

Arbejde og dagligliv - En interviewanalyse

Arbejdets transformation og livsformers forandring: Livsformer og normativitet Bd.3

Sørensen, Ole Beier; Vogelius, Peter

Publication date:
1991

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):

Sørensen, O. B., & Vogelius, P. (1991). *Arbejde og dagligliv - En interviewanalyse: Arbejdets transformation og livsformers forandring: Livsformer og normativitet Bd.3*. Københavns Universitet, Geografisk Institut.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

ARBEJDE OG DAGLIGLIV - EN INTERVIEWANALYSE

**arbejdets transformation
og
livsformers forandring
Bind 3**

**Ole Beier Sørensen
&
Peter Vogelius**

**ARBEJDE OG
DAGLIGLIV
- EN
INTERVIEWANALYSE**

**Ole Beier Sørensen
&
Peter Vogelius
1991.**

"ARBEJDETS TRANSFORMATION OG LIVSFORMERS FORANDRING"

af Ole Beier Sørensen & Peter Vogelius 1991.

Licentiaatafhandling fra
Geografisk Institut
Københavns Universitet
Øster Voldgade 10
1350 København K.

Afhandlingen omfatter ialt tre bind med titlerne:

"LIVSFORMER OG NORMATIVITET", bind 1.

"TRE VIRKSOMHEDER -
KONTEKSTUALISERING AF CASE-STUDIERNE", bind 2.

"ARBEJDE OG DAGLIGLIV - EN INTERVIEWANALYSE", bind 3.

Bibliografiske søgeord:

Socialgeografi, livsform, normativitet, modernitet,
rationalisering, industri, arbejdets transformation,
arbejdsorganisering, teknologi, nye produktionskoncepter,
fordisme, post-fordisme, flexibel specialisering.

INDHOLDSFORTEGNELSE

INDHOLDSFORTEGNELSE	1
1. OM ANALYSEN	3
1.1. Om talesprog, interviews og forskningsetik	4
1.2. Analysens struktur	5
2. SEKS EKSEMPLARISKE STUDIER	7
2.1. Göran	8
2.2. Clara	18
2.3. Niels	27
2.4. Herdis	35
2.5. Svend	45
2.6. Poul Erik	52
2.7. Sammenfatning	62
3. KONVENTIONALITET OG ARBEJDE	73
3.1. "Bruksanden"	74
3.1.1. "Den gamla stammen"	75
3.1.2. Bruk, arbejde og bruksand	84
3.1.3. Usikre beskæftigelsesvilkår	89
3.2. Tre konventionalitetsfigurer	93
3.2.1. "Den faglige stolthed"	94
3.2.2. Moral og arbejde	101
3.2.3. Klassekultur, overlevering og erfaring	105
3.3. Kammeratskab og tilhør	108
3.4. Køn og arbejde	112
3.4.1. Arbejdets kønsmærkning	112
3.4.2. Kvindespecifikke fortolkninger af arbejdet	118
3.5. Sammenfattende om konventionalitet og arbejde	124
4. REFLEKSIVITETSFORMER	131
4.1. Hinsides lønarbejdet	132
4.1.1. Efter arbejde	132
4.1.2. Afvejninger	138
4.1.3. Familien og det selvstændige virke	145
4.2. Den politiske enhed	149
4.3. Et udgangspunkt i lønarbejdet	155
4.4. Visioner i kontrast til det værende	165
4.5. Sammenfattende om refleksivitetsformer	172
5. EKSURS: DORTHE'S FORTÆLLING	177

6.	LIVSFORMER OG NORMATIVITET	185
6.1.	Normativ kompleksitet	186
6.2.	Frisættelsens dilemma - ambivalens	189
6.3.	Farvel til livsformbegrebet - det ens og det forskellige	193
6.4.	Mellem liv og form - en selvkritik	196
7.	ARBEJDETS TRANSFORMATION OG LIVSFORMERS FORANDRING	199
7.1.	Ambivalens	200
8.	SUMMARY	205
	LITTERATURLISTE	231

BILAG B REDEGØRELSE FOR METODEN

B.1.	INDLEDNING	215
B.2.	AFGRÆNSNING AF EMPIRIEN	216
B.2.1.	Interviewpersonerne	217
B.2.2.	Nøglepersoner	221
B.2.3.	Brancher	221
B.2.4.	Om de tre virksomheder	222
B.2.5.	Lokaliteterne	223
B.3.	INTERVIEWTEMAERNE	224
B.4.	TOLKNINGEN AF PROJEKTETS ARBEJDERINTERVIEWS	225
B.4.1.	Det kvalitative interview	225
B.4.2.	Praktiske erfaringer	226

BILAG C		
SKEMA OVER INTERVIEWPERSONERNE		233

1. OM ANALYSEN

Dette bind præsenterer den egentlige analysedel af projektet "Arbejdets transformation og livsformers forandring". Projektets problemstilling og dets teoretiske grundlag er udviklet i bind 1 "Livsformer og transformation", mens de kontekstuelle vilkår og rammer er analyseret i bind 2 "Tre virksomheder - kontekstualisering af casestudierne".

Det empiriske grundlag for denne analyse er 36 interviews med arbejdere på de tre virksomheder Kloster Speedsteel, X-værk og Helioprint. De metodiske aspekter, som knytter sig til denne type af empiri og til analysen deraf, er behandlet i bilag B bagest i dette bind. Her skal vi alene henholde os til en række mere principielle kommentarer med umiddelbar betydning for læsningen af dette bind.

Det er uhyre vigtigt at understrege normativitetskategoriernes status som rent analytiske kategorier og at understrege deres status som socialvidenskabelige begreber - der er altså ikke tale om individpsykologiske begreber. I praksis betyder det frem for alt tre ting:

- **der er ingen livsformer, som er refleksive eller er konventionalistiske.** Der kan udelukkende være tale om livsformer, som domineres af en bestemt normativitetsform, men det betyder netop ikke, at andre former er fraværende.

- vi anvender altså disse kategorier som **begreber, der kan sige noget om strukturen i en livsformspecifik normativitet og netop ikke om individers mentale formåen.**

- de opstillede normativitetskategorier er ikke i sig selv normative, det vil sige **analysen af refleksivt henholdsvis konventionalistisk dominerede normativitet ved hjælp af individers udsagn er ikke ensbetydende med, at de samme individer er mere henholdsvis mindre begavede.**

Dette være sagt som formanende indgangsbøn til dette binds præsentation af analysen.

1.1. OM TALESPROG, INTERVIEWS OG FORSKNINGSMÆSSIG ETIK

Udgangsmaterialet består af udskrevne bandede interviews. Vi har ikke rørt ved den sproglige struktur i citaterne. Det vil sige, at alle citater bringes i et ordret talesprog. De forskellige udsagn kan derfor ind imellem forekomme rodede. Dette har at gøre med det talte sprogs karakter, det ejer ganske enkelt ikke skriftsprogets formelle logik, og udsagnene er altid samtidig kommunikeret gennem kroppen som medie - med stemmeføringens vekslen, med ansigtsudtryk, gestikuleren og andre kropssproglige formidlingsformer.

Som det let vil kunne indses kan vi ikke formidle disse sider af kommunikationen, hvorfor vi er nødt til at vælge den bedst mulige blandt de mulige præsentationsformer. Vi finder, at den eneste forsvarlige måde at formidle disse udsagn på, og den måde som under de givne forudsætninger bevarer den størst mulige grad af autencitet i udsagnene, er den ordrette "usminkede" formidling af citaterne.

De personer, som vi har interviewet, udtaler sig om en lang række forskellige forhold. Deres omtale af bestemte forhold kan i visse tilfælde virke stødende, forargende.. for personer i deres omgivelser, eller de kan på anden måde skabe problemer for de pågældende, hvis deres udsagn identificeres entydigt. Vi har derfor en moralsk pligt til at beskytte interviewpersonerne mod identifikation.

Vi har derfor anonymiseret alle interviews så godt det overhovedet har været os muligt uden at berøre de forskellige interviews og udsagns substantielle og principielle indhold. Denne anonymisering vedrører sådanne personbundne eller personnære oplysninger, som kan lede til en sikker identifikation af personen bag de enkelte udsagn. Denne anonymisering indebærer at vi har ændret eller utydeliggjort en række oplysninger f.eks. navnestof, alder og stednavne. Dernæst har vi i nogle tilfælde anset det for nødvendigt at anonymisere præcise betegnelser for arbejdssted og arbejdsprocesser m.m. Vores anonymisering er igen den bedst mulige på de foreliggende betingelser, thi for de allernærmeste vil det sandsynligvis i visse tilfælde fortsat være muligt at identificere de pågældende.

I respekt for de interviewedes anonymitet og integritet har vi i enkelte tilfælde undladt at bringe citater, som ellers kunne have en funktion i denne præsentation. I sådanne tilfælde har vi enten omtalt citatets indhold i hovedteksten, eller vi har fundet alternativer i andre interviews.

Vi har dernæst givet alle citerede lejlighed til at tage stilling til de anvendte citater, og vi har åbnet mulighed for, at de citerede kunne gøre indsigelse mod, at vi anvendte dette materiale.

1.2. ANALYSENS STRUKTUR

Dette bind følger i princippet strukturen i livsformbegrebet, som det blev opstillet og diskuteret i projektets første bind. Hele analysen er sat under den grundlæggende begrænsning, at vi er tvunget til at snævre perspektivet ind fra en almen livsformanalytisk fokusering til en fokusering på arbejdsrelaterede fortolkninger i et livsformperspektiv.

Kapitel 2 præsenterer seks eksemplariske studier. Disse eksemplariske studier tjener flere formål. Først og fremmest er de en slags springbræt ind i den tværgående analyse, men samtidig udfylder de en mere overordnet analytisk funktion. Gennem de eksemplariske studier fastholder vi grebet om vore interviewpersoner som hele personer, og ikke blot som "bærere af livsformer".

Kapitel 3 præsenterer en tværgående analyse af dominerende konventionalistiske normative figurer i materialet. Kapitlet er skrevet på en sådan måde, at den svenske interviewserie i nogen grad behandles for sig selv. Dette skyldes ikke en forestilling om, at svenskere er en anden slags mennesker, men er derimod en direkte konsekvens af den specielle betydning, som brukskulturen - som en forholdsvis veldefineret kulturhistorisk baggrund - har i den konkrete sammenhæng. Efter en snæver fokusering på den svenske serie åbnes for en bredere tilgang til hele materialet, idet vi først ser på en række normative hovedfigurer og dernæst ser på en række centrale temaer, hvortil der knyttes tydelige konventionalistiske fortolkninger.

Kapitel 4 analyserer forskellige fremtrædelser af refleksivt domineret normativitet. Her koncentrerer analysen omkring de eksempler blandt vore interviews, hvor en sådan dominans udtrykkes. Det drejer sig om betydeligt færre, end vi på forhånd havde gættet på, og som vi skal se, er de former, der er tale om, og de arbejdsrelaterede perspektiver og strategier, som udkrystalliseres her indenfor, fjernt fra de forestillinger om den nye arbejderfigur, som vi fremsatte i afslutningen til bind 1's andet kapitel.

Kapitel 5 er en ekskurs om strategi og arbejde. Det er en dramatisk beretning om en mislykket strategi. Beretningen er dramatisk, men den er langt fra enestående i materialet.

Kapitel 6 og kapitel 7 udgør projektets samlede konklusioner. Vi har valgt at dele konklusionen op i to halvdele, ganske enkelt fordi det bedst forvalter den udvikling, som projektet har gennemgået. Derfor konkluderer vi på de social teoretiske aspekter for sig og på den konkrete socialteoretiske problemstilling knyttet til arbejdets transformation for sig. Kapitel 8 er en sammenfattende beskrivelse af projektet udfærdiget på engelsk.

Af dispositoriske årsager har vi anbragt vores redegørelse for og diskussion af den anvendte metode i bilag B bagest i dette bind.

En meget stor del af dette binds tekst udgøres af interview-uddrag. Dette binds allersidste side rummer et skema, hvor de forskellige personers (dæk)navne er opstillet sammen med enkle personoplysninger.

2. SEKS EKSEMPLARISKE STUDIER.

"Valéry er en intellektuel småborger, derom kan der ikke herske tvivl. Men ikke enhver intellektuel småborger er Valéry" (Sartre, 1979 (1960) s.49).

I dette kapitel præsenterer vi gennemgange af seks enkeltstående interviews. Disse gennemgange gør det **ikke** ud for en egentlig analyse, således anvendes de ikke i en detailudredning af relationer, processer og forhold på en måde, som har konsekvenser for vores forståelse af og omgang med livsformer i almenhed. De seks gennemgange er eksemplariske og skal således heller **ikke** ses som repræsenterende en teoretisk livsformtypologi.

Gennemgangene er nyttige som en form for "sekundær bevisførelse". Via disse gennemgange kan vi dokumentere, (men netop ikke forklare eller endeligt analysere) eksistensen af de typer af forskelligheder, som vi har analyseret os frem til under teoriens to hovedoverskrifter "kulturel rationalisering" og "normativitet". Vi kan med disse gennemgange pege på en række konkrete differentieringer, forskelligheder, kompleksiteter, etc. Herved bidrager de i høj grad til nuanceringen af den egentlige tværgående analyse.

De seks interviews, som er anvendt her, er selvfølgelig ikke valgt tilfældigt. Vi har valgt dem, fordi vi netop vidste om dem, at de er forskellige. Vi kunne have valgt flere, og vi kunne have valgt andre, men dette er faktisk ikke så vigtigt al den stund, de alene tjener de eksemplariske studiers begrænsede formål. De gør således **ikke** krav på at repræsentere hele populationen i nogen objektiv forstand. Tværtimod er de bevidst udvalgt på en måde, som ikke sigter på at repræsentere i en statistisk forstand, men alene med henblik på at illustrere en normativ bredde. De personer, vi her præsenterer er så at sige "specielle ved deres ydre almindelighed".

Med til historien hører dernæst, at disse gennemgange er opstillet og udviklet parallelt med 1. bind's kapitel 6. De har været et vigtigt værktøj i detailudviklingen af teoriens opstilling af kategorier, ligesom de selv har fundet en endelig form i samspillet med teoriens udvikling.

2.1. GÖRAN.

Göran er i begyndelsen af 30'erne og arbejder som "mester"¹ i en af hovedafdelingerne på Speedsteel. Mesteren er en fagligt meget højt kvalificeret arbejder, som i egenskab af "mest vidende udi fagets kunst" tillige får position som sjakbajs. Han er født og opvokset på en anden bruksort. Hans far arbejdede på stålværket dér, og da Göran forlod skolen, fik også han arbejde på stålværket. Göran var først i 20'erne, da værket blev lukket. Han var da allerede mester, udlært i en for jobbet meget ung alder.

For at kunne blive i sit fag valgte han at flytte til Söderfors. I begyndelsen var det hans tanke at vende tilbage til sin hjemstavn efter et par år, men hans dagligliv blev med tiden mere og mere knyttet til stedet. Göran er gift med en pige, hvis hele familie er hjemhørende i Söderfors, han har to mindre (endnu ikke skolesøgende) børn, og familien har etableret sig med bl. a. eget hus i byen. En stor del af slægten er samlet i og omkring Söderfors, og både Göran og hans kone føler sig knyttede til stedet, men hvis der bliver problemer med arbejdet, er det for dem begge en mulig strategi at flytte derfra. Göran's kone har en mellem-uddannelse og arbejder på en større, offentlig arbejdsplads i en af nabobyerne.

Göran lægger meget stor vægt på sit arbejde. Alene det forhold, at han valgt at flytte fra sin hjemby for at blive i et ellers på den tid brødløst fag, er bare eet vidnesbyrd herom. Arbejdet spiller en central rolle i hans dagligdag. Han går op i det og er tillige meget ambitiøs i forhold til arbejdet og dets faglige og arbejdsmæssige muligheder. I Göran's beskrivelser af

¹. Mester er her et pseudonym for en fagligt, højt kvalificeret stilling i en bestemt arbejdsammenhæng i en af stålverkets hovedafdelinger. Mesterens job kan i lighed med en lang række andre jobs i stålets verden ikke læres på en skolebænk. At være udlært betyder her som i en lang række andre tilfælde, at man har været alle lavere trin i arbejdsdelingen igennem og at man gennem praktisk arbejde med processer og materialer har oparbejdet den nødvendige erfaring og kunnen, som er jobbet nødt. Mesterens position hviler ikke på et svendebrev eller en eksamen, men alene på, at hans kundskaber er enestående, at han er ene om at besidde dem, og at hans omverden anerkender hans suveræne indsigt. Denne "uformelle læretid" tager ikke under 6 - 7 år og oftest væsentligt længere tid.

ungdommens oplevelser af arbejdet findes et klart fremadrettet perspektiv på arbejdet. Det er vigtigt at lære noget nyt, at blive dygtigere,... et perspektiv som nok omfatter et opadstræbende perspektiv på hans status i arbejdet, men samtidig knytter dette snævert til et begreb om personlig udfordring:

Göran: "Det där att.. ja det där med att byta befattning det har man ju, det strävar man ju liksom.. alltid efter va, och jobba sig uppåt om man säger så... Så långt man kunde. För det är i alla fall en utmaning och prova på någonting som.. något nytt va, det har jag tyckt hela tiden så att det.. Det såg man, det tänkte man nog kanske för sig själv när man börja där att, nog ska jag sluta som [2.mester, red.] eller [mester, red.] i alla fall innan jag ger mig så att säga.... Det var.. det var, kan man väl säga det var kanske som ett mål man hade då. Det tror jag nog".

I den samme periode, som citatet ovenfor berører, fulgte han aftenskolekurser og fik ad den vej en formel tillægsuddannelse. I beskrivelserne af hans nutidige arbejde findes tilsvarende ideer om personlig udvikling som centrale omdrejningspunkter i vurderingen af arbejdet. Udvikling er her delvist i kontrast til udfordring:

Göran: "(suck) Ja det.. jag tycker jag har ett jobb där jag liksom.. där jag utvecklas lite grann som människa hela tiden och sen får man hålla på och fuska lite som arbetsledare ibland och det tycker jag är rätt så roligt faktiskt. Och sen trivs jag jädrikt bra med kamratandan och det här om man ska säga lagandan som är, det.. Och sen är det.. ett jäkligt fritt jobb egentligen om man.. tänker efter va. För att jag är ju inte låst vid en maskin 8 timmar om dan utan jag kan.. lägga upp min dag lite hur jag vill egentligen. Jag kan gå.. känner jag för det så kan jag gå ut och skrota i fem minuter och gå någon annanstans och prata eller någonting va, ja man är inte låst till 100 procent på ett ställe.. som [mester, red.] om man säger utan jag.. vandrar omkring lite överallt. Man är här nere i [navnet på en anden afdeling, red.] och man är inne i [navnet på endnu en afdeling, red.] ibland då. Så att det.. det är fritt."

De her udtrukne citater viser en flerhed af perspektiver og værdier. Dels sådanne perspektiver som er opadstræbende, dels sådanne som bygger på et begreb om menneskelig udvikling. For Göran er det vigtigt at blive dygtigere, at kunne tilegne sig nye arbejdsmæssige muligheder og at kunne udfolde sig som fagligt kompetent person og som et fornuftigt tænkende menneske i arbejdet. Det er vigtigt at have en betydelig grad af personlig og faglig frihed i arbejdet. Der vises vedvarende tilbage til et værdisæt og herudfra dannede perspektiver, som handler om personlig udvikling og om frihed. Denne orientering får imidlertid en anden

karakter i det øjeblik, focus rettes på Göran's perspektiver angående hans arbejdsmæssige fremtid. Den ambitiøse prægning af synet på arbejdet er fortsat tydelig, men den bliver mere entydigt knyttet til et opadstræbende perspektiv på arbejdet.

OBS: "Du har kommit så långt som man nästan kan komma i det här, alltså på den här avdelningen... Har du funderat på att gå vidare? Bli SALF'are ?²"

Göran: "Ja det.. det är väl så här man ser.. jag ser väl det egentligen som ett naturligt steg egentligen för att.. vad ska man säga, när.. den förman man har eller något sånt där går i pension eller slutar eller något så där, att man tar steget upp va, det ser jag liksom.. som någonting naturligt, men det.. Men det är ju inte jag som bestämmer det så att säga om man.. utan det är ju.. Men skulle jag bli erbjuden ett sånt jobb så skulle jag inte tveka att ta det i alla fall, det skulle jag inte göra..."

OBS: "Du skulle göra det ?"

Göran: "Jag skulle ta det direkt".

Der er imidlertid ikke tale om et betingelsesløst, individualiseret perspektiv. Indlejret i de forudgående citater findes udtryk for andre typer af værdier knyttet til arbejdet, værdier som indeholder vigtige elementer af kvalitative vurderinger, og som udtrykker en opblødning af de individualiserede linier. Det er vigtigt at have et godt forhold til arbejdskammeraterne og at have del i en holdånd. Göran vender tilbage til dette tema talrige gange i interviewet. Men kammeratskab og holdånd beror på, at deltageren kan opretholde sig selv som en "kammerat" og et "medlem" på holdet. Kammeratskab og holdånd i den her omtalte form er fænomener, som dybest set hviler på præcis de normativite strukturer, som Göran lægger bag sig i sin formulering af stadigt mere individuelle perspektiver. Göran er klar over, at netop hans tilhør til denne sociale ramme kan bringes i fare, hvis han bliver SALF'er. Den meget kategoriske udmelding af arbejdslederambitioner følges således op af en argumentation, hvis mål netop er at vise, at denne fare er mindre i Görans afdeling end i andre afdelinger. Stillet overfor spørgsmålet om, hvorvidt han frygter at blive isoleret fra holdet i en eventuel fremtidig status som SALF'er, svarer Göran:

². SALF: Svensk Arbets Ledare Förbund. En SALF'er er en arbejdsleder på værkføremiveau.

Göran: "Jo man hamnar ju, man blir ju lite kluven, det blir man ju som förman. Du har ju liksom.. du får ju tryck från alla håll egentligen men jag tror.. för att som det fungerar här i.. som i valsverket egentligen så är det, du har hemskt god - vad ska man säga - sammanhållning i valsverket, god kamratanda och så här va. Alla ställer upp för alla va så att. som förman här ute så tycker inte jag att du har så.. du har ingen utsatt position egentligen va.... Utan du blir mera, fastän du är arbetsledare så blir du ändå mera en i gänget i alla fall va, om man säger som på [arbetslaget, red] va."

OBS: "Mmm. Du tror inte att, alltså om man skulle ha en befattning som förman då skulle det här vara en lämplig plats att hamna på? Därför att det kanske är lättare eller mindre brytsamt här än i så många andra ställen?"

HOA: "Nja jag vet inte om det är lättare heller men.. men jag tror, just som här, det är nog lättare att vara förman som här där du har ett lagarbete. Jag tror det blir svårare bara om man säger du går på andra sidan väggen och kommer ut i [en anden og anderledes afdeling, red.]. Där alla jobbar mera individuellt vid sina maskiner, då tror jag det blir svårare på en gång faktiskt och vara arbetsledare. Det kommer tillbaka lite så där det där med laganda och kamratanda. Den är nog starkare på ett sånt här ställe där alla liksom är mera beroende av varandra för att utföra sina arbetsuppgifter va."

Hovedlinien i argumentet synes at være, at arbejdslederperspektivet er **relevant**, fordi det tilbyder nye arbejdsmæssige muligheder og dermed nye personlige udviklingsmuligheder. Det er derimod et **muligt** perspektiv, fordi arbejdslederen i den ramme, hvor Göran arbejder, i følge hans opfattelse ikke behøver at markere sig så stærkt, som det er tilfældet på andre afdelinger - han behøver ikke at opføre sig som en leder. Göran resonerer i forlængelse heraf, at det vil være muligt for ham selv at bevare sig selv som "en i laget". For Göran er holdånden og kammeratskabet kun i ringe grad knyttet sammen med en traditionel kollektivbegreb, idet han i langt højere grad fokuserer på det umiddelbart mellem menneskelige "kammeratskabet". Men frygten for den isolation, der truer arbejdslederen, er meget tydeligt til stede i sammenhæng med dette perspektiv. Blandt andet følger Göran i interviewet uopforderet ræsonnementerne op med en række betragtninger over arbejdsledere, for hvem det ikke er gået så godt.

I forhold til arbejdet opfatter Göran i højere grad sig selv i et alment menneskeligt perspektiv end i et fagligt perspektiv. Dette kommer blandt andet til udtryk i hans opfattelse af kravene til kvalifikationer og kundskaber i arbejdet. Denne er i højere grad bygget over et udvalg af

personlige kundskaber end egentlige formelle, faglige kvalifikationer. På spørgsmålet om hvad man skal kunne for at klare hans job, svarer han:

Göran: "Nu kom du på svåra frågor. Ähm, nu ska vi nog tänka lite.. man ska nog vara rätt så lugn, det tror jag, för det upplever jag mig själv som att jag är. Om man säger, jag hetsar inte upp mig och blir förbannad i onödan eller om man säger så utan.. man ska vara lugn och sen.. ska man nog kunna vara lite slängd på lite huvudräkning om man säger lite.. inte för att man behöver vara någon smartskalle om man säger så utan.. lite hemma på matte och såna saker. Och sen.. ja jag tror mycket det är att kunna uppträda rätt så lugnt och ta det lugnt va, inte hetsa iväg. Och sen att man nog har lite.. vad ska man säga.. lite ordningssinne, så där lite ordning och reda runt ikring för att det är.. allting blir mycket enklare då om var sak ligger på sin plats och såna där saker."

Det pudsige er, at der her ikke siges noget som helst om faglig og teknisk kunnen eller indsigt eller i det hele taget noget, som har med stålet at gøre. Vægten ligger næsten fuldstændigt på personlige egenskaber og på adfærdsmæssige træk - egentlig en parallel til Kern & Schumann's noget luftige term "behavioural skills".

Hans fortolkninger konformerer ikke umiddelbart med de stærkt konventionsbundne opfattelser, der dominerede i det klassiske stålarbejde. Hans betragtninger fremstår i stedet ofte som reflektivt forankrede i forskellige overvejelser, hvis baggrund i vid udstrækning føres tilbage til erkendte personlige værdier. Ligeledes er den arbejdspraktik, som Göran repræsenterer, anderledes end den arbejdspraktik, som hans læremestre og kolleger i det gamle stålværk i hans hjemby repræsenterede, og som også i nogen udstrækning findes levende i Söderfors i dag. Snarere end på forbilleder bygger Göran sin opfattelse af arbejdet på modbilleder:

OBS: "När du började som [mester, red.], hade du på den tiden någon sorts förebild? Andra [mestre, red.] som du hade jobbat tillsammans med och sett hur de sköter jobbet?"

Göran: "Nja på det.. det är lite speciellt. ja jag vet inte vad jag ska säga, när jag börja i [Görans hemby, red.].. det är alltid så här.. det här har de väl alltid fått mycket skäll och kritik för, det finns någonting som heter svarta boken, och det är någonting som varje [mester, red.] har, en liten svart anteckningsbok..... Och i den skriver man upp allt man lär sig så att säga och.. ja saker och ting som blir fel, vad du har gjort för att åtgärda de där felen. Så att nästa gång de dyker upp så slår du upp den där

svarta boken så vet du ju på en gång, så behöver du inte hålla på och laborera med en massa olika lösningar utan att du har.. Och så är det så där att den där svarta boken det.. är [mesterens, red.] personliga egendom. Det har liksom varit, det är inte så nu för tiden va. Men liksom när jag börja, då i mitten på 70-talet, då var det på det där viset. Så att när man börja som [mester, red.] det.. egentligen det enda man hade, man hade ju sett att de var och gjorde någonting i [maskinen, red.], men vad de gjorde det fick man aldrig reda på, utan du får liksom börja om från noll direkt".

OBS: "Hemlighetsmakeri?"

Göran: "Ja det var jävligt hemligt det där vet du. Så när jag börja som [mester, red.] den [mester, red.], som jag tog över efter, han brände sin svarta bok han, sista dan han jobba då vet du. Då elda han upp den. (latter)"

OBS: "Det var 30 års kunskaper som gick?"

Göran: "Jo det, jo så där är det om du åker runt till.. det spelar nog ingen roll vilket stålverk du tar i hela Sverige va, så har du där, den där svarta boken vet du.. den finns överallt vet du. På en del ställen finns han nog till och med kvar i dagens läge om man säger.. de som har jobbat som [mester, red.] i kanske 15-20 år och som.. lite äldre än vad jag är, de har lite det där.. konserva.. ska vi kalla för konservatism egentligen, för det är.. för det är det det är egentligen. Men det där har ju blivit mycket annorlunda nu om man ser på sista åren".

Göran refererar tillbaka til et system, hvor kundskaberne i vid udstrækning monopoliseredes, og hvor den, som fik lov at lære sig noget nærmest var en særligt betroet - een hvem det blev tilstået at blive indviet i stålets allerinderste mysterier. Han opfatter sig selv som repræsenterende en anden form for praktik. Grundlaget i denne er frem for alt den enkeltes egen udvikling af og søgen efter kompetence i et refleksivt erkendt udviklingsperspektiv. Dette kommer til udtryk i umiddelbar forlængelse af det ovenfor givne citat:

OBS: "Den yrkesstolthet som du representerar är den annorlunda än den som de här gamla [mestre, red.] med den svarta boken hade?"

Göran: "Nja.. kanske att yrkesstoltheten är lika men att de var mycket räddare än jag för att släppa in någon annan, om man säger så. Men samtidigt är det ju.. jag skulle inte vilja åta mig att lära någon.. och liksom ha någon.. verkligen försöka lära. För det är hemskt svårt att lära sig. För vad det bygger på egentligen hela tiden, det är ju på erfarenhet... Det är ju liksom, man kan ju inte sätta sig på skolbänken och lägga fram en massa böcker och börja rita på tavlan att så här och så här ska vi göra utan det fungerar inte så. Utan det bygger ju, det bygger ju på att man ska vara med mitt uppe i där det händer så att säga och lära sig av de misstagen man göra va... Det bygger mycket på känsla om man säger när man ska.. [arbejdsoperation, red.] och

såna här saker att.. om man säger.. man kan säga åt dem och säga att man [gör et og andet ved en bestemt maskine, red.], och ... vad är det för någonting? Men det där har man liksom.. det sitter någonstans i rygg..raden liksom. Det blir någon känsla som man får efter några år att det här blir nog bra liksom. Och oftast brukar det stämma (skratt)".

Göran undsiger det strategiske hemmelighedskræmmeri i det klassiske system og kalder det konservativt. Omvendt viderefører han til dels de gamle mestres monopolisering af kundskab. Det gamle konventionsbundne argument³ er udskiftet med en refleksiv betragtning, som siger, at kundskabens grundlag er erfaring, og at disse kundskaber alene kan erhverves gennem praktisk arbejde. Et træk af brukskulturens arbejdsfortolkning opretholdes; men det iklædes andre gevandter.

Samme dobbelte forhold er synligt i Görans kritik mod fagbevægelsens solidariske lønpolitik. Nok var det gamle arbejdssystem stift og autoritært; men de "yrkeskunnigas" "yrkesstolthet" er i følge Göran en meget vigtigt element i arbejdets udførelse overhovedet. Med meget små lønforskelle udhules den respekt der stod - og i følge Göran skal stå - omkring de "yrkeskunniga":

Göran: .. det där är också lite som.. jag ska skälla lite på Metall och LO, faktiskt så har de tagit bort lite grann av den där yrkesstoltheten. För att om man tittar på lön idag så är det inte så stor.. skillnad egentligen på att vara ställare eller gå och göra någonting annat där du inte har något ansvar va.... Så att jag tycker att de har suddat ut, tagit bort det där med.. jag tycker man ska inte skämmas liksom.. och.. om man har ett kvalificerat jobb och liksom.. tjäna lite bättre än vad arbetskamrater gör och.. såna här saker utan det.. Men det där tycker jag Metall och LO har suddat bort när de körde med sin lika lön period ett tag.... Men nu har de ju börja gått åt andra hållet igen då, så att det..

OBS: Och det tycker du är bra?

Göran: Ja, jo jag tycker att det ska vara viss.. en löneskillnad och det ska ju märkas i plånboken även efter det att jag har betalat skatt om man säger. För att det är.. det är i alla fall lite mera ansvar och såna här saker som kommer in va. Och lite det här med yrkesstolthet då.. och såna där saker.

³. En argumentationsform som i høj grad cirklede omkring statusrelationer, arbejdsmæssige autoritetsforhold og hierarkier.

Arbejdet og den hermed forbundne mulighed for udfoldelse og udvikling er en central omdrejningsakse i Göran's opfattelse af tilværelsen. Men arbejdet er mere end arbejde, det specielle arbejde er også forbundet med en slags social status, som er vigtig for arbejdet og som "man ikke skal skamme sig over" - heller ikke når denne status er forbundet med mærkbart bedre løn. Som det fremgår af citatet nedenfor, kender han forskel på arbejdstid og fritid, men undertiden følger arbejdets problemer med hjem:

OBS: "Ägnar du ofta tankar sen när du har kommit härifrån, alltså tänker du ofta på saker och ting som händer här eller saker och ting du ska göra på morgonen eller?"

Göran: "Nej jag är en sån där människa att när jag trycker ner stämpelkortet och går så då, går ut genom dörrarna, då glömmer jag det här tills nästa dag".

OBS: "Då är det slut?"

Göran: "Ja jag kan koppla av det liksom helt och hållet. Det kan vara någon gång ibland kanske att man.. det är ju undantag, kanske händer ett par tre gånger, att man kan gå och fundera kanske lite innan man är hemma riktigt om man säger så va... Att fan jag kanske skulle ha gjort så där och så där, om det har gått dåligt, så här riktigt.. det finns ju dagar om man säger att när du kommer hit.. och så börjar det gå dåligt och så gör du inget annat i 8 timmar än i stort sett bara skrot va. Det är ju liksom.. det liksom spelar ingen roll vad du gör så går det ut överallt va... Och efter en sån dag då kan man.. fundera lite på jobbet ibland liksom att jag kanske skulle ha gjort så och så istället men.. till kvällen är det bortglömt liksom, då har man kopplat av det i alla fal.."

Tilstedeværelsen af et stærkt engagement i arbejdet sætter i flere henseender sit umiskendelige præg på livet udenfor arbejdet:

OBS: "Mmm. Hur är det nu, vem stannar hemma när barnen är sjuka?"

Göran: "Vi kör varannan gång nu vi... Ja det har vi..

OBS: "Efter överläggning?"

Göran: "Ja, så det behöver vi inte hålla på och sjabbla om. Nej jag vet.. det är så här, jag brukar ofta kunna titt.. man vet ju vad vi ska köra. Vet man att det är en jävlig körning och.. att det kanske är dåligt med folk här, så då brukar hon stanna hemma då så att det är inga.. Sen har vi väl kanske rätt så, hon jobbar 75 procent hon va... Så hon har ju lagt sitt schema, om man säger som när jag jobbar eftermiddag så slutar hon tidigt tre dagar av fem va. Så då kommer hon hem klockan två va och är ungarna sjuka så kan ju hon åka och jobba som vanligt, då tar hon bilen då så att hon

är hemma till halv två och så kommer jag en halvtimme senare till jobbet eller någonting sånt där, så att man löser det många gånger på det viset va."

Men dette citat peger på andet og mere end det arbejdsmæssige engagements konsekvenser for livet udenfor arbejdet. Faktisk kan den stik modsatte relation læses ud af citatet. Göran er glad for sit arbejde, men han ved godt, at det samme gælder hans kone. Han ved, at hvis han blindt forfølger sit, da vil det få konsekvenser for hendes muligheder. Engagementet er en plastisk størrelse og vilkårene for dets udfoldelse er genstand for forhandling. Ligeledes afstemmes perspektiver bundet til arbejdet i forhold til perspektiver omhandlende andre praktikfelter.

OBS: "Sen pratade du också om ett tag att du hade varit fackombud på en tid samtidigt med att du hade ett kvalificerat jobb. Du jobbade skift och hade familj hemma, är det svårt att få familjeliv och arbete att gå ihop ibland?"

Göran: "Ja det är det. Det är ju liksom det här.. vilken som ska vara hemma när ungarna är sjuk och (skratt) såna där saker, eller när dagmamman är sjuk och.. och sen just det där, det vart då.. det vart ju mycket då när man höll på med facket. Om man säger att man kanske jobba förmiddag här då och kom hem då.. ja eller sluta ett då, och så kanske man skulle vara på något möte på kontoret halv två och det där, liksom man hade inga 8 timmars arbetsdagar utan det var ju.. både 12 och 13 och 14 ibland.... Det fungerar liksom inte för man såg inte.. när en annan kom hem då kasta man i sig lite mat och så gick man oftast och la sig va för då var man.. trött helt enkelt va. Och just det här krånglet med barnpassningen och det här då.. hela tiden hålla på och ändra tider och.. idag kommer jag ett par timmar senare och.. det liksom vart för mycket allting".

Engagementet bundet til arbejdet fører over i fagligt arbejde, men med egen familie og med småbørn i familien bliver det et tungt liv at leve, Göran forlod det faglige arbejde for at få mere tid og mere energi til familielivet og til husarbejdet.

Göran er meget engageret i sit arbejde, han er ærekær, han hader at lave fejl, han er formentlig dygtig til sit job, og han er bestandig interesseret i at lære mere, i at få nye arbejdsområder. Han bærer på et stærkt kumulativt og også på stærkt individuelt orienteret begreb om arbejdet. Et vigtigt kvalitativt træk i arbejdet er de muligheder for faglig og personlig udvikling, som det frembyder. Arbejdet er et centralt felt i tilværelsen, og herved bliver forholdet til arbejdet til eet dominerende træk i Göran's beretninger om sig selv som person

og i hans beretninger om hans navigering i dagliglivet. Et centralt aspekt i Görans opfattelse af "selve livets mening" er at udvikle sig som person. Det drejer sig om at søge nye udfordringer, om at udvikles som menneske.... I Görans tilfælde bliver dette til et udviklingsperspektiv, som er nøje forbundet med arbejdet. Man kan sige, at Göran repræsenterer et refleksivt betonet karriere-perspektiv på arbejdet, et perspektiv, hvor udviklingen af personlig kunnen fører til bedre jobmuligheder, bedre (omend marginalt) løn, muliggør en indtrængen på nye arbejdsområder og sluttelig fører til personlig udvikling. Det "gode arbejde" er et arbejde i bevægelse, og i det "gode liv" har det "gode arbejde" en central plads.

Men dette betyder ikke, at arbejdet er dén akse, hvorom alting drejer. Det individualiserede refleksive syn, hvormed Göran omfatter sit arbejde, genspejles i en fornuftsbåret fortolkning af andre praktikfelter. Der er ikke tale om betingelsesløse perspektiver, og der er ikke tale om entydige mål - middelrelationer mellem forskellige praktikfelter. Den stærke vægtning af arbejdet afspejler naturligvis arbejdets store betydning for Göran, men det afspejler også interviewets hensigt og struktur. Andre hensigter kunne have ført til mere nuancerede billeder af forholdet mellem forskellige praktikfelter. Dette er f.eks. antydnet i denne kommentar på spørgsmålet om, hvorvidt forholdet mellem arbejde, familieliv og egen tid er svær at få til at fungere, og hvorvidt den egne tid er svær at tage ud.

Göran: Det.. det är lite svårt faktiskt, allra helst om det är kvällstid för att.. i och med att när jag går skift va, så har ju tjejen lagt sina aktiviteter när jag jobbar förmiddag, för att hon blir ju låst, hon blir ju låst samtidigt den där veckan jag jobbar eftermiddag blir ju hon låst hemma med barnen på kvällarna va, så att.. hon har ju sina aktiviteter om man säger den vecka jag har förmiddag. Så vi får ju kivas lite där då om det är någonting när det krockar men det..... Men det brukar lösa sig så det är ju liksom inga problem att kunna göra någonting själv om man vill gå på något möte ibland eller iväg med några kompisar på någon bio eller vad som helst".

I lyset heraf bliver dagliglivet udenfor arbejdet ikke til et middel for opnåelsen af den arbejdsmæssige udfoldelse, og det modsatte er heller ikke tilfældet. Betydningssidens normative kompleksitet og den tilsvarende sociale kompleksitet i praktiksiden gør det umuligt at reducere relationerne til enkle mål-middelforhold. Struktureringen i tid og rum af livet udenfor arbejdet bliver delvist underordnet arbejdets perspektiver, men ikke på nogen entydig og absolut måde. Faktisk kan den modsatte relation også udpeges. Göran anvender udtryk

som: "Man sträver ju...", "jobba seg uppåt.." og "...som et naturligt steg", og almengør herved motiverne bag hans egne ambitioner. I dette lys fremstår hans overvejelser som strategiske indenfor de givne handlingsmæssige rammer. Der findes refleksiøst forankrede perspektiver og strategier, som styrer hans overordnede omgang med arbejdet. Disse mål har, omend de rummer en vis kontinuitet indenfor hans egen livshistorie, dog også ændret sig i dette livshistoriske forløb. De udtrykker trin i et forløb, som nok er kontinuert, men som ikke samtidig kan betragtes som udtryk for en konsistent gennemgående strategisk udviklingslinje fra A til Z.

Göran har i vidt omfang overskredet brukskulturen (se videre i afsnit 3.1) som en begrænsning for hans personlige udfoldelse; men samtidig viderefører han centrale dele af de heri forankrede arbejdsrelaterede fortolkninger. Hos Göran indsættes de i nye betydningsmæssige rammer, hvorved han udtrykker en rationaliseret udgave af brukskulturen - en anvendelse af den i brudstykker overfor nye formål.

2.2. CLARA.

Clara er midt i 30'erne, hun er gift med Rune, der er noget ældre, og sammen har de to drenge i teenagealderen. Familien bor i eget hus i byens udkant - et gammelt bondehus, som de selv har sat i stand. Såvel Clara som hendes mand er opvokset på bruket, men forældrene er flyttet til byen fra andre dele af landet. I dag bor forældre, svigerforældre og alle brødre og søstre i eller nær Söderfors. Familien og slægten er meget vigtige elementer i Clara's sociale verden, og fordi slægten er samlet på stedet giver Clara udtryk for at være tæt knyttet til Söderfors.

Claras mand, Rune, er tillige beskæftiget på Speedsteel og har været det siden han forlod skolen. Men hans helbred er blevet stedse dårligere, og han har været sygemeldt i flere år. Hans sygdom er nu anerkendt som arbejdsskade, og han er nu i "arbetsprovning" i et fysisk mindre belastende fag.

Clara er ansat som laboratoriemedarbejder på Speedsteel. Hun har tidligere arbejdet på brukets administration i mange år som ufraglært kontormedhjælper. Imidlertid mistede hun jobbet i forbindelse med en af de utallige nedskæringsrunder på bruket i slutningen af 70'erne. Hun blev derefter ansat på en mindre fabrik i byen og var der i et par år, inden hun atter fik ansættelse på bruket. Hun fik job i en af de store afdelinger, men efter kort tid fik hun problemer med arme og ryg og blev på lægens foranledning anvist andet arbejde. I et par år cirkulerede hun rundt mellem forskellige mere eller mindre tilfældige jobs i såvel produktion som administration.

Endelig landede hun på den afdeling, hvor hun er nu. Hun har været der i adskillige år nu. I dag er hun dreven i sit arbejde, og hun er en nøgleperson i afdelingens arbejde. Hun er ganske enkelt den eneste, der kan udføre de opgaver, som hun varetager. Dertil er hun desuden en nøgleperson i hele produktionen; thi intet materiale kan forlade fabrikken før Clara har kontrolleret sine prøver.

Claras job er på sin vis monotont. Siddende ved et bord i laboratoriet udfører hun de samme bevægelser og operationer om og om igen otte timer om dagen. Samtidig er det et job, som kræver en enorm rutine og indsigt - det tager flere år at lære sig jobbet og endnu længere tid, før man kan det. Clara er fri for mange af de géner, som andre i værket døjer med. Støj, røg og møg er borte i Claras laboratorium, og trods al monotoni og rutine har hun gode muligheder for selv at bestemme arbejdets gang og rytme. Clara nyder dernæst den særlige - og på Speedsteel sjældne - fordel at arbejde på dagtid.

Clara har fortsat problemer med ryg og arme, hvortil kommer, at hun har pådraget sig en ret svær allergi og periodiske problemer med synet. De helbredsmæssige problemer forfølger hende også udenfor arbejdet og lægger mange begrænsninger for hendes gøremål. Clara tog jobbet på trods af lægens råd om at lade være. Der er ikke så mange alternativer at vælge imellem i Söderfors, og det var (og er) vigtigt for Clara at have et job. Det specifikke argument handler ikke om penge, men alene om arbejdet som en "naturlig" del af et voksenliv og som en vigtig socialsfære, dette bl.a. jævnfør citatet nedenfor.

I begyndelsen af interviewet giver Clara entydigt udtryk for, at hun er glad for sit arbejde. Dog er hendes helbredsmæssige problemer så alvorlige, at hun også kommer med mere forbeholdne signaler. Hun kommenterer sin indtræden i det nuværende job således:

Clara: ""... för att egentligen var det, den doktorn som var här då, han var emot att jag skulle sitta vid mikroskopet i och med att jag hade.. såna där spänningar i kroppen redan. Men det fanns ju inget annat då, då ville jag ha det. Det är ganska tråkigt att gå arbetslös också. För annars så är det en jättebra avdelning, vi är.. som en liten familj här, vi är bara fem stycken".

OBS: "Du mår bra?"

Clara: "Jaha. Vi har roligt här".

Nogen tid (ca. 10 minutter) senere svarer hun således på spørgsmålet, om hvorvidt hun har overvejet at søge andre jobs:

Clara: ""Oh ja, många gånger".

OBS: ""Många gånger?Varför?"

Clara: ""Dels för.. att jag har mycket ont i ryggen då. Man funderar ibland.. varför man sitter kvar här. Jag skulle vilja.. jag trivs hemskt bra med jobbet men jag skulle vilja göra mera. Det blir för mastigt att sitta åtta timmar här vid mikroskopet.... Men nu ska jag.. ja eventuellt, jag ska få dataskärm här, då får jag.. slå in värdena själv. Då får jag i alla fall göra något annat emellanåt".

Hvad mener Clara, når hun siger, at hun er glad for arbejdet? Hun er først og fremmest glad for overhovedet at have et arbejde. Derimod er hun mere kritisk, når det drejer sig om det faktiske indhold i det arbejde hun har. Helbredet dukker op igen, men argumentet udvides til også at omfatte en kritik af arbejdets monotoni. Clara "ville gerne gøre noget mere", men i Claras verden er afstanden fra drøm til realiseret virkelighed stor - det er svært at virkeliggøre individuelle perspektiver i strategiske forløb. Hun svarer således på spørgsmål om, hvorvidt hun har overvejet at uddanne sig for at få nye arbejdsmæssige muligheder:

Clara: ""Ja ...Det är inom sjukvården. Det har jag tänkt på i många år men.. så tycker man att.. ja hur ska man hinna göra läxor och så här, man har.. två, tre bortskämda karlar hemma.... Så det.. (tyst 3 sek) Man tänker väl mycket men det är det att det

inte blir av. Syrran gjorde slag i saken och nu är hon klar, nu har hon gått i två år och blev undersköterska då.

OBS: "Mmm. Men du tycker det skulle vara svårt att få tid och.... utrymme för att göra någonting?"

Clara: "Ja. Det tycker jag. Jag tycker kvällarna går åt till att laga mat och städa och....."

Søsteren "gjorde slag i saken" og gjorde derved noget ved sit eget liv. Clara beundrer hendes initiativ og ville gerne følge efter, men der er mange begrænsninger for forfølgelsen af et sådant perspektiv. Herunder hendes rolle i familien og heri ikke at forglemme de særlige omstændigheder, som følge af mandens lidt usikre arbejdsmæssige fremtid.

Clara er glad for at have et arbejde, men hun føler sig presset og begrænset i sit arbejde. Der er ingen anden, som kan hendes job. Hvis der er travlt, da må hun klare ærterne selv, hvis hun er syg, da ligger det forsømte og venter på hende, når hun bliver rask o.s.v., hvis hun vil tage del i andre arbejdsopgaver i afdelingen, da må hun først være færdig med sit eget.

OBS: "Det är ingen annan som sköter,ingen annan som sköter det här om du är borta?"

Clara: "Nej. Han som godkänner, han kan sätta sig här men han har ju svårt att hinna med sitt eget han. Då tycker jag liksom att jag är elak mot han om jag.. en dag går det ju bra om man behöver vara ledig men.. längre skulle vara svårt".

OBS: "Betyder det att du ibland.. även om du känner dig sjuk, har svårt och.. har svårt för att stanna hemma?"

Clara: "Ja, oh ja. Det är det".

OBS: "Har svårt att ta den tiden som du borde".

Clara: "Ja, jo man har, som Rune säger att jag ska vara hemma när jag är dålig i ryggen men.. man liksom, man slits från båda håll".

Men det er svært at komme ud af den klemte situation. Arbejdet er for monotont og for snævert knyttet til hendes person. Selv om Clara omtaler afdelingen som "en liten familj", da

er der alligevel ingen af hendes arbejdskammerater, som er indstillet på at lære sig hendes job. Virksomheden har lovet hende bistand, men der er ikke sket noget endnu:

Clara: ""De har lovat mig en halvtid, men det har de gjort ganske længe men.. de har väl budgeterat en halvtid här -90 tror jag. Som ska liksom avlasta mig då så att jag får göra mera".

Alle produkter, som forlader virksomheden, skal gå gennem Claras hænder. I den position møder hun store krav til sit arbejde fra to sider. Virksomheden har lagt en strategi, hvor ikke mindst sikkerhed for leveringstid og kvalitet og dermed krav til nøje og grundig kvalitetskontrol udført til tiden spiller en afgørende rolle. Samtidig er der indført et lønsystem, som med måneders mellemrum udløser en produktionsafhængig pulje til fordeling blandt arbejderne. Det betyder, at Clara ofte føler et pres fra arbejdskammerater for at få tingene hurtigere igennem:

OBS: "Ja. Du säger det här med leveranssäkerheten betyder att du känner ett större ansvar?"

Clara: "Jo, sen har vi det här.. som vi kallar, det heter resultatlön. Ju mer de får utvägt, då får vi varje tersial så får vi en viss procent som bruket har fått. Det där har man ju lite press på, godkänner inte jag då får de ju inte ut något material i färdigställningen. Så man försöker ju för att det där ska bli bra".

OBS: "Så det var 450 personer som önskar att du ska se till att saker kommer rätt?"

Clara: "Ja, jo. Skulle jag bara sitta här och maska, då är det snart livat där ute, att de inte får någonting godkänt....Då skriker de ganske så snart vad vi gör för någonting här".

OBS: "Händer det ibland att de gör det?"

Clara: "Mmm, det är inte bara ibland, det är rätt så ofta. Men nu i och med det där nya systemet med listan så går det.. flyter det ganske så bra. Nej, de har, för ibland när vi tar om prov, är de här proven dålig, då lär vi ta om proven. Vi lär gå igenom samma procedur en gång till, slipas och.. ja då tar det ytterligare tid..... Det är inte alla som förstår liksom vilken tid det tar och slipa fram de här proverna och.. det är inte bara en sak.. för [navnet på en kollega, red.] ska stå och slipa fram så att det blir en blank fin yta, sen ska det tas hårdhet och så ska det in här och sen ska det till mig och så ska det godkännas, det är.... Och är det mycket prover, det kan ju vara.. då är det.. då kan det ju vara en helt.. ja kanske tittar på alla de här men det kanske är ett prov där inne som de vill ha va, så att..".

Clara føler et stort ansvar for sit arbejde, og tæt forbundet til ansvarligheden stiller hun store krav til såvel sig selv som arbejdskammeraterne. Det er vigtigt at passe sit job ordentligt, det er vigtigt at gøre tingene rigtigt, det er vigtigt at gøre tingene til tiden... o.s.v. Begrebet om ansvarlighed er et væsentligt element i værdigrundlaget for hendes arbejdspraktik såvel som for hendes fortolkning af arbejdet og dets tilhørende sociale relationer. Men ansvarligheden opstår ikke og formes ikke som et naturgivent element ud af arbejdsprocessen og dens indre struktur. Tilsvarende er det ansvar, som Clara stræber efter at leve op til, ikke en ren afspejling af arbejdets krav.

Der er et tydeligt kønsspecifikt træk i den måde, hvorpå Clara fortolker sin egen situation. Hun stiller kun i beskedent omfang klare krav til sine omgivelser. I stedet vælger hun ofte at affinde sig med tingenes tilstand, og hun påtager sig ofte et ansvar, der ligger langt udover, hvad situationen kræver. Clara er i høj grad opmærksom på uformelle normer og værdier i arbejdets umiddelbare sociale relationer. Clara vil ikke diskutere dem, men indretter sig i stedet efter sin fortolkning af tingenes orden. Hun føler et stort socialt tryk i sin nuværende afdeling. I den følgende dialog kontrasterer hun sin nuværende afdelings sociale relationer med en anden større afdeling, som hun tidligere har arbejdet i.

OBS: "Du säger också att stämningen var jättebra [i den gamle afdeling, red.], kanske också annorlunda än här?"

Clara: "Ja det.. var den väl för här kommer man så nära varann så.. ja de går in på ens personlighet mer när man blir så här liten grupp, om du förstår vad jag menar... Där ute är man lite mer anonym fast man känner igen varann ändå. Det kan vara jobbigt här det.

OBS: "Var det en annan umgängesform som var där ute?"

Clara: "Ja det kan man säga, det.. de är ganska så svåra här tycker jag. (tyst 3 sek) Men ändå, jag är en sån där som kan anpassa mig lite,..... men att det till en stor del.. annan typ.. ja lite mera.. jämgamla, ja som typ [navn på veninde som arbejder i den anden afdeling, red.]..... hon och jag är nästan jämgamla och.. och hon har barn och.. de som jag jobbar ihop med här har inga barn".

OBS: "De har inga barn?"

Clara: "Nej. Så det här.. som man hade förut när pojkarna var mindre, sjukdagar med barn, det har jag aldrig vågat ta ut här just någonting, det har blivit lite livat det".

OBS: "Mmm. Det har blivit livat här? ...Därför att du har tagit din sjuk..barnledig?"

Clara: ""Ja vård av barn, och de.. på såna vis har det varit en liten press här".

OBS: ""Hur blev det då livat, alltså chefen vet väl om att du.."

Clara: ""Jo, han är.. nu menar jag mina arbetskamrater, inte chefen han har varit förstående men.. dem man har jobbat med, det blir lite skitsnack. Så att det är minimalt som jag har utnyttjat det".

OBS: ""Men hur då, stannar Rune hemma istället?"

Clara: ""Ja, sen har jag ordnat med någon släkt då eller... pappa har fått ställt upp".

Men til trods for disse nok så voldsomme konsekvenser giver Clara fortsat udtryk for, at hun er glad for sit job. Pudsigt set i relation til de store og små problemer hun igennem hele interviewet trækker op i forhold til arbejdet. Problemet er i lyset heraf at afgøre, om der er en forbindelse mellem det konkrete arbejde og det forhold, at hun er glad for sit arbejde - en forbindelse, der rækker udover det at have et arbejde overhovedet.

Direkte adspurgt, hvori det gode består, peger hun på selvstændigheden i arbejdet og på den relative autonomi og uafhængighed hun trods alt nyder.

Clara: ""Ja.. (tyst 3 sek) Det är hemskt bra att man är själv. För då.. vad ska man säga, man är oberoende av andra. Det är ingen.. jag vet att jag måste titta på de här för det är ingen annan som gör det. Liksom man kan planera bättre. Sen är det väl det att.. det är väl bra, rätt så bra arbetsmiljö här uppe och...."

OBS: ""Men det är framför allt det här med att du är oberoende?"

Clara: ""Mmm.. jag tycker att det är rätt så bra det. För det har väl varit rätt så bråkigt här uppe förut med tanterna att.. de gnäller på varann och.. nu är det ingen som kan gnälla på mig, nu kan jag bara gnälla på mig själv..... Det har varit hemskt.. bråk här. De sa att man skulle ha skinn på näsan för att börja här".

OBS: ""Men är du oberoende när du samtidigt känner den här pressen att om inte du gör det här, då är det ingen som gör det?"

Clara: ""Jo det är jobbigt ibland men, det är det väl. Men i stora hela så går det bra, det.. så länge man inte är sjuk då".

Et andet spor ligger i hendes omtale af arbejdets krav til hendes kvalifikationer. Hun nævner nødvendigheden af en langvarig oplæring, men denne tjener alene til at oparbejde den fornødne rutine. Den egentlige kerne ligger i arbejdets meget store krav til grundighed og til ansvarsbevidsthed. På den ene side er kravet til hendes ansvarlighed en vigtig kvalitet for Clara i hendes fortolkning af arbejdet. På den anden side er andre afskygninger af kravet om ansvarlighed præcis det, der momentvis gør hendes arbejde uudholdeligt og får hende til at føle sig presset. Endelig er det som tidligere pointeret nok så vigtigt for Clara at have et job overhovedet.

Clara vil gerne have et arbejde, hvor hun i mindre grad plages af sine helbredsproblemer, hvor monotonien er udskiftet med afveksling og hvor hun får lov at gøre flere forskellige ting og i højere grad får mulighed for at handle på egen hånd. Det er et perspektiv for hende at gøre noget ved hendes egen arbejdssituation, men dette perspektiv er snarere skabt som en negativ afbildning af det, hun har, end som en positiv forventning om en bestemt fremtid.

Men Claras sjæl er ikke investeret i arbejdet. Ganske vidst tragter hendes drømme mod andre arbejdsmæssige muligheder, men livets grundlæggende perspektiver tager kun i mindre grad udgangspunkt i arbejdet.

Hun taler med stolthed om sine "pojkar". Hendes udtryk får en anden glød, når talen falder på det derhjemme. Den egentlige kerne i Clara's billede af det "gode liv" opstår i og med hendes familie og hendes slægt. Hjemmet og familien spiller en utrolig stor rolle for hende. En del af fritiden går med at følge med i børnenes fritidsaktiviteter, men med to teen-agedrenge bliver det hurtigt til lidt af en mandsverden. Clara's "tre bortskämda pojkar" (bortskämda = forkælede, red.) roder med motorer og alskens mekanik og ordner og regerer udendøre, mens hun holder styr på det daglige hushold indendøre. Clara har travlt, når hun kommer hjem:

Clara: "Det gäller att sätta fart på en gång.... Ja, att inte sätta sig på stolen. Nej, det är full fart, det är ganska.. ja åtta kanske jag.. någonting sånt där, är jag klar, sju-åtta. Det beror alldeles på.... Om de har läxor och så och vill bli förhörd men.... det är matlagning och läxläsning och.., gå till affären och tvättar och stryker och... ja det är alltid maskin man ska.. och plocka undan efter dem och.. den lilla får jag bädda

sängen åt han har inte gjort det när jag kommer hem... I stort sett plocka efter dem.... Men man har själv skämt bort dem så".

Hendes rolle i familien er - ikke overraskende - kønsspecifik og på mange måder traditionel. Nok tager hendes mand del i husarbejdet, men der er ingen tvivl - heller ikke for Clara - om, hvem der er ankermand i det daglige hushold. Så klart definerede er disse uformelle strukturer, at Clara, som citeret i dette afsnits indledende interviewuddrag, klart ser begrænsninger heri for hendes eventuelle fremtidige muligheder for at uddanne sig. Clara omfatter sin rolle i familien med et træk på skulderen - og iøvrigt har hun jo selv "skämt bort dem". Hun indretter sig med tingene, som de er. Den egne tid er kort og opbrudt i få og kostbare stunder:

OBS: "Skulle du gärna vilja ha mer tid som var din egen?"

Clara: "Nej, ibland kanske man skulle vilja ha.. åka till stan bara själv och.. koppla av. Det blir väl en dag det också. ingenting som jag lider av i alla fall... [passage udeladt, red.] De få stunder som det går, då är man tacksam för de.. timmar man kan få. Jag är nöjd om jag får.. åka till Uppsala och få strosa en eftermiddag jag".

OBS: "Vad är det viktigaste om man ska ha ett bra familjeliv?"

Clara: "Ja att man både.. kan lita på varann och vara kompisar och.. både och. Kunna prata om vad som helst.. säga vad man tycker och tänker utan att.. det blir osämja.. Tycker jag".

Clara deler skæbne med utallige andre kvinder i den moderne verden. Hun er lønarbejder, hun er mor for sine børn, og hun er husholdets vigtigste arbejdskraft. Den tid, hun har til sig selv, er beskedén, og selvom Clara ikke oplever sig selv som undertrykt eller som udnyttet, så er der ingen tvivl om rollernes og de tidslige ressourcers fordeling i familien - heller ikke for Clara.

Clara er glad for sit arbejde og sin tilværelse, men samtidig oplever hun, at såvel arbejdet som tilværelsen iøvrigt indeholder et væld af modsætninger og begrænsninger. Clara har mange og - ikke mindst tilskyndet af hendes helbred - særdeles nærværende og konkrete tanker om, hvilke muligheder hun kunne tænke sig at forfølge; men hendes egne perspektiver vejes konstant i forhold til de konsekvenser hendes eventuelle forfølgelse af disse perspektiver måtte få for tilværelsen i øvrigt - herunder især forholdene indenfor familien. "Pojkarne är

bortskämda", siger hun, hvori sandsynligvis gemmer sig en meget vigtig karakteristik af familiens interne relationer. Det er sandsynligvis muligt for Clara at "göra slag i saken", men det kræver, at de forkælede reviderer de krav, som de er vænnet til at stille til Clara. Det er sandsynligvis muligt for Clara at opnå dette, men ikke uden, at det påvirker familiens indre relationer og ikke uden, at hun selv "rationaliserer" sit syn på familien, dens interne relationer og hendes placering deri. Familielivets stabilitet synes ikke mindst at være grundet på Clara's meget veludviklede evne til at indrette sig med tingene, som de er.

Der er i allerhøjeste grad refleksive elementer i Claras betragtninger, men det fører ikke til en virkeliggørelse af hendes egne perspektiver. Hendes overvejelser rummer så klare forestillinger om sideeffekter af hendes eventuelle forfølgen et særligt individuelt perspektiv, at hun indtil videre faktisk vælger at afstå fra at gøre noget ved det.

Bag disse forhold gemmer sig stærke indslag af konventionalitet og fakticitet. Hendes veludviklede evne til at indrette sig med tingene "som de er", udtrykker disse elementer. I interviewet - og også i de her anvendte uddrag - optræder henvisninger til tingenes tilstand enten som i konventionel forstand "rigtig", eller som beroende på magtforhold eller andre forhold, som Clara ikke ser sig i stand til at påvirke.

2.3. NIELS.

Niels er ansat på X-værk i Storkøbing, hvor han er beskæftiget med udvikling af nye maskintyper. Han er lidt af en multikunstner og mener selv, han har et godt og frit job. Men Niels's historie er ikke, som fortællinger er flest. Følgende citat er hans åbningsreplik på spørgsmålet: "Først vil vi bede dig om at fortælle lidt om dig selv":

Niels: "Jeg er [aldersangivelse: i 40'erne, red.] og jeg er familiefar. Jeg er udlært automekaniker. Umiddelbart efter udstået læretid begyndte jeg som selvstændig automekaniker og var det i ca. 7 år. Så blev værkstedet eksproprieret, der skulle være vej. Så skulle jeg finde på noget andet. Og det blev så her ved [X-værk, red.], her har jeg så været siden. Jeg har været her nu i [tidsangivelse omkring 20 år, red.] og været

rundt omkring på hele ... næsten hele virksomheden. Men i de sidste [tidsangivelse: mange år, red.] har jeg så været i den afdeling hvor jeg er nu. Og jeg er gift, blev gift som 25-årig og jeg har en dreng på [aldersangivelse: teenagealder, red.], der er multihandicappet, hjemmeboende. Vi bor lidt uden for [Storkøbing] i en lille forstad der hedder [Lilleby] på landet. Vi har et parcelhus, hvad er der så mere at fortælle? Fritidsinteresser - de har stort set indrettet sig efter de mulig- heder vi har med et handicappet barn. Da vi fik drengen og besluttede os, og det gjorde vi med det samme, at han skulle blive boende hjemme løb vi jo ind i nogle problemer, i og med at han på det tidspunkt var så rimeligt handicappet, at han kunne ikke engang styre sin temperatur selv, det skulle vi andre gøre for ham. På det tidspunkt der camperede vi meget, og det er ikke ret nemt at gøre. At køre i bil, det bliver måske varmt, at bo i telt om natten - og sådan noget det er lidt svært. Da begyndte vi at sejle og det gjorde vi så i, der mente vi at der var vi om ham hele tiden, og det fungerede perfekt. Det gjorde vi i [en lang årrække, red.]. Så blev det lidt for besværligt at bære en kørestol rundt og han var for stor at bære ind over andre skibe og så videre. Og så måtte vi droppe det. De sidste [kortere årrække, red.], der har vi kørt, jeg har bygget en autocamper og så har vi kørt rundt i den. Nu kan han bedre styre sin legemstemperatur, så nu kan vi gøre det endnu. Og det har vi sådan set også droppet, på grund af at han er lige så stor som mig nu, og vi kan ikke bære ham mere. Så nu må vi prøve at finde på noget andet. Men det bliver sandsynligvis camping i en invalidecampingvogn. Og så med en stor varevogn foran, som vi kan køre ham ind og ud af. Det forestiller vi os i hvert fald. Og det betyder jo selvfølgelig at vores fritid går sådan med at passe drengen, passe hus og have, naturligvis når jeg er automekaniker, passer jeg bilerne, og hvad der ellers er vi har, ikke? Så spiller jeg - dyrker sport, badminton og gymnastik. Er rimeligt aktiv indenfor handicaparbejdet og har været formand for [navnet på handicaporganisation, red.] i nogle år, og været medlem af bestyrelsen af [navnet på endnu en handicaporganisation, red.] i temmelig mange år, og sidder nu i - hvad hedder det - [navnet på lokal forældregruppe, red.]. Indenfor socialområdet. Og prøver på den måde at hjælpe andre, der sidder i samme situation som vi gør... Det var sådan lidt."

Alvoren i et sådant udsagn gav selvsagt stof til eftertanke, og de to interviewere måtte tage alle deres teoretiske skabeloner og alle teoretiske forestillinger om bestemte tilværelselementers orden og strukturering op til revision i løbet af de tre minutter, som denne replik varer. Historien her er en løs skitse af et liv, hvor en række meget afgørende hændelser helt udenfor den enkeltes kontrol udøver en enorm indflydelse på livets gang langt ud i fremtiden. Det gælder ekspropriationen af hans mekanikerværksted, det gælder tilkomsten af et meget omsorgskrævende multihandicappet barn og det gælder endelig betydelige helbredsmæssige problemer, som ikke er nævnt i det her anførte uddrag, men som i flere år truede med at placere Niels i en rullestol.

Niels er stærkt refleksiv i sine betragtninger over sig selv, sit arbejde og sit liv. Refleksiviteten udfolder sig i en kontekst, hvor et livshistorisk genereret begreb om altings omskiftelighed sammen med et stærkt begreb om ansvar genereret ud af en hverdag, hvis opretholdelse stiller meget store og ubønhørlige krav til ham som menneske, er de afgørende ledestjerner. Niels betragter selv barnets fødsel som den uden sammenligning væsentligste hændelse i hans eget liv. Så voldsom er denne hændelses betydning, at Niels flere steder i interviewet synes at operere med et før og et efter.

Niels: "Nå ja, men det er helt sikkert. Der er masser af ting. Altså hele vores liv det bliver vendt 180 grader. Det gør det mange gange i løbet af sådan en opvækst. Det gør det. Der er mange ting man må tage op til overvejelse og vurdering, ikke? Altså det allerførste du støder på som nybagt familiefar eller -mor til et handicappet barn, det er at nogle venner mister du, og andre får du. Altså din vennekreds, den bliver lige pludselig udskiftet temmeligt voldsomt. Det næste ... Der kan man jo så sige, du ændrer dig sandsynligvis også selv. Bevidst eller ubevidst, men det gør vennerne også. Så for at få et godt liv, der kan fungere, der er du nødt til at fokusere på det, at famili- en kan, ikke det du kan, men det familien kan. Hvis du ikke er indstillet på, at sige fra nu af, der er vi en familie der skal fungere. Det er ikke et egoistisk selvstændigt væsen, det er en enhed, så duer det ikke. Så kan du lige så godt droppe det der. Så bliver det til for mange slagsmål hen ad vejen, og ender med skilsmisse, og hvad ved jeg".

Niels har været tvunget til at forholde sig til barnets fødsel på en måde, som var det et helt nyt liv, han skulle påbegynde. Dernæst er dette "ny liv" forbundet med meget høje krav til den enkeltes vilje til at stille op for helheden, til at give afkald, til at indrette sig efter en fælles orden o.s.v.

Niels er glad for sit arbejde. Faktisk er dette at have et arbejde en meget vigtig del af livet set med Niels's øjne. Men glæden ved arbejdet bygger på ret usædvanlige begrundelser. Begrundelser, som atter er dybt forankrede i strukturen i det liv, Niels lever. På spørgsmålet om, hvorvidt hans kone har arbejde, svarer han:

Niels: "Ja, hun har et godt og vel halvdags job. Hun arbejder ude ved [virksomhedsnavn], hvor hun fortrinsvis sidder og tager telefon, og hvis det klemmer på, så sidder hun i postordreafdelingen derude. Og når der er travlt er hun heldags. Det har noget at gøre med, at vi dengang at vi fik drengen, der besluttede vi at vi begge to såfremt det overhovedet var muligt, skulle have et udadvendt liv, og det vil sige at vi skulle være tilknyttet arbejdsmarkedet begge to. For ellers så ville den af os, der ville

komme til at gå hjemme, mente vi, mere eller mindre forsumpe. Og det var ikke meningen med det, synes vi. Det giver naturligvis nogle praktiske problemer, men dem får vi løst ved hjælp af betaling fra Kommunen, til plejefamilier og sådan. Det er ... drengen kommer jo hjem fra skole, inden jeg kommer fra arbejde, og konen kommer endnu senere hjem, ikke? Så der er altså en plejefamilie, indtil jeg kommer hjem og henter ham. Men det mener vi, er den måde, at vi kan overleve på, som familie."

Ordet "overleve" er ikke en tilfældigt valgt term her, tværtimod. Ordet udtrykker et centralt træk ved familiens liv de sidste 18 år, det har ganske enkelt handlet om overlevelse - ikke overlevelse i betydningen "brød på bordet", men snarere i en bredere menneskelig betydning. Det ligger om ikke i sagens natur, så dog i det moderne samfunds noget afstumpede omgang med handicappede at Niels og hans kone på et tidligt tidspunkt blev stillet overfor et valg. Et valg, som i korthed går ud på enten at beholde barnet hjemme med de dramatiske følger for den fremtidige tilværelse, som det uundgåeligt indebærer, eller helt eller delvist at lade barnet tilknytte en institution. De valgte det første, men valget forfølger dem stadig. På spørgsmålet om, hvorvidt det var en svær beslutning at beholde barnet hjemme, svarer Niels:

Niels: "Nej, det synes jeg egentlig ikke, det var. Det synes jeg ... hvad skal man sige naturligvis som forældre som skal have et barn, så regner man med, at det barn, det er sundt og raskt, og så videre. Og har fem fingre og fem tæer og så videre. Men vi snakkede det grundigt igennem min kone og jeg derhjemme, og blev enige om, at det var den måde at vi ville tackle tingene på. Og det har vi prøvet at følge op siden. Og det gør vi nok nogle år endnu. Hvor længe, det er der ikke nogen der ved, fordi det er jo meget svært, vi mener ikke, der er nogen institutioner ... altså forældrene. De er jo altid de bedste til at opdrage børnene, ikke? Og der mener vi ikke, der er nogle institutioner, vi kan overlade vores dreng til. Det har også noget at gøre med, at han kan ikke være alene på noget tidspunkt. Det kan være ved at man går fra ham nogle få minutter, så er han ikke mere. Og det har vi altså ikke indtil nu oplevet en institution, der kan klare. Vi har oplevet en nyindrettet institution, hvor de havde akustisk overvågning i de rum, hvor der var den slags patienter, eller hvad man skal kalde dem. Men så havde de jo så lytteapparatet stående fast i et kontor, hvor der ikke altid var nogen, og det er jo ikke lige hensigtsmæssigt. Det mener jeg jo der skulle være en person, sådan så man hele tiden var sikker på, at der var nogen, der hørte, hvad der skete. Så det tør vi heller ikke."

Niels er ud af en familie, hvor faderen var automekaniker og havde sit eget autoværksted og hvor moderen var syerske. Både Niels og hans yngre broder er udlærte mekanikere. Begge har haft egne værksteder, og begge har ikke bare opgivet at drive selvstændig forretning, men

tillige at blive i faget overhovedet. I følge Niels's opfattelse var det for hårdt at drive egen forretning i en branche, hvor arbejdet bliver mindre og mindre. Dertil kommer i følge Niels, at branchen præges af dårligt arbejdsmiljø og dårlige lønforhold. Begge brødrene er i dag på X-værk.

Niels's forretning blev som nævnt eksproprieret. Det skete samtidig med, at det handicappede barn blev født. Men set fra Niels's synspunkt var det ikke så meget dette sammenfald som en række andre forhold, der var afgørende for, at han aldrig etablerede en ny forretning.

Niels: "Nej - Jo det er ... nå ja nu ... den ... hvad skal vi sige det der influerer nok ikke på den afgørelse. På det tidspunkt, hvor værkstedet blev eksproprieret, der havde jeg temmelig dårlig ryg. En ret kraftig begyndende diskusprolaps, som jeg så siden er blevet opereret for. Samtidig så havde jeg en temmeligt meget stress. Altså de to ting i forening gjorde nok at - OK - jeg prøvede på at finde et andet værksted, men det var måske ikke så helhjertet, som hvis jeg havde været hel rask".

Den datidige betydning af fænomenet stress uddybes senere i interviewet således:

Niels: "Jeg ved ikke ... altså ... begrebet stress det er ... det bliver nok brugt lidt for meget ... jeg kan så sige det på den måde, at jeg havde det på det tidspunkt, sådan at ... hvert tilfælde de 3 af ugens dage, der havde jeg migræne. Og det var ikke bare hovedpine - det var migræne. Og det var sådan at når vi - hvis der var rigtigt travlt på værkstedet, så kunne jeg simpelthen ikke køre hjem, for så kunne jeg ikke se noget. Det startede oppe omkring middagstid med at der blev sorte prikker for øjnene, og når vi sådan kom hen på eftermiddagen... hvis jeg skulle kigge på dig, så kiggede jeg på dig, fordi det synsfelt der, det var helt sort, der kunne jeg overhovedet ikke se noget som helst. Jeg havde perifert syn, ikke? Og når vi så nåede hen omkring fyraften, så kunne jeg altså overhovedet ikke se noget. Så det gjorde jo, at jeg sådan set også sagde til mig selv, at hvis jeg skulle leve i nogle år endnu, så skulle jeg i hvert fald ikke have noget hvor jeg ...[kunne tage det lidt mere roligt, red.]"

Skiftet fra selvstændig forretningsdrivende til "almindelig lønarbejder" antages ofte i forskningslitteraturen at være et voldsomt ideologisk brud. I Niels's tilfælde var det til dels anderledes, da det skete - vurderet retrospektivt er det definitivt anderledes. I tilbageblik oplever han nærmest denne overgang som en enorm frigørelse. Konteksten for følgende svar er dels det dengang nys fødte handicappede barn, dels helbredsproblemerne nævnt ovenfor samt den meget lange arbejdsuge, som han pålagde sig selv som selvstændig.

Niels: "Mit liv blev bedre, ja - det må jeg erkende. Jeg må sige det på den måde, at jeg havde for så vidt aldrig nogen sinde forestillet mig, at jeg kunne arbejde på en fabrik. Jeg havde aldrig prøvet det."

OBS: "Hvorfor egentlig ikke?"

Niels: "Fordi jeg var vant til, for det første selv at bestemme, hvad jeg ville lave - selv bestemme mit tempo og min indsats. For det andet, hvad skal vi sige, så har du en frihed som selvstændig som du ikke har som lønarbejder, ikke? Det gælder også tilrettelæggelsen af din arbejds- tid, eksempelvis....."

Det, der blev bedre, var i første række hans muligheder for at mønstre de ressourcer, som var nødvendige for at hamle op med hans egen tilværelse.

Men selvom lønarbejdet for Niels var forbundet med en relativ kortere arbejdstid, mindre arbejdspress, mindre stress fandt tilværelsen set i relation til arbejdet nu ikke umiddelbart nogen fast og problemløs gænge. Nok engang blev han indhentet af nok så dramatiske omstændigheder, denne gang ved en voldsom eskalering af helbredsmæssige problemer, som han allerede kendte til.

Niels: "Jeg startede i bukkeafdelingen på to-holdsskift. Jeg var der i ... der var jeg nok i 4 år. Med dårlig ryg"....."Der skete det på det tidspunkt, at da jeg blev flyttet fra bukkeafdelingen, det var meget svært dengang at blive flyttet fra. Men vi havde jo hidtil haft nogle ... hvad skal vi sige ... forstående værkførere, som tog hensyn til, når en mand sagde "jamen det arbejde kan jeg ikke lave" af den ene eller den anden grund. Og der var så en del arbejde som jeg sagde, at det kan jeg ikke lave med den ryg, jeg har, det er for stor en belastning. På et tidspunkt der, der fik vi så en værkfører, som ikke ville tage hensyn til det, der skulle vi alle sammen kunne lave alt".

Dette førte til, at Niels blev pålagt en opgave med mange tunge løft:

"Og det nægtede jeg at gøre, fordi jeg sagde "det kan jeg altså ikke, det kan jeg ikke holde til". Men der var ikke noget at gøre. Selvom jeg havde min tillidsmand med, så skulle jeg altså lave det arbejde. Det kunne jeg ikke undslå mig for, men han sagde dog godt nok til mig, at når det så begyndte at gøre ondt, så skulle jeg komme og sige det til ham. Da jeg så havde arbejdet med det et kvarters tid, så gjorde det ondt. Men jeg vurderede det på den led, at jeg tænkte "hvordan ser du på en mand, det gør ondt?" Det kan man ikke. Så efter den diskussion at vi havde haft med værk-

føreren, min tillidsmand og mig, så tænkte jeg "så er der ikke andet at gøre, end at du bliver ved". Og det gjorde jeg så indtil de måtte bære mig ud - simpelthen..."

Men Niels blev ikke opereret. Efter 14 dage var han i arbejde igen. Efter yderligere nogle uger holdt værkføreren op med at tage hensyn til hans helbredsproblemer og efter få dage var Niels pludselig meget alvorligt syg. Han blev opereret og blev spået en fremtid helt uden mulighed for at arbejde. Imidlertid gik det ikke helt så galt, og han kom tilbage i arbejde igen. Men blot en måned senere blev han fyret - selv med 8 års ansættelse var han pludselig den sidst ansatte og den sidste, der blev ramt i en større nedskæringsrunde.

Niels: "Så gik det sådan, jeg havde jo i og med at jeg havde været der så lang tid, havde jeg jo en rimelig opsigelsesvarsel. Så jeg gik og passede mit arbejde i den tid der. Og jeg havde jo så naturligvis snakket med de kolleger, der var rundt omkring på virksomheden, at hvis de hørte, at der var noget, så skulle de endelig sige til. Og jeg havde også været rundt og søge arbejde masser af andre steder, men når de hørte, at jeg var blevet opereret for diskusprolaps og stadigvæk ikke var kommet mig helt over det, så var der ikke så meget interesse i at antage mig. Men så om onsdagen, som jeg skulle holde op om fredagen, så blev jeg ringet op af en kollega om aftenen, at en af medarbejderne i [navnet på hans afdeling, red.] var udeblevet, og det var en af de afdelinger, min direktør havde sagt, at jeg kunne komme ind i. Så sagde jeg jo "fint, det prøver jeg". Og det lykkedes mig så også at blive genantaget og komme i [navnet på hans afdeling, red.], så jeg nåede ikke at komme ud herfra. Og har så været i den afdeling siden."

Disse beretninger ligger en del år tilbage nu, helbredet er blevet bedre, og det arbejde, Niels passer i dag, er i vidt omfang afstemt efter hans helbred. Han er på en lille afdeling med få medarbejdere, hvor alle har mange år på bagen, og hvor arbejdsprocesserne i regelen er meget vidtspændende og afvekslende. Niels er glad for sit arbejde, og han er glad for sin arbejdsplads - eller måske snarere: Han er i lyset af sit liv og af sin hverdaglige situation glad, fordi han overhovedet har et arbejde. Men han har ikke glemt, at selv små tildragelser kan skabe nok så store forandringer. Niels har forsøgt at værgе sin plads, så godt, det har været muligt:

Niels: "... men styringen af dem [en bestemt maskindél] blev til sidst fuldelektronisk. Og da fik jeg jo så en arbejdsplads, hvor der stod nogle måleinstrumenter jeg stort set aldrig havde set før, ikke? Og skulle så bare lave de ting der, jeg havde ikke på det tidspunkt mere kendskab til elektronik, end som enhver anden automekaniker havde. Men for det første syntes jeg, det var interessant, og for det andet syntes jeg,

det var meget interessant at beholde sit job, ikke? Så det indebar, at jeg meldte mig på - til aftenskolekurser - i elektronik, tog nogle kurser der, og på et senere tidspunkt, blev det muligt gennem [X-værk, red.] at søge kurser. Og dem har jeg så søgt i den udstrækning, at jeg har kunnet så fri fra arbejde til det. Det betyder, at jeg nu har gennemgået - hvad skal vi sige - den grundlæggende række af kurser i elektronik, så jeg skulle have det samme semester igennem, som en elektronikmekaniker har.... [længere passage udeladt].. Men altså det er da helt givet, at hvis jeg ikke havde kunnet - hvad skal vi sige - have fulgt med, jamen så havde de da nok også fundet en anden. Det er da klart, at det der, det er et sammenspil, jo. Hvor der både skal gives og tages fra begge sider. Det er da helt sikkert. Især når man står i en situation, som jeg gjorde på det tidspunkt."

Niels har løbende forsøgt at tilegne sig nye kvalifikationer, og han har løbende forsøgt at overveje sine kvalifikations strategiske værdi i forhold til den produktion, som han tager del i. Niels kan i høj grad siges at have været strategisk i sine forsøg på at påvirke sine egne arbejdsmæssige vilkår. Men strategiens bagvedliggende perspektiver har snarere været at bevare det, der er, end at berede vejen ind i et nyt skinnende arbejdsmæssigt paradis. Han har kæmpet for at sikre sit arbejde; ikke for at komme opad eller for at få et nyt og mere spændende arbejde. Dette perspektiv henter igen sit grundlag i en refleksiv håndtering af omstændigheder, som ligger udenfor arbejdet. Det er umuligt at finde et formuleret karrierespæktiv som styrende element i Niels's beretninger. Alle argumenter er i meget vidt omfang fast forankret i refleksive beregninger over de til enhver tid forhåndenværende muligheder.

Niels er en nøgleperson i sin afdeling, og hans arbejde er i mange henseender ganske krævende. Der stilles relativt høje krav samtidig med, at kravene til en række personlige egenskaber forekommer høje og vigtige. Niels udlægger kundskabskravene i ord som: "omhyggelig", men det hjælper ikke "hvis ikke du har forstand på det, du arbejder med".... "du skal være virkelig vågen".. "du skal have flair for [materialer og processer, red.]".. "altså det har noget med praktisk erfaring at gøre, ikke?" Sluttelig konkluderer han:

Niels: "Det vil sige, det har noget at gøre med, at lige netop den del, der kunne en ... hvad skal vi sige ... almindelig smed sandsynligvis gøre god fyldest, men så kommer vi til det med printene, der var det jo nok en elektronikmekaniker, ikke? Så det er jo sådan en rimelig grænseoverskridende uddannelse at man skal have der. Det er vel nok en blanding af elektronikmekaniker, smed og så kunne koncentrere sig om at se på tingene".

Samtidig konstaterer vi, at karrierespøtiktiver under enhver form er fraværende. Fraværet af et karrierespøtiktiv er interessant netop fordi, det som indre spøtiktiv er fraværende hos en af de personer blandt vore interviewpersoner, hvis arbejdslivsforløb i det ydre forekommer tættest på virkeliggørelse af et sådant spøtiktiv. Det er så at sige ikke spøtiktiver på arbejdet som sådan, der er drivkraften bag Niels's karrierelignende arbejdsliv igennem de seneste 10 - 15 år. Det er ambitioner om et "godt liv", der driver og har drevet værket. Under de livsvilkår, som er Niels til del, har arbejdet en central plads i det gode liv. Men det gode liv i sig selv stiller ingen eksplicitte krav til arbejdets indhold, blot det er der som et pålideligt element og som en kilde til social kontakt og som ekstern oplevelsesverden. Pointen er ikke, at Niels repræsenterer et instrumentelt arbejdsbegreb; thi det er absolut ikke tilfældet. Indenfor arbejdet, således som det er og på de vilkår som er ham givet, er han glad for sit arbejde, han er engageret i det og synes, det er udfordrende; men spøtiktivet på arbejdet bestemmes i udgangspunktet af helt andre forhold, forhold som ligger udenfor selve arbejdet.

Niels's udsagn præges af en særlig form for illusionsløshed, en form, som har sine rødder i en langt fra enkel tilværelses tildragelser og store krav til personlig indsats. Men det er en form for illusionsløshed, som er rodfæstet i et yderst reflektivt univers og erfaringernes evaluering herindenfor snarere end i en overleveret klassespecifik konventionsstruktur. Det liv, Niels har levet, kan ikke fungere uden ved en vedvarende rationalisering af egen tankeverden. Konventioners og dogmers indflydelse på fastlæggelsen af grænserne for det mulige og det umulige, det rimelige og det urimelige, det tilladte og det forbudte må nødvendigvis vedvarende være i nedbrydning til fordel for andre reflektivt og til dels fakticistisk begrundede retningslinier.

2.4. HERDIS.

Herdis er i 50'erne og hun arbejder som montrice på elfabrikken på X-værk. Hun har været på elfabrikken i mere end 25 år. Herdis er gift for anden gang og har 4 børn - det vil sige to fra første ægteskab og to fra hendes nuværende ægteskab. Hertil kommer mandens to børn fra hans første ægteskab. Alle børnene er voksne og er flyttet hjemmefra. Flere af dem har dannet

egen familie, og Herdis har fået adskillige børnebørn. Alle børnene bor forholdsvis tæt på Storkøbing, et forhold som Herdis ikke tillægger den store betydning. Herdis's mand er noget ældre end hende selv. Han var lastbilchauffør, men er nu på efterløn.

Herdis selv er født i en provinsby langt fra Storkøbing, men familien flyttede til Storkøbing, da hun var ganske lille. Faderen, der var skibsbygger, fik job på det lokale skibsværft. Herdis gik ud af skolen efter 7. klasse. På forældrenes foranledning fik hun en læreplads, som nådlerske på en skotøjsfabrik, men hun sprang fra pladsen. Det var ikke mindst den lave lærerløn, der afgjorde sagen for hende:

Herdis: "...det var ikke rigtigt noget for mig, det kunne jeg ikke rigtig få af. Fordi jeg ville ikke rigtig gå og knokle sådan, når hjælpepigerne fik meget mere i løn, som vi fik".

Herdis fik aldrig en uddannelse, hvilket især skuffede moderen. Herdis kommenterer retrospektivt disse forhold således:

Herdis: "Nej, og det er da og godt, at man ikke gjorde det [gennemførte læretiden, red.], fordi at der er jo ikke rigtig noget fremtid i det, fordi at vi får jo alle skoene udefra ikke? Italien og ... [passage udeladt, red.] Jeg har jo nok gjort jeg har jo nok skuffet min mor over, at jeg ikke blev på min læreplads, men det kunne jo ikke nytte noget, når jeg ikke kunne lide at være der".

Uddannelse gør ikke i Herdis's opfattelse den store forskel - uddannelse er ikke en nøgle til himmeriges port. Tilsvarende har uddannelsesmæssige udsigter heller ikke spillet den store rolle i hendes opdragelse af sine egne børn. Ingen af hendes egne børn har en uddannelse. Eet af børnene har egen virksomhed, mens de øvrige alle arbejder i industri. Om synet på uddannelse i forbindelse med børnenes opdragelse, siger Herdis:

Herdis: "Nej, de har ikke selv villet, for de har ikke villet være i skole. De 2 der kom herved, de er faktisk kommet som arbejdsdrengene fordi de var skoletrætte. De gik jo ikke i skole, det vidste vi jo ikke noget om da vi gik på arbejde. Og så kom de her ned som arbejdsdrengene. Og så selvfølgelig blev det fulgt igennem skolen, om de passede deres ting, og det har de altså gjort".

OBS: "Var det dig der sørgede for, at de kom ind her?"

Herdis: "Ja".

OBS: "Du gik ned og sagde det til værkføreren?"

Herdis: "Ja, dengang kunne vi sige det til værkføreren, det kan vi ikke i dag...."

Samtidig med at hun opgav sin læreplads, blev forældrene skilt, og faderen flyttede til København og fik arbejde på et værft der. Et par år senere flyttede Herdis over til faderen. Hun arbejdede på forskellige fabrikker i flere år. Hun blev gift og fik to børn med forholdsvis kort mellemrum. Hun var 19 år da hendes første barn blev født. Manden var arbejdsløs og havde et ret voldsomt alkoholproblem og var i det hele taget ikke til megen støtte. Herdis's andet barn var endnu ikke født, da hun forlod manden og rejste tilbage til Storkøbing for at kunne trække på moderens hjælp.

Mens børnene var små arbejdede hun i mere tilfældige jobs, ofte jobs med meget omskiftelige arbejdstider. Hun var sidst i 20'erne, da hun fik fast job på X-værk. Et par år tidligere havde hun mødt sin nuværende mand og var flyttet sammen med ham. De fik deres første fælles barn samme år, som Herdis startede på X-værk.

Herdis kom til X-værk og blev sat i arbejde på elfabrikken. Hun har med undtagelse af nogle få korte perioder arbejdet dér lige siden. Arbejdet på el-fabrikken består i montage og lodning af print, ledninger etc. til forskellige elektroniske og elektromekaniske dele til maskinerne. Herdis modtager sine arbejdsopgaver i form af et "jobkort", en arbejdstegning og nogle kasser med de nødvendige dimser og dippedutter. Et "job" kan omfatte alt fra en enkelt til flere hundrede styk af et eller andet emne. Den tid, der medgår til at fremstille et emne, kan variere fra mindre end 15 minutter til over en time. Men uanset disse variationer er det de samme arbejdsoperationer, der indgår i udførelsen af de forskellige jobs - lodninger og andre former for montage. Emnerne er forskellige; men alligevel er skiftene fra et job til et andet forholdsvis enkle:

Herdis: "Altså jeg skal da lige skæve til tegningen, men ellers er det jo, hvis det er nogenlunde det samme vi hele tiden laver, så kan jeg nok køre og skifte over, det er ikke svært".

Arbejdet er præget af den rutine, der opstår, når de samme ting optræder igen og igen. Tilsvarende er en væsentlig forudsætning for overhovedet at kunne udføre arbejdet, at man kan og kan stå ud med en tilsvarende rutineret arbejdsform. Herdis kan et enormt antal ledningsnumre, rosettyper, paneler etc. etc. i hovedet. Hvis man skal tjene sine penge, da skal man kunne holde et højt arbejdstempo, og da går det ikke at konsultere arbejdstegningen i tide og utide.

Rutinen som element i arbejdet og i arbejdsformen blandt kvinderne i elfabrikken skaber en slags rutinernes rutine. På spørgsmål om, hvad man skal kunne for at have Herdis's job, svarer hun med en overvejelse over opgaver, som hun ikke er god til, og over, hvordan kvinderne løser dette problem indbyrdes:

Herdis: "Ja, jeg ved ikke - man skal jo kunne kigge på tegningen og det forskellige der, det ved jeg ikke. Nu med tamper, jeg kan ikke se når vi får sådan en lang ledning, hvor det skal føres ind i de forskellige, for de skal jo med mange steder jo. Og der er sløjfer på ledningen og det synes jeg det er altså svært for mig. Jeg er ikke god til at lave tamp. Og andre de vil gerne hjælpe. Bare de kan få lov til at stå og lave det hele tiden, så er der ikke noget Men det er jo så også svært for dem at komme over og lære det vi andre vi sidder med som vi har siddet med i mange år...

Hun berører ikke nogen som helst form for faglige kvalifikationer i denne sammenhæng. Derimod peger hun på behov for en vis grundighed og også for hurtighed:

Herdis: "Altså hvis vi vil have nogle penge med hjem, og det er jo faktisk det vi kommer for, det er jo for at få nogle kroner med hjem. Der skal jo bruges penge hele tiden jo. Så skal vi altså rubbe fingrene".

Herdis stiller ret høje krav til sig selv i sit arbejde. Faktisk stiller hun højere krav til sig selv end de krav, arbejdslederne præsenterer. Tingene skal se ordentlige ud, de skal være fejlfri o.s.v. Herdis's arbejde udgøres af jobs, der hver især indholder et væld af små detaljer. Selvfølgelig opstår der indimellem, omend sjældent, fejl. Herdis bryder sig ikke om at lave fejl, og hvis det alligevel sker, er det vigtigt for hende at nå at rette dem, før emnerne forlader hendes arbejdsplads. Hun bryder sig ikke om at blive kaldt over til slutmontagen for at rette fejl, ikke fordi det er forbundet med spydigheder eller løftede pegefingre, snarere fordi det støder hendes faglige integritet.

Herdis stiller høje krav til sig selv. Dette spejles tillige i synet på arbejdskammeraterne og de krav, hun stiller til dem. I en kommentar til et nu hedengangent akkordsystem, hvor den enkeltes indsats var mindre synlig, og hvor det derfor var muligt at gemme sig, siger hun:

Herdis: "Altså, nej det var det ikke, fordi der var jo og nogen der ikke gad lave noget, og nogen der måtte arbejde for dem, ikk', hvor vi hørte, at de sagde, at det er jo ikke nødvendigt at lave så meget, for du får dine penge alligevel. Så blev det lavet om alt det der, det ville vi jo selvfølgelig ikke finde os i. Vi havde jo ikke noget imod, at de ikke sådan, men altså skulle de rende rundt og snakke og vi andre vi skulle sidde og knokle i det, så .. og de fik det samme ud af det, så var vi jo ikke interesseret i det.

PV: "Var det noget der hændte en enkelt gang, eller var det noget, du syntes, var et problem dengang, at nogen drev den lidt af og lod de andre om at arbejde?"

Herdis: "Nej, jeg synes jo bare, at det skal man ikke. Det skal vi ikke, vi må gøre vores indsats allesammen, hvis det er altså. Det er da rimeligt, synes jeg. Vi kan jo ikke bare lade de andre sidde og slæbe pengene hjem til os, og så kunne vi sidde og grine af dem, fordi de arbejdede hurtigere".

Herdis's syn på arbejdet er dybt forankret i konventionaliteten. Så stærk er denne forankring, at hun i sit syn på arbejdet forekommer moralsk. Man skal passe sit job, man skal gøre det ordentligt, og man skal holde et rimeligt arbejdstempo.

Det moralske syn på arbejdet spiller ind i flere andre sammenhænge. Elfabrikken beskæftiger nu som tidligere næsten udelukkende kvinder, arbejdet er ret monotont og ensformigt, og det er som skabt til akkordorganisering. Samtidig er det forbundet med en række arbejdsmiljøproblemer. På den ergonomiske side drejer det sig bl.a. om håndled, ryg og skuldre, der er udsatte i den stadige betjening af håndværktøj. De senere års indførelse af elektrisk håndværktøj har mindsket nogle af disse problemer, men det har samtidig sammen med nye akkordsystemer medvirket til en markant forøgelse af arbejdstempoet i elfabrikken. Tiden er knap i elfabrikken; også for knap mener Herdis. Alligevel udspandt følgende dialog sig på spørgsmålet om, hvorvidt hun hellere ville have en fast timeløn:

Herdis: "Nej, jeg synes ikke, jeg har noget at ... nu har vi været vant til at arbejde på akkord, lige siden jeg kom, så det synes jeg ikke at

OBS: "Hvis I nu havde en fast timeløn, ville arbejdstempoet så blive anderledes tror du?"

Herdis: "Jeg tror ikke at det er godt med en fast, det tror jeg ikke".

PV: "Hvad ville der ske, hvad ville det have for ulemper?"

Herdis: "Så ville der nok ikke blive lavet ret meget. Jeg tror det er godt nok at have pisker i nakken".

PV: "Er det noget I har snakket om imellem Jer på afdelingen?"

Herdis: "Nej, det har vi ikke, nej det har vi ikke. Men vi kan da nok mærke at vi kan da ikke dem mere, som vi førhen har ku', det er jo klart. Det har forandret sig meget. Ah men før hernede havde de jo også så gode aftaleakkorder, at det var jo i, og det var jo heller ikke rimeligt. Der kunne folk godt stå og snakke det halve af dagen. Og så alligevel tjene deres gode penge. Det var jo heller ikke rimeligt jo".

Det moralske islæt dukker atter op i forbindelse med et spørgsmål om, hvorvidt strejke er et rimeligt fagpolitisk våben. Herdis reagerer umiddelbart ved at give eksempler, hvor hun mener, strejker har fundet sted på et aldeles for tyndt grundlag. For eksempel følgende beretning om en kollega:

Herdis: "Ja, men det hjalp jo ikke noget, for det var jo smedene og arbejdsmændene og piger har vi og - en gammel pige har vi også selv strejket for fordi, men æh. Det fik vi jo først at vide bagefter, at hun havde ringet ned og det er jo mange år siden. Det var lige i starten, jeg var her. Ja, jeg havde vel været her i en 2-3 år. Hvor hun havde ringet ned og havde sagt, at hun var syg. Og så syntes vi jo at det var uretfærdigt, at hun blev fyret, da hun kom tilbage. Så strejket vi jo, men da havde direktøren og sønnen mødt hende på færgen på vej til København. På sjov ikke også? Men det havde hun jo ikke sagt noget om, til vi andre. Så det var jo faktisk latterligt, foruden at vi fik bøde for det og alting ikke også? At vi gik hjem for at få hende ind igen. Fordi sådan noget kan man jo heller ikke tillade sig at lave".

Herdis er glad for sit arbejde, eller rettere hun er ikke utilfreds med sit arbejde. Det gode ved hendes arbejde består frem for alt i, at arbejdet er velkendt og på sin vis er trygt og overskueligt. Det er i en stabil gænge, og det er et område til hvilket, Herdis overhovedet ikke knytter nogen form for fremtidsforventninger udover dette ene: at beholde sit job, til hun skal på efterløn om 8 - 10 år. Herdis har fulgt et mindre antal kurser i relation til sit arbejde på elfabrikken, men har ivotrigt ikke deltaget i nogen form for uddannelse i den tid, hun har været

på fabrikken. Hun har fra tid til anden "været lånt ud" til andre afdelinger, men er altid kommet tilbage til elfabrikken. Herdis synes, det har været sjovt at prøve noget andet, men har aldrig spekuleret på at finde et andet job på en anden afdeling eller endog på en anden virksomhed.

Herdis: "Jeg har aldrig været ked af at gå på arbejde hernede. Aldrig nogen sinde. Og vi har haft det godt. Det har vi da også endnu, men vi skal godt nok slæbe i det".

Tværtimod synes hun en anelse foruroliget over den stadigt mere udbredte anvendelse af print og chips i stedet for lodede paneler. Hun ved meget vel, at det vil betyde færre arbejdspladser i elfabrikken og ændrede kvalifikationskrav til de tilbageværende. Følgende citat udtrykker dels et håb, dels en - i og med hun ikke har overvejet forholdet særligt nøje - lidt ubestemmelig bekymring:

Herdis: "Mja, jeg kan jo nok se at der er ikke det i, som der førhen var været. Der har været mange flere af de kasser og sådan noget, jeg ved ikke om det er noget, der udgår. Der bliver lavet nye ting. Der bliver tænkt i nye - det er jo så og nok det de har ment med de kurser og sådan noget, man skulle tage ikke også? Fordi de går mere og mere over til print - sætte print i, i stedet for ledningerne. Altså så skal der vel - ja der skal vel - ja jeg ved det ikke. Der skal vel alligevel være noget ledningsværk til sådan noget printplader også, at de sætter ind. At det mere og mere går over til sådan noget teknisk".

PV: "Hvad ville du gøre hvis du blev sagt op?"

Herdis: "Jeg ville i hvert fald blive meget ked af det. Jeg har jo ikke alderen endnu til at jeg må holde. Og jeg kunne ikke forestille mig at komme nogen andre steder hen.

PV: "Du har ikke gjort dig nogen tanker om, hvad du så ville gøre, hvis du stod i sådan en situation?"

Herdis: "Nej, det har jeg godt nok ikke."

Herdis er tilfreds med sit arbejde, men føler sig ikke specielt knyttet til sine kolleger og det sociale miljø på arbejdspladsen. Tværtimod er hun meget hård i sin kritik af miljøet og i hendes beskrivelser indgår ord som: misundelse, sladder, bagtalelse, spydigheder etc. Hun anser, at det er vigtigt at holde en vis afstand til arbejdskammeraterne, thi folk er ikke altid

til at stole på. Det sikreste er at holde en vis afstand og ikke blande arbejde og privatliv. En pointe som hun viderefører til også at omfatte synet på naboskab:

Herdis: "Nej. Jeg har aldrig haft noget med mine arbejdskolleger - nej.

PV: "Er det noget du har forsøgt at undgå, sådan tænkt at det ville du i hvert fald ikke, eller"

Herdis: "Jeg har heller ikke sådan hjemme i opgangen, sådan med naboer og sådan noget, det har jeg heller ikke. Altså jeg ved ikke, jeg har altid syntes at det var påtrængende hvis man begyndte at snakke sådan med naboer og med de forskellige og spørge dem ud om ting og sager. Det har jeg aldrig - det har ikke været mig. Men det kan da nok ligge til nogen mennesker, at de kan snakke med dem allesammen. Men det er jo sjældent gået så godt. Mange steder er det jo blevet sådan, at de bliver forrygende uvenner, naboer imellem også, ikke også, hvis der har været for meget Jeg har ikke brugt sådan når jeg kom hjem fra arbejde og stået nogen hvor vi skulle drikke kaffe sammen af naboer. Jeg har heller aldrig savnet det. Jeg har jo haft, vi har jo snakket hernede og"

Der er noget påfaldende uprætentiøst over Herdis' fortælling og også over hendes måde at fortælle på. Dette er for eksempel synligt i hendes refleksion på spørgsmålet om, hvad et godt familieliv er. Udsagnet er fuldstændig blottet for romantik. I stedet peges på rent funktionelle forhold:

Herdis: "Ja, jeg vil jo - det skal jo kunne køre - det skal jo og kunne køre for at vi kan passe vores arbejde og det hele ikke også? Og vi skal også ku' sammen med børnene og gør det ikke det, så er der jo ikke nogen ting der kører. Det er der jo ikke".

Formulerede ambitioner, som rækker ud i fremtiden, og som sigter på at ændre hendes livssituation eller at skabe nye muligheder er ikke fremtrædende hos Herdis. For så vidt angår arbejdet er de helt fraværende. Det "gode liv" er et stabilt liv, arbejdet indgår i det gode liv, fordi arbejdet betales med løn, og fordi det er en moralsk begrundet pligt. Hun udtrykker ikke på noget tidspunkt særlige forventninger overfor fremtiden. Kun på et enkelt punkt dukker et sådant tema op og da på en lidt pudsigt facon, idet hun udtrykker en vis ærgrelse over spildte muligheder:

OBS: "Har I overvejet selv at købe hus?"

Herdis: "Det skulle vi jo nok have gjort, dengang at vi flyttede ud til [navn på område med almennyttigt boligbyggeri, red.] hvor vi nu har boet der i 16 år. Men vi har ikke rigtigt turdet, for vi kom jo og derop efter jo. Om vi så har kunnet klaret det. Men det tror jeg nok, at vi har ku' fra starten af dér, fra vi flyttede ud. For vi betaler alligevel en husleje nu på 3900 om måneden". Det er også mange penge".

En stor del af Herdis's liv har handlet om børnene, om at få tilværelsen til at hænge sammen under undertiden meget vanskelige vilkår og om at passe en dagligdag med både husarbejde og lønarbejde. Tiderne er blevet anderledes, Herdis har fået vaskemaskine og en masse andre hjælpemidler, og børnene er flyttet hjemmefra, men endda er der altid noget at tage sig til. Nu er hendes mand på efterløn og tager sig af en beskeden del af de huslige sysler. Det er noget aldeles nyt for Herdis. I sin omtale af dobbeltarbejdet og hendes eneansvar for husholdningen er Herdis yderst forsonlig:

Herdis: "Ja, jeg synes godt nok jeg ... jeg synes godt nok, jeg er træt, når jeg kommer hjem. Men vi er jo også tidligt oppe, jo. Men jeg kan jo sådan set ikke klage, når jeg har manden gående hjemme og rede senge og vaske op og rydde til side, og"

OBS: "Han har lavet alt det praktiske?"

Herdis: "Ja, altså så godt som han nu kan ikke også?"

OBS: "Det er ikke altid godt nok?"

Herdis: "Nej det er det godt nok ikke, men så må vi jo lave det anderledes".

PV: "Er det noget, I snakkede om, da han gik på efterløn, at nu skulle det være sådan, eller er det bare gået af sig selv?"

Herdis: "Det er bare gået af sig selv. Det er bare gået sådan af sig selv."

OBS: "Var det anderledes før han gik på efterløn, da var det dig der tog slæbet?"

Herdis: "Ja, for han havde jo været på arbejdet".

OBS: "Det havde du jo også".

Herdis: "Ja! Det havde jeg godt nok. Men om lørdagen og søndagen, da havde han også fri".

OBS: "Men det har du ikke?"

Herdis: "Nej, men jeg er jo så det yngre jo. Så må jeg jo tage det har jeg heller ikke noget imod. Vi jo vaskemaskine og det forskellige, så det er jo ikke med vaskebrædt nede, som det var, dengang børnene var små, så det går jo".

Herdis fortæller om et liv, hvor de styrende elementer, snarere end forventninger til en fjern fremtid, har været tyngden i kravene fra en absolut present nutid. I denne forstand har hun levet et kvindespecifikt liv, indenfor en livsverden, som i meget høj grad er klassespecifik. Herindenfor giver hun udtryk for fortolkninger, hvor kønsligheden spiller en meget stor rolle. Der har ikke været megen plads til idealer, visioner og utopier i Herdis's liv, hverken i det små eller i det store. Dette gælder i arbejdslivet som i livet udenfor.

Tværtimod præges hendes udsagn interviewet igennem af en næsten total illusionsløshed. Dette har bl.a. det udtryk, at hun ikke formulerer sine strategier og tanker om fremtiden med udgangspunkt i begreber om lyst eller andre former for personlig motivation, men alene i termer af overlevelse. Den bagvedliggende normative struktur er i vores fortolkning en køns- og klassespecifik konventionalitet. Det illusionsløse er i denne fortolkning et ydre udtryk for en fornægtelse af egne muligheder i livet, hvorved livet i stedet gøres til en forudbestemt kamp for dagen og vejen, en fornægtelse som er normativt forankret i konventionaliteten. Dette genspejles tillige i elementer af et klassisk ethos; arbejdet **må** udføres, ikke blot for at skaffe føden, men tillige for at bevare respektabiliteten som et ordentligt menneske.

Indenfor denne fortolkningsramme er det ikke underligt, at enhver form for bevidste karrierespørgsmål er fraværende i Herdis's omtale af arbejdet. Dette har hun for så vidt til fælles med flere andre af vore interviewpersoner. Men hos Herdis får dette en næsten altomfattende karakter, idet dette fravær præger såvel hendes billede af den aktuelle situation, som hendes retrospektive omtale af hendes arbejdsliv. Herdis giver ikke på noget tidspunkt udtryk for, at hun har eller har haft perspektiver på sin tilværelse, hvori en forandring af hendes arbejdsmæssige situation spiller en rolle.

Herdis's livshistorie udtrykker i høj grad en udvikling, hvor tingene er sket slag i slag. Således er det svært at finde egentlige reflektive strategiske træk i Herdis's udsagn og i den udstrækning, de forekommer, er det indenfor de snævre rammer, som konventionaliteten fastlægger. Utallige gange optræder udsagn om, hvad man i følge Herdis kan, må, bør, o.s.v.

som centrale elementer i hendes argumentationsform. De meget høje og i vid udstrækning moralsk bundne krav, som Herdis stiller til sig selv og sine omgivelser, det moralske islæt i hendes bedømmelse af rigtigt og forkert, kan i høj grad siges at udgøre objektivering af den sociale verden, hun befinder sig i.

2.5. SVEND.

Svend er 42 år, han er gift med moderen til sine to halvvoksne sønner. Både Svend og hans kone er født og opvokset nær Kvistgård, og de vil meget nødigt flytte fra egnen (men måske nok fra Kvistgård om nødvendigt). Han synes, at folk fra området Helsingør, Espergærde, Kvistgård er én type, mens folk ovre fra Hillerød - Græsted egnen er en anden type som han har svært ved at omgås, for slet ikke at tale om københavnere og folk fra andre landsdele. Svend bor ganske nær på Helioprint. Svend er fingernem og laver næsten altid sin bil selv og "roder" med elektronik sammen med sin yngste søn. Ellers går han meget på jagt i sin fritid.

Svends kone har gået hjemme, mens børnene var små, og har siden arbejdet på deltid. Svend pointerer, at han har et godt forhold til konen, de skændes næsten aldrig.

Svend er uddannet som alm. maler i midten af 1960'erne og fungerede som sådan, indtil han i 1970 blev ansat på Helioprint, hvor han har været siden. De første 8 år var Svend i malerværkstedet, som netop var åbnet da han startede. Det var et traditionelt sprøjteværksted med opløsningsmiddelbaseret maling. Svend kunne i længden ikke tåle arbejdet, og bad derfor om at blive flyttet, hvorefter han startede i montagen. Svend siger selv, at han husker dårligt, og at læger har sagt, "at det må han lære at leve med". Han har kørt en arbejdsskadesag på sit "syndrom".

Svend har været både i under- og hovedmontagen. Han har arbejdet i hovedmontagen, mens der endnu var liniemontage, og deltog således i omlægningen i 1980 til enkeltmandsmontage. Da Svend blev interviewet, var han med i et gruppemontageforsøg.

Svend har været medlem af klubbens bestyrelse i flere perioder, og er også medlem nu, mest fordi der manglede kandidater, og han følte sig forpligtiget til det. Svend mener, at man skal være medlem af en fagforening, og at de, der er helst vil være fri, ofte er reaktionære på andre måder, f.eks. racister.

Svend er godt tilfreds med sit arbejde. Han benævner det som "renligt" og "afvekslende" og i forlængelse heraf, vægter han de krav, der stilles:

Svend: "Og så stilles der, jeg synes, der stilles rimeligt store krav til, at man ligesom føler, at man er noget værd, ikke altså?"

PV: "Hvad er det for nogle krav, du tænker på dér?"

Svend: "Altså, der stilles jo de krav, at det produkt, man afleverer, det **skal** jo være i orden! Altså, som firmaet, de siger, altså: "Vi betaler for at få et komplet, færdigt apparat." Ikke? Og så nytter det jo ikke noget, at vi bagefter skal bruge fire timer på blåt kort nede i kontrollen for at rette de fejl, man har glemt, ikke? Så der stilles jo de krav, at produktet skal være tip-top i orden."

Svend engageres af sit arbejde og møder virksomhedens krav om høj kvalitet etc. med en imødekommende holdning. Det styrker hans eget selvværd, som han selv udtrykker det. Kravene i sig selv styrker interessen, Svend accepterer kravene i sådan en grad, at han selv har lanceret forslag til at "forstærke effekten":

PV: "Ja. Er det med kvaliteten så én af grundene til, at det er et godt job? For det er jo egentlig et krav til jer, om noget, I skal leve op til?"

Svend: "Ja. Det er det jo. Fordi, hvis man bare kunne aflevere det, som man havde lyst til, så tror jeg ikke, det var lige så interessant. Altså, det skærper da interessen. Og jeg synes, den er blevet skærpet mere, fordi vi har selv forlangt at få lavet en individuel statistik på ens fejlprocenter og sådan noget derude. Det var jeg selv fortaler for, fordi jeg mente, at - at man kunne lære noget af sine egne fejl. Og vi fik så også aftalt med firmaet, at de fejlstatistikker, dem der blev udarbejdet, kunne firmaet ikke bruge til andet end at se på, hvor stor fejlstatistikken var. Hvad de kunne i forvejen, fordi den blev jo stadigvæk ført i kontrollen, ikke? Fordi de ikke..."

PV: "De lavede den alligevel?"

Svend: "De lavede den alligevel".

Svend har et vist moralsk forhold til sit arbejde, virksomhedens kvalitetskrav finder genklang i hans egen forestillingsverden om sobert arbejde. Moralen kommer også til udtryk som almindelig arbejdsmoral - igen koblet til en forståelse af virksomhedens ønsker, men i tilgift her også som loyalitet overfor kollegaerne i gruppen. Svend kommenterer samarbejds-vilkårene internt i en produktion, som er organiseret på gruppebasis således:

Svend: "..... Det eneste, jeg vil sige, vi blander os lidt i, det er, hvis man holder for **lange** pauser, sådan tyve minutter-en halv time. For vi har jo stadigvæk ansvaret for at aflevere et vist produkt og et vist antal og sådan, ikke? Altså, det kan jo ikke nytte noget, at det hele det bare går op i lamperøg. Man er jo nødt til også at være en lille smule ansvarsbevidst, ikke?"

Svend har deltaget på et kvalitetskursus (som alle i montagen blev tilbudt under en arbejdsfordelingsperiode). Han er meget positiv i sin omtale af kurset, selv om det kniber med en nøjere forklaring af, hvad kurset går ud på:

Svend: "Ja, tænke anderledes end - hvordan pokker skal jeg sige det - det er svært at sige. Men det gik i hvert fald ud på, at man skulle ligesom gøre sig selv mere kvalitetsbevidst. Og tænke anderledes."

Svend mener, at det ikke blot er ham selv, som er positivt stemt over for den slags kurser, men at man kunne få størstedelen af de øvrige til at deltage, hvis muligheden viste sig igen. I forbindelse med omtale af virksomhedens efteruddannelsesprogram JUUST (beskrevet i bd. 2) beklager han sig over virksomhedens langsommelighed:

Svend: "..... Men der sker ikke rigtig noget. De siger: "Jamen, det kan I også godt få!" Og sådan. Men altså, der skal lige ditten, og der skal lige datten, og - men der sker ikke noget. Det tager for lang tid! Det JUUST-program, det har vi snakket om i to år nu!

Svends omtale af efteruddannelses programmet udtrykker en vis indignation over, at virksomheden i hans øjne tilsyneladende ikke tager deres eget program alvorligt, hvilket Svend faktisk selv har gjort; Svend vil gerne lære noget mere elektronik:

Svend: "Altså de sidste par år har jeg tænkt en hel del over at gå på aftenskole, tage noget elektronik og sådan noget".

PV: "Ja. Hvorfor lige netop elektronik?"

Svend: "Fordi det har vi meget med at gøre her. Og jeg synes, at det i JUUST, det tager for lang tid og sådan noget. Der synes jeg ikke, der sker noget og sådan noget".

PV: "Nej, altså du vil godt videre?"

Svend: "Jeg vil godt videre med noget. Jeg kan godt lide elektronik. Og jeg synes, det er interessant!"

PV: "Er det noget, du laver noget med i din fritid?"

Svend: "Ja, sammen med den mindste af drengene dér. Han har gået på elektronikkursus på aftenskole eller på ungdomsskolen. Og der har han så købt sådan nogle byggesæt og sådan noget, vi har siddet og hygget os med."

Ønsket om at lære noget om elektronik bunder således dels på en anvendelse af det i fritiden, hvor det har en rolle som fælles interesse for far og søn, og dels i arbejdet. For arbejdets vedkommende er incitamentet bundet til den frustration, det afstedkommer ikke at kunne komme videre med et konstateret problem:

Svend: "Jo, men vi skal jo også, hvis der er fejl i et eller andet, skal vi jo også både måle, hvor meget ohm, der er og alt det dér. Vi skal jo faktisk måle alt. Vi skal jo selv finde vores fejl jo, altså. Og der er det, at jeg tit har tænkt på, at mange gange er det jo meget rart, at man kunne finde ud af, hvad for en fejl der var på det pågældende print. I stedet for at man bare river printet ud og sætter et nyt i."

Frustrationen bliver stillet til skue, når der skal skrives fejlsedler:

Svend: "De vil jo også gerne have, at vi skriver en fejlseddel på det pågældende print, hvor vi skal specificere, hvad fejlen er, og hvordan den viser sig, og hvordan den optræder?"

PV: "Hvordan den ytrer sig?"

Svend: "Ikke? Og hvem kan det, når man ikke ved?"

PV: "Nej, det er rigtigt nok."

Svend: "Ikke? Så det er blevet sådan, at man skriver neden under, eller hvad hedder det: "Årsag ukendt!" Ikke? Altså defekt, årsag ukendt!"

Svend har et par gange været på kursus i det tidsmålesystem, som anvendes på fabrikken, og opregner, at han ialt har været på 160 timers kursus, men at det aldrig er blevet fulgt op på den lovede facon fra fabrikkens side:

Svend: "... Men de blev aldrig fulgt op!"

PV: "Det døde hen?"

Svend: "Ja. Så lavede de et nyt grundkursus i 1987 på 70 timer. Der fik jeg også lov at komme med. For nu skulle det i hvert fald vedligeholdes med mindst ét opfølgningskursus mindst en gang om året. Der har ikke været noget endnu! Sådan noget det bliver jeg sur over. Det gør jeg altså. Det - jamen, så er alt det andet, det er spild af tid!"

Ideen med disse kurser var fra virksomhedens side, at der skulle være repræsentanter i produktionen, som kunne videreformidle viden til de andre timelønnede om, hvordan tidsmålesystemet fungerede i praksis, men Svend har næsten ikke varetaget denne opgave og føler, at virksomheden har svigtet og spildt hans tid.

Svend er indstillet på at skaffe sig flere formelle kvalifikationer i forhold til sit nuværende montagearbejde med eller uden virksomhedens hjælp. Tanken om, at disse kvalifikationer skulle udgøre en del af grundlaget for lønfastsættelsen, tiltaler ham dog ikke:

Svend: "..... Jeg bryder mig ikke så meget om det dér med kvalifikationstillæg og alt det dér. Det altså med, at man begynder og dele folk op i kategorier og sådan noget. Det bryder jeg mig ikke ret meget om."

PV: "Eller løntrin fra nummer 1 til 24 eller sådan noget?"

Svend: "Jeg kan egentlig ikke se, hvad det skulle være godt for."

PV: "Ja."

Svend: "Altså jeg mener, at hvis at det lønmæssige det er ude af billedet, så får man bedre kollega'er."

PV: "Ja."

Svend: "Det mener jeg helt afgjort!"

Svend mener, at flertallet af hans kollegaer har samme holdning som ham selv, men at et mindretal, måske en trediedel, ville gå ind for det kvalifikationsbaserede lønsystem. Svend kommer godt nok ud af det med "mindretallet", men han kan dog ikke selv tænke som det:

Svend: ".....de er sig selv nærmest. Altså: "Nå ja, det er sgu bare ærgerligt, det går skidt for ham, men det rager ikke mig!" Altså den indstilling -"

PV: "Ja?"

Svend: "Og jeg vil sige, det generer mig sådan set ikke, men jeg kan bare ikke selv være sådan! Og det er kendetegnende også, at de mennesker er super-racister for eksempel, ved jeg -"

I sin fritid er Svend meget ude i naturen. Både med sin søn og sine kollegaer dyrker han udendørs interesser.

PV: "Hvor fisker I fra?"

Svend: "Ja, det er både i Øresund. Og det er også i vandhullerne her rundt omkring, hvor vi kan komme til og. Der er sådan en laksedam eller hvad det hedder oppe i Kregme, hvor vi også kører op, du ved, hvor man køber sådan et dagkort og fisker."

PV: "Ja?"

Svend: "Eller ørreder eller hvad det er. Vi tager nogle små fisketure en gang imellem. Og så går jeg på jagt sammen med én af mine kollega'er herude. Han har en mindre landejendom på 35 tønder land....."

Men det er ikke kun sønnerne og kollegerne, Svend er ude med, også konen deltager til tider:

PV: "Ja. Din kone, har hun også, ligesom du har, sådan en håndfuld forskellige fritidsinteresser, hvoraf nogle foregår - ?"

Svend: "Ikke en håndfuld. Hun går lidt på jagt sammen med mig og har også fået jagttegn."

PV: "Hun går lidt på jagt?"

Svend: "Ja, ja. Sådan når hun kan komme afsted med det, ikke? Altså -"

PV: "Det er noget, du har bragt hende ind i?"

Svend: "Det kan man godt sige, ja! Hun begyndte sådan frivilligt at tage med - ja, jeg ved egentlig ikke engang hvorfor. Men det gjorde hun bare."

PV: "Det gjorde hun bare?"

Svend: "Ja, det var sådan, når der var duejagt dér ikke, det er jo dér i starten af august måned. Og så sidder man jo sådan ude i buskene ligesom derude, ikke, og dækker sig lidt til med sin termokande. Og så sidder vi og hygger os og har det rart. Og så ved jeg ikke, hvordan hun begyndte at komme med, for en fem-seks år siden."

PV: "Så købte hun sig - ?"

Svend: "Så købte hun sig et -"

PV: "- et jagtgevær?"

Svend: "- et jagtgevær, og så måtte hun jo på jagtkursus og have et jagttegn. Så hun følger lidt med! Udover det, så dyrker hun ikke nogen interesser. Ikke sådan specielt."

PV: "Altså hun er mere hjemme, end du er så?"

Svend: "Ja, det er hun. Hun er sådan hjemmemenneske, sådan. Det er hun."

Svend har mange interesser uden for hjemmet og dyrker sin jagt- og fiskerihobby med andre mænd og sine sønner. Undervejs har hans kone taget initiativ til at deltage i en af hans "udeaktiviteter", måske for at have mere tid sammen med sin mand, snarere end for selve aktiviteten som sådan ?

Svend er en mand, som kan "gribes" af sit arbejde, han engagerer sig i de tekniske problemer, der er i produktionen, og kan identificere sig med virksomhedens stadige forsøg på at skærpe arbejdernes sans for kvalitet i eget arbejde. Han vil godt dygtiggøre sig specielt med hensyn til sin indsigt i elektronik. Han angiver selv to motiver herfor, dels er elektronik skægt at "rode med", og dels bliver han frustreret, når hans arbejde byder på elektroniske problemer, han ikke kan løse. Det, at dygtiggøre sig, er for Svend ikke forbundet med nogen form for strategiske overvejelser om at avancere fagligt eller blot sikre sin position på arbejdsmarkedet fremover.

Den hjemlige hygge, når han udfolder skaberevnen sammen med sønnen i samling af elektronikbyggesæt, er udtryk for hobbyens hengivelse inden for de primære sociale relationers

ramme. Hertil kommer ønsket om at kunne beherske sit arbejde bedre via indsigt, men drivkraften er snarere et ideal om det gode arbejde - et arbejde hvor viden kan erstatte uvidenhedens afmagtsfølelse.

Arbejdet har ikke **den** centrale placering i Svends liv. Men den rolle, det trods alt indtager, præges på sin vis af en kumulativ holdning : han videreuddanner sig gerne. Rationaliteten i hans egen forståelse af nødvendigheden for videre uddannelse findes, dels i hans **moralsk** dominerede forestilling om forpligtigelsen til at skabe kvalitet, og dels i et ønske om at besidde mere viden for at kunne give lysten bedre vilkår og mindske frustrationen. Det er væsentligt, at disse to drivkræfter begge er til stede i arbejdet; de kan ikke henvises til hhv. produktions- og reproduktionssfære. Svend er med andre ord refleksiv og tildels strategisk i sit arbejde, men målene han stræber efter er dels forankrede i konventionaliteten (moralen - det at lave et ordentligt stykke arbejde), og dels i refleksiviteten (ideen om selvudfoldelse). Strategierne i arbejdet vedrører arbejdet selv og rækker kun i beskeden grad ind i resten af hans liv, og når de gør det (som i tilfældet med overvejelserne om at tage elektronik på aftenkursus), kombineres de med prioriteringer for hans egen frie tid og for hans tid med familien.

2.6. Poul Erik.

Poul Erik er sidst i 20'erne og har to børn, en baby og en, der nærmer sig skolealderen. Kæresten er noget yngre end Poul Erik og p.t. hjemmegående. Moderen er pædagog og faderen kommunalarbejder. Poul Erik har kun kontakt med sin far, da moderen efter hans eget udsagn behandler kæresten nedsættende, hvorfor han har slået hånden af hende. Poul Erik har sit første barn med en anden kvinde, som stadig har kontakt med hans mor. Han har et udmærket forhold til faderen, som han ser jævnligt, men ellers er det mest svigerforældrene, som de plejer familieomgang med.

Poul Erik bor i et sommerhuslignende område sammen med en håndfuld andre par i samme situation. Der er et tæt, socialt netværk, og naboerne "kommer hinanden ved"; Poul Erik og

kæresten er glade for at bo der. De har tidligere boet i en 3-værelses i Helsingør, men ønskede at flytte af flere grunde. Dels har de altid haft lyst til hus (fradraget nævnes også, det var kun lidt dyrere med huset - "så hvorfor ikke?").

Poul Erik er en mand med mange jern i ilden, han elsker efter eget udsagn at arbejde. I hans unge dage arbejdede han i et diskotek som dørmand. Han er stadig knyttet til miljøet og hjælper til, når de er i knibe. Her ud over har han fast bijob som vægter, endelig påtager han sig ofte løse bijobs, f.eks. har han fornylig lavet en del murerarbejde sammen med en kammerat.

Poul Eriks kone går hjemme og passer det yngste barn, men hun vil gerne tilbage til arbejdsmarkedet på deltidsbasis, og det er deres plan, at hun skal søge arbejde straks, når de får en vuggestueplads.

Poul Erik har været i lære som metalarbejder, men sprang fra efter 1 år (han har dog arbejdet væsentligt længere på metalbearbejdende virksomheder). Tidligere har han været i hæren, på Wibroe bryggeri og på Helsingør værft.

Poul Erik mener, at man skal være medlem af en fagforening - det er fornuftigt - men han undgår større diskussioner med de mange i hans omgangskreds, der mener det modsatte: "De har deres mening, og jeg har min".

Poul Erik udtrykker sig i det store og hele i tilfredse/positive vendinger, når han snakker om sit liv.

Poul Erik er glad for sit arbejde og er meget åben overfor de krav, som arbejdet stiller. På et spørgsmål, om han opfatter arbejdet som let eller svært, svarer han:

Poul Erik: "Jeg vurderer det på den måde, at jeg synes, det er rart at komme ud hver dag. Så - jeg tager det ikke som et svært job, altså. Jeg tager det nok som et job som alt andet, ikke? Men jeg synes, det er rart at komme herud hver dag".

PV: Ja?

Poul Erik: "Jeg glæder mig, når jeg står op om morgenen, til at komme herud"..... Og så kan jeg godt lide de mennesker, man arbejder sammen med. Så jeg vil ikke vurdere det som svært".

Poul Erik forholder sig umiddelbart til spørgsmålet om hvorvidt arbejdet er svært eller ej, udfra en vurdering af, om han har lyst til at gå på arbejde. Om det er svært eller ej knyttes ikke til eventuelle problemer med at klare selve arbejdet fagligt eller tempomæssigt, nej derimod vurderer han det i forhold til, hvorvidt han kan lide de mennesker, han skal arbejde sammen med - måske er det stillede spørgsmål irrelevant for Poul Erik? Spørgsmålet søges uddybet og præciseret:

PV: Hvis du skal prøve at sætte fingeren på nogle bestemte egenskaber, som du skal, man skal være i besiddelse af, hvis man skal lave det, præcis det du laver. Hvad tror du så, det er?

Poul Erik: "Man skal ikke føle, at jobbet er kedeligt. Og man skal ikke føle, det er ensformigt. Man skal tage jobbet, som det er, tror jeg".

Vi får her at vide, at man skal have en bestemt holdning til arbejdet for at kunne varetage det. Der nævnes ingen formelle kvalifikationer, ej heller uformelle tekniske ditto. Derimod får vi at vide, at man skal give sig hen i arbejdet, acceptere det og få det bedst mulige ud af det - det er galt hvis man keder sig eller synes, at det er ensformigt. Intervieweren helmer dog ikke, og forfølger temaet med yderligere en præcisering, i hvilken der er indlejret en meget snæver forståelse af spørgsmålet:

PV: Men sådan i forhold til selve det at samle kameraer, at gøre det på den måde, som I samler kameraer på derude. Tror du, det kræver nogle, bestemte personlige egenskaber, eller tror du, det er noget, alle eller de fleste kan?

Poul Erik: "Ja, de fleste med lidt fingerflair. Det tror jeg godt, de kan lære det, ja, det er jeg overbevist om.

Endelig fremkommer et svar af den type, man ud fra en umiddelbar kvalifikationsbaseret indfaldsvinkel kunne forestille sig. Det er dog vigtigt at bemærke, at dette svar først falder nu, efter at flere andre forhold er blevet trukket frem af Poul Erik. Forløbet peger på, at i Poul Eriks forståelse af arbejdet er de formelle kvalifikationer helt uvæsentlige eller selvfølgelig.

De er ikke noget problem, blot man besidder lidt almen snilde, går det nok. Næ - kunsten er at kunne affinde sig med arbejdet og lade det "leve", således at det får indhold, og man kan trives med det. Poul Erik har sin egen "filosofi" om arbejdet, hvilket bliver trukket yderligere op i det følgende, hvor han bliver bedt om at uddybe, hvad "fingerflair" er for noget:

PV: Hvad er det -

Poul Erik: "Og så det, at man gider selv, altså at man tænker lidt længere frem. Ja".

PV: Hvordan tænker længere frem?

Poul Erik: "Altså, de ting, du - de ting, man laver, ikke, det skal ikke bare være en ting, du laver, og så videre til næste. Man skal ligesom om gå og tænke på arbejdet, gå og nyde sit job. Så tror jeg, det går meget nemmere. Og jeg går og nyder det herude hver dag, ikke? Så jeg synes ikke, det er svært. Så jeg er meget glad for at være her. Men altså, det ved jeg ikke, altså - med lidt fingersnilde og så hvis man tænker lidt over det, man laver, ikke? Altså et skal ikke bare være en ting, man laver. Man skal ligesom tænke på, hvad bliver det brugt til, og hvordan skal tingene være. Så tror jeg, alle kan lære det".

Her bliver det atter fremhævet, at hengivelsen og dermed engagementet i arbejdet er det væsentlige. Det er ikke alene forudsætningen for at kunne trives med sit arbejde, det er også forudsætningen for at kunne lære sig arbejdet.

Karriere er ikke noget for Poul Erik. Direkte adspurgt udtrykker han sig således:

PV:.....har du overvejet at lave karriere, om man kunne kalde det det indenfor Helioprint? Kunne du tænke dig at...

Poul Erik: Nej, fordi jeg er ikke, jeg er ikke nogen ledertype. Altså det føler jeg ikke selv.

PV: Nej?

Poul Erik: Så jeg - jeg laver det, jeg får besked på.

Lidt senere uddybes svaret:

PV: Ja. Det der med ledertypen, som du ikke mener, du er -

Poul Erik: Ja.

PV: Hvad er det for nogle egenskaber, du mener, du mangler?

Poul Erik: Jeg kan ikke lide at herse med folk!

PV: Du kan ikke lide at herse med folk?

Poul Erik: Nej. Jeg kan godt lide at blive herset med, altså for eksempel det, hvis sådan som man går nu og hygger mig selv, ikke? Og jeg skal ikke tage nogle store beslutninger. Så - og det huer mig bedst!

Den manglende lyst til at herse med folk kunne være begrundet i en ulyst til at geråde ud i konflikter med andre, men en alternativ tolkning er sandsynlig her. De "store beslutninger" vil forstyrre "hyggen", som han udtrykker sig. Poul Erik hygger sig, når han arbejder; igen ses det centrale perspektiv som et spørgsmål om at bevare arbejdsvilkår under hvilke, han kan hengive sig i sit arbejde.

I øjeblikket kan Poul Erik kun montere én maskintype, men han vil godt lære mere. I forlængelse af den tidligere citerede passage om karrieremulighederne udtaler Poul Erik:

Poul Erik: Ja. Selvfølgelig, jeg kunne da godt tænke mig at lære nogle af de andre maskiner at kende, ikke?

PV: Altså montere nogle andre maskiner?

Poul Erik: Ja, ja - altså, lære ja, men altså blive oplært i nogle andre, så man kunne nogle flere end kun 310'eren. Fordi i perioder hvor 310'eren for eksempel, der ikke skal laves nogen, ikke, så kommer man både i undermontagen, og så venter man, og - ikke? Så ville det være en fordel at lære nogle af de andre at kende, så man så kunne gå over og hjælpe lidt til dér.

PV: Ja.

Poul Erik: Ja. Og det har jeg ydret ønske om her for ikke så lang tid siden.

Poul Erik formulerer sig på helt tilsvarende vis igen langt senere i interviewet. Umiddelbart kan der ligge en modsætning imellem på den ene side hans ønske om at lære mere, forstået som et akkumulativt syn på arbejdet, og på den anden side hans forståelse af arbejdet som et felt for hengivelse. Det er dog vigtigt at bemærke hans begrundelse for ønsket om at lære

mere. For Poul Erik handler det om at sikre, at han holdes i aktivitet også hvis produktionen af den maskine han samler pt. skulle stoppe pga. underleveranceproblemer eller lignende. Poul Erik holder meget af sin arbejdsplads, men hvis han skulle blive fyret, har han allerede, via familien, et OK job på hånden. Det er med andre ord ikke arbejdsløsheden, han har i tankerne, når han forsøger at kvalificere sig til samling af andre kameramodeller.

Det er dog ikke kun i arbejdet, den lystorienterede holdning til tilværelsen kommer til udtryk, men også i fritiden dominerer perspektivet:

PV: Nej. Hvad mener du, hvis du sådan skal forsøge at give et bud på, hvad er så det vigtigste, man skal huske, hvis man skal trives i sin fritid?

Poul Erik: Gøre de ting man har lyst til.

PV: De ting man har lyst til?

Poul Erik: Ja. Man skal ikke være så presset af noget i sin fritid. Det mener jeg ikke, nej.

PV: Heller ikke af tid?

Poul Erik: Nej. Tid, det skulle ikke være nogen faktor, altså.

PV: Ja?

Poul Erik: Det mener jeg ikke, man skal - presse sig selv på tid. Fordi så bliver det noget værre lort. Ja.

Poul Eriks holdning på dette punkt synes en anelse idealistisk (og urealistisk) i betragtning af de alle de jern, han altid har i ilden. Umiddelbart før denne passus i interviewet har han da også erkendt, at det med tiden kan være et problem i fritiden, når man gerne vil besøge venner:

PV: Det er ikke nogen [arbejdskollegeaerne, red.], I tager ud og besøger?

Poul Erik: Nej. Det er nok kedeligt, men jeg har for meget at lave. Jeg har ikke tid.

PV: Ja, ja -

Poul Erik: Jeg ville godt, ikke altså? Men jeg har ikke rigtig tid til det.

Vurderingen her må bero på, om Poul Erik rent faktisk også sætter disse besøg særligt højt, eller om han føler sig forpligtiget til at ytre sig positivt om social omgang med arbejds-kollegaer uden for arbejdstiden. Tidligere i interviewet har han generelt omtalt sit syn på forholdet imellem arbejdssfære og fritidssfære:

Poul Erik: Nej! Altså fritid og job det er adskilt. Fordi, så bliver man ikke stresset!

PV: Så bliver du ikke stresset?

Poul Erik: Nej, fordi jeg har set en hel masse, der har taget deres arbejde med hjem og tænke over det og sådan noget, og det - de har det ikke så godt med sig selv.

PV: Nej.

Poul Erik: Så derfor: Allerede dengang jeg startede ud på arbejdsmarkedet, da sagde jeg til mig selv: "Job er job! Fritid er fritid!" Og så adskille det. Og det mener jeg, jeg har det godt med!

Poul Eriks satsning på arbejdet har han fra starten prioriteret højt, hans nuværende kone fik klar besked fra begyndelsen:

Poul Erik: Det var at - ja, det første jeg sagde til hende: "Jeg arbejder meget. Det må du finde dig i!" - "Det er også helt i orden!" Og så har vi haft det godt siden.

Når Poul Erik kan leve sit liv efter sine ideer om egen udfoldelse via arbejdet og dermed egentlig udvide "sin egen tid" voldsomt, beror det selvfølgelig på, at hans kone accepterer denne prioritering. Begge parter kunne ikke leve et liv som Poul Eriks. Poul Erik beskriver selv sit ekstraarbejde, som noget han og konen efter "forhandling" bliver enige om:

Poul Erik: Ikke? Og da vi godt kan bruge pengene, da vi har fået en baby, det er altid dyrt, ikke? Så sad vi og diskuterede det derhjemme, om det var så i orden? Og så sagde hun, det var helt i orden!.....

Imidlertid er det som tidligere nævnt ikke pengene, der driver Poul Erik til at tage hans ekstraarbejde. Lidt senere udlægger han det således:

PV: Ja. Er det nødvendigt for jer, at du har det arbejde, hvis det økonomisk skal hænge sammen?

Poul Erik: Nej!

PV: Det kunne godt hænge sammen, hvis ikke du - ?

Poul Erik: Sagtens!

PV: Ja.

Poul Erik: Men det er noget, jeg selv har valgt, fordi jeg elsker at arbejde. Altså -

Poul Erik "vælger" at arbejde meget, får vi at vide, samtidig med, at det dog forhandles med konen. I sin rene form er de to fremstillinger ikke forenelige med hinanden. Umiddelbart virker det, som om Poul Erik realiserer en stor del af sin permanente udfoldelsestrang på baggrund af konventionalistisk forståelse af hjemmets arbejdsdeling, en forståelse, som nok i nogen grad har genklang også hos konen. Dette til trods for, at Poul Erik flere gange betoner den refleksive forhandling bag beslutningerne om ekstraarbejde:

Poul Erik: Nej, men altså, vi har indordnet - jeg har altid arbejdet to steder, mens vi har kommet sammen, ikke? Så det er jo ikke noget nyt! Altså -

PV: Det har hun hele tiden vidst?

Poul Erik: Det har hun - hun har hele tiden vidst, at lige så snart der dukker noget op, og jeg er interesseret - vi snakker om det, og jeg spørger hende ad, og hun har altid sagt ja. Så der har aldrig været noget. Altså.

Uanset hvordan den normative proces, som ligger bag tidsprioriteringer, ser ud, er det dog givet, at de medfører en ulige fordeling af de muligheder, de to har for at leve et liv uden for hjemmet, hvilket da også ifølge Poul Erik har medført, at konen "keder sig":

PV: Du sagde før, at hun måske godt ville tilbage - eller havde lyst til at komme tilbage -

Poul Erik: Ja, hun har meget lyst til at komme tilbage, og hun "keeeeder sig derhjemme", som hun selv siger.

PV: Ja?

Poul Erik: Det er kedeligt at gå hjemme. Og jeg kan da godt se, at det er kedeligt at gå hjemme, ikke? Men altså, jeg ville gerne have, at hun gik hjemme under

graviditeten og efter. Og det syntes hun var helt i orden. OK, hun keder sig lidt, men altså - det går.

PV: Ja. Har I nogen idé om, hvornår hun skal forsøge og starte igen?

Poul Erik: Ja, lige så snart vi får en vuggestueplads!

Når Poul Erik alligevel ikke helt mister forbindelsen med hjemmet, hænger det sammen med at hans usædvanlige store energi også tillader ham at præstere noget på hjemmefronten:

Poul Erik: - jeg, jeg er ikke den type, der kommer hjem og så sætter mig på min flade. Og så, når klokken er ti, nå men så går vi i seng...

PV: Nej.

Poul Erik: Det kan jeg ikke. Det har jeg for meget krudt i - det skal ske noget hele tiden.

Poul Erik beskriver sine opgaver i hjemmet på denne måde:

PV: Hænder det, at du også - udover alt dit andet arbejde -laver noget derhjemme?

Poul Erik: Ja.

PV: Eller er det -

Poul Erik: Ja, men jeg har nogen faste sysler derhjemme. Sådant noget som at vaske op og støvsuge og ordne have, det er mit job.

PV: Det er dit job?

Poul Erik: Det er mit job, ja!

PV: Synes du det er for meget?

Poul Erik: Nej!

PV: Det har du det meget godt med?

Poul Erik: Ja!

PV: Ja.

Poul Erik: Og så passe børn selvfølgelig.

PV: Ja?

Poul Erik: Fordi, når hun har gået hjemme sammen med den lille i otte timer, så er hun godt træt af det, når jeg kommer hjem.

PV: Ja.

Poul Erik: Så er det som regel mig, der får den stukket i hånden. Sådan så hun kan lave noget andet. Og det synes jeg er helt OK!

Poul Erik har således en rolle i afviklingen af husarbejdet, selvom det for en udenforstående kan være svært at se, hvornår det udføres, når døgnet nu engang kun har 24 timer. Den lille tager Poul Erik sig også af, når han er hjemme om aftenen, men ellers er det ikke meget tid, familien bruger sammen. Familielivet synes at være det praktikfelt, som Poul Erik for alvor har nedprioriteret i sin "aktivitetstilværelse".

Det er svært at give en i normativ forstand entydig beskrivelse af de processer, som regulerer praksisfelterne i Poul Eriks liv. Et står imidlertid klart, og det er, at for Poul Erik er udgangspunktet et krav om at kunne udfolde sig aktivt i andre sfærer end hjemmets.

Poul Erik er, som det er fremgået, en mand "med mange jern i ilden", med adskillige bijobs, som han - efter eget udsagn - kommer lidt tilfældigt til.

Der er intet i hans udsagn, som antyder, at han skifter job (hverken hoved- eller bijob) efter noget akkumulativt perspektiv. Han har ingen visioner om videre uddannelse i større målestok og hans egne udsagn om arbejde og fritid går på, at dem skal man i størst mulig omfang holde adskilt.

Han er i udpræget grad et "socialt væsen", værdsætter næsten alle former for social kontakt herunder også i det lønnede arbejde. Han skræmmes af ethvert lederperspektiv. Først og fremmest ville et sådant kunne forstyrre "hyggen" i arbejdet ved at medføre profilering/konflikt med andre, dernæst har han meget svært ved at se sig selv som udøver af autoritet Bl.a. af disse grunde udelukker han helt advancementmuligheder i retning af værkfører eller lignende.

Alligevel har han på eget initiativ søgt at blive flyttet til oplæring på andre kameraer. Hvorfor nu det ?

Først og fremmest er Poul Erik en "nyder" m.h.t., hvad han foretager sig! Man skal trives med det, **mens** man udfører det - man skal finde lysten i det, selv om den kan være godt gemt. Dernæst er lediggang den logiske negation af aktivitet, den aktivitet som i Poul Eriks forståelse er selve forudsætningen for nydelse/udfoldelse. Logikken bliver derfor, at det er nødvendigt at sikre/garantere den permanente aktivitet. Er rokering eller intern uddannelse vejen til at sikre dette, stræber han naturligvis mod det. Han er refleksiv i sin omgang med arbejdet, tilsyneladende har han udviklet et eget "diktum" om "udfoldelse via arbejdet", som hans lønarbejde og hele liv til stadighed vurderes ud fra. Indenfor lønarbejdet fører hans perspektiv frem til en strategi, hvis formål det er at bevare hans adgang til at udfolde sig, strategien har ingen mål hinsides dette.

For hans liv set som et hele vil det derimod være forkert at fortolke det som strategisk planlagt. Han har et refleksivt funderet perspektiv på sit liv, som til stadighed ligger bag hans vurderinger og prioriteringer af tidsanvendelsen uden for lønarbejdet. Men perspektivet udvikles ikke til en langsigtet strategi for formningen af hans og eller hans og/eller familiens fremtid. På denne måde minder handleformen i høj grad om former, som har deres rod i konventionaliteten, former hvorom vi sagde (teoribindets afsnit 6.5), at de "udviklede sig i linier, hvor tingene sker slag i slag".

2.7. SAMMENFATNING.

I det forudgående har vi præsenteret seks eksemplariske gennemgange på basis af interviews med seks forskellige personer, gennemgange som i en dialektisk proces har været vigtige for udviklingen af livsformbegrebet, som det fremstår i bind 1's kapitel 6. Dialektisk i og med de opstillede begreber og deres indbyrdes relationer til stadighed er blevet konfronteret med de seks gennemgange. Disse er på deres side til stadighed udviklede som en konsekvens af den teoretiske opstilling af livsformbegrebet.

De her præsenterede gennemgange skal ikke i sig selv gøre det ud for en analyse, men dog alligevel ses i sammenhæng med analysen. Værdien af eksemplariske studier er i almenhed tvivlsom og behæftet med betydelige fælder. De seks gennemgange medvirker til en præcisering af analysen, i og med at teoriens kategorier og relationer her fyldes med konkret indhold. I denne sammenhæng tjener disse gennemgange til at give den livsformmæssige kompleksitet, som vi har peget på i teorien, kød og blod. I dette lys skal vi foretage en opsummering af disse gennemgange disponeret i 10 punkter.

Disse gennemgange er alle struktureret med udgangspunkt i teorien, således som den blev udviklet i bind 1. Imidlertid giver gennemgangene de teoretiske begreber et faktisk indhold, og de styrker derved vores forståelse af dem. De følgende ti punkter er fremkommet ved, at vi sammenfatter vores gennemgange i en vurdering af deres betydning for de teoretiske begreber. Én del af disse ti punkter er således en nuancering af de enkelte teoretiske begreber fra bind 1, mens andre udgør en præcisering af vores forståelse af forholdet mellem begreberne - herunder især mellem perspektiv og strategi. Snarere end egentlige hypoteser fungerer disse 10 punkter som en yderligere operationalisering af de teoretiske begreber.

1. Gennemgangene illustrerer en livsformmæssig forskellighed.

Det turde næsten være unødvendigt at give kommentarer til dette punkt. Alle de her anvendte interviews er optaget med folk, om hvem vi udefra kan sige: de har alle en arbejderklassebaggrund (måske med undtagelse af Niels, hvis fader var selvstændig mester, og som også selv har været mester), og de lever alle sammen, hvad der i daglig tale vil kunne beskrives som "arbejderklasseliv". Alligevel giver de udtryk for grundlæggende forskellige sæt af centrale værdier og tilsvarende grundlæggende forskelle i fortolkninger af dagliglivets praktikker og af såvel relevante som mulige perspektiver og strategier.

2. Hver af de seks eksempler repræsenterer en særlig normativitet. Forskelligheden kommer til udtryk som en variation i refleksivitetens gennemslag i de seks eksempler.

Eksemplerne peger på normativitetsmæssige forskelle. Der er store forskelle mellem disse eksempler indbyrdes på henholdsvis konventionalitetens og refleksivitetens betydning.

Konventionaliteten er stærkt nedtonet hos Niels, men er tilsvarende dominerende hos f.eks. Herdis og i en anden variant hos Svend. Refleksiviteten indtager en relativt dominerende plads især hos Niels, Göran og Poul Erik. Disse tre eksempler viser imidlertid samtidig, at denne dominans kan antage vidt forskellige former, at den kan omfatte større eller mindre dele af praktikken og endelig, at den kan omhandle disse elementer over kortere eller længere tidslige stræk. Hos Niels kan refleksivitetens dominans i høj grad forbindes med hans specielle livsløb og hans erfaringer heri. Hans eget livsløb har bidraget med elementer (sygdom, ekspropriation, handicappet barn m.m.) i hans tilværelse, som er uomgængelige, og som han og hans kone har været og vedvarende er tvungne til at forholde sig til. Disse elementer kan i høj grad siges at diktere livets muligheder og dermed også at nødvendiggøre et vedvarende udvekslingsforhold om fælles situationsfortolkninger, opstilling af perspektiver og strategier mellem Niels og hans kone. Også hos Göran fremstår refleksivitetens dominans som udtrykkende en vedvarende refleksiv proces og en vedvarende kommunikation om perspektiver. Men her drejer det sig snarere om gensidig afstemning af individuelle perspektiver end om opbygning af fuldstændige fælles situationsfortolkninger. Hos Poul Erik handler det i stedet om en mere rendyrket individualisering omkring et begreb om lyst (udfoldet via "aktivitet").

3. Alle livsformer udtrykker en dobbelthed mellem det refleksivt planlagte og det som udvikler sig kulturbundet slag i slag.

Refleksiviteten er den absolut dominerende normativitetsform i flere af de anvendte eksempler, men det betyder ikke, at konventionaliteten er sat ud af spillet. Omvendt betyder konventionalitetens dominans ikke, at refleksiviteten er fraværende. Hos Poul-Erik er en

individualistisk refleksiv dominans på en række områder parret med konventionalistiske indslag på andre områder - f.eks. hans fortolkning af kønsrollerne i familien. Hos Niels er de konventionalistiske træk i hans beskrivelser af den faktiske dagligdag betydeligt sværere at finde, derimod er de absolut til stede i hans livshistoriske beretning. Dette er især tydeligt i hans argumentation omkring valg af uddannelse og omkring familiebegrebet i forbindelse med de større beslutninger, som han og hans kone har været tvunget til at træffe.

Grethe udtrykker sig i meget vid udstrækning med henvisning til konventionaliteten og det er svært at finde egentlige refleksive træk i hendes beretning. Hendes perspektiver er begrænset til at hun ved ihærdighed, grundighed og en uantastelig indsats håber på at kunne beholde sit job "tiden ud" - det vil sige frem til hun kan gå på efterløn. Endelig kan der være refleksive perspektiver indlejret i hendes livshistoriske beretning. Dette er imidlertid ikke fastslået entydigt på baggrund af interviewet.

Hos Svend ses denne dobbelthed blandt andet i det forhold, at strategiske overvejelser om jobindhold og uddannelsesmuligheder i arbejdssfæren hele tiden modstilles konventionalistiske betragtninger om arbejdsmoral og begrebet om ledelsens ansvar.

4. Perspektiver er altid normativt forankrede. Men i og med den normativitetsmæssige forskellighed kan i princippet "ens" perspektiver genereres med udgangspunkt i vidt forskellige normative komponenter.

For samtlige seks personer er arbejdet et meget vigtigt element i livet, men arbejdets vigtighed refererer til væsensforskellige fortolkninger af arbejdets betydning i en samlet dagliglivssammenhæng. Herdis og Göran er synlige modsætninger på dette punkt, men det er langt fra de eneste modsætninger.

Göran og Niels udgør således en mere interessant modstilling. De udtrykker begge absolut refleksive perspektiver på arbejdet og hertil også refleksive formuleringer af strategier for disse perspektivers indfrielse; men paralleliteten brydes af de normative forankrings forskellighed. For Göran er perspektivet genereret i en individualiseret refleksiv forholde sig til arbejdet.

For Niels er tilsvarende perspektiver produceret med rod i andre praktikfelter og som response på en bestemt serie af erfaringer genereret i et livsløb. Dernæst viser eksemplerne Svend og Poul Erik, at modstillingen Göran - Niels **ikke** er et kontinuum. Begge udtrykker perspektiver og strategier på arbejdet, som i nogen udstrækning er parallelle til de to andre. Ikke desto mindre er der i begge tilfælde og på vidt forskellig vis tale om endnu andre bagvedliggende værdier og normative kodninger.

Svend og Clara tillægger familien meget stor betydning i dagligdagen, og de gør det begge udfra en overvejende konventionalistisk normativitet. Alligevel er der ikke tale om identiske normative kodninger. Clara's stærke vægtning af familien er allestedsnærværende, og står den som udgangspunkt for snart sagt enhver prioritering i hendes liv. Clara har nærmest "familien med på arbejde". Svend skelner på sin side skarpt mellem familien og arbejdet, og er således i stand til at danne perspektiver og strategier på arbejdet, som er helt løsrevne fra familielivet. Denne forskel i normative kodninger udtrykker en grundlæggende kønsbestemt kontrast.

Niels og Herdis udgør en anden modstilling på fortolkningen af familien. Begge har oplevet meget voldsomme omvæltninger i livet, omvæltninger hvor de har været tvunget til at forholde sig meget direkte til en række forskellige problemer. For begge har familien været en meget væsentlig byggeklod i deres løsningskonstruktioner. Men det er ikke det samme familiebegreb, der ligger bag. Niels's fortolkning af familien ændrer sig i lyset af hans livsløbs udvikling, og hans fortolkning ser i stadig stigende grad familien som en enhed, som besidder en mængde ressourcer, en fleksibilitet og en sammenholdskraft. Forhold som, hvis de vurderes at være tilstrækkeligt stærke, er grundlaget for både problemernes løsning og for sikringen af en mere diffus dimension: livskvalitet i et iøvrigt besværligt liv. For Herdis har familien en anden stilling. At danne en ny familie har også for hende været forbundet med følelser og livskvalitet, hvilket hun eksplicit giver udtryk for. Men samtidig har det at danne en ny familie været en ud af på den tid meget få måder, hvorpå hun som ufaglært enlig mor kunne sikre sine børns og sin egen tilværelse. Den illusionsløshed, som hun gav udtryk for i forhold til arbejdet genfindes i hendes syn på familielivet.

5. Strategier rodfæstes altid i perspektiver. Strategier kan fremstå som partielle og afgrænsede ikke blot til, men også indenfor bestemte praktikfelter.

De fire mænd blandt de anførte eksempler danner alle strategier i arbejdet med henblik på indfrielsen af forskellige perspektiver (faglig udvikling, personlig udvikling, udvikling af arbejdsmæssige muligheder etc. etc.). Karakteristisk for disse taget under et er, at disse strategier genereres med henblik på arbejdet, de genereres indenfor arbejdet, og de udfoldes indenfor arbejdet.

Poul Erik ønsker at udvide sin faglige kunnen, således at han kan samle flere forskellige kameratyper. Dette kan imidlertid ikke tages som udtryk for en opadstræbende strategi, men er alene båret af et ønske om at bevare mulighederne for at udfolde sig i arbejdet.

Göran's fortælling om tilsvarende strategier er væsentligt bredere anlagt. Han fortæller engageret og målbevidst om faglig udvikling, om personlig udvikling og om at være menneske i arbejdet, alt sammen på en måde, som føjes ind i en opadstræbende strategi i lønarbejdets verden. Göran illustrerer imidlertid også den potentielle konflikt, som opstår i og med strategiernes partielle karakter. Det strategiske perspektiv bliver svært at fastholde i det øjeblik, det sættes i sammenhæng med andre sider af arbejdslivet (Kammeratskab versus lederambitioner). Göran's prioritering af familielivet på bekostning af det faglige arbejde udtrykker det samme forhold. Dette tema berøres i en anden variant i punkt 10.

6. Derimod er perspektiver, i og med de grunder sig på værdier, altid bredere end det, der kommer til udtryk i strategier.

Clara stiller meget høje krav til sig selv i arbejdet og gør det på en måde, som giver hendes fortolkning af arbejdet en moralsk karakter. Kravene til ansvarligheden, pertentligheden, pligtopfyldelse etc. etc. knyttes imidlertid ikke kun til arbejdet, men fremstår i stedet som gennemgående kønsspecifikke figurer i hendes fortolkninger.

Poul Erik udtrykker et individualiseret begreb om lysten som værkets drivkraft. Dette går igen i en lang række varianter og danner som perspektiv udgangspunkt for forskellige strategier på flere forskellige praktikfelter.

Göran udtrykker et refleksivt perspektiv på arbejdet, som i hovedsagen cirkler om menneskelig udvikling og udfoldelse. Det samme perspektiv har væsentlig betydning for hans syn på familielivet. Det er vigtigt at være enige mand og kone imellem, det er vigtigt at kommunikere om sine perspektiver og strategier, og det er vigtigt at respektere andres (ægtefællens) perspektiver og strategier.

7. Ikke alle handlingsforløb udtrykker strategier, og alle livsformer omfatter sådanne forløb.

Dette har selvfølgelig en karakter af almen sandhed, og netop det almene er væsentligt at fastholde. Omvendt er pointen i netop denne forbindelse at pege på eksistensen af livsformer, hvor ikke-strategiske udviklings- og handlingsforløb dominerer.

Herdís er et særligt eksempel herpå. Hendes livshistoriske beretning fremstår i mange henseender som en slag-i-slag-udvikling omgærdet af en stærkt klasse- og kønsspecifik konventionalitet - livet er i vidt omfang en kamp for dagen og vejen. I tilbageblik skimtes forspildte strategiske muligheder (eks. ejerboligen), men havde disse muligheder været forfulgt, ville det i Herdís øjne samtidig have været ensbetydende med uoverskuelige risici. Arbejdet er en moralsk pligt og dernæst en fast rutine, som der ikke i Herdís øjne er nogen pointe i at forsøge at påvirke.

Clara udtrykker en anden variant heraf. Clara's beretning præges, for så vidt angår den livshistoriske dimension, af en tilsvarende slag-i-slag-udvikling omgærdet af en klasse- og kønsspecifik konventionalitet. Imidlertid er der ikke tale om identiske udgaver af denne konventionalitet. Udover de kontekstuelle og samfundsmæssige forholds forskellighed, er der grund til at pege på en aldersforskel på 20 år og en fundamental forskel i livsløb. Dette er

ikke mindst synligt som et fravær af den specielle illusionsløshed, som vi fandt hos Herdis. Clara er i modsætning til Herdis i høj grad følelsesbetonet i sin fortolkning af sit daglige liv. Hun er glad for sit liv. Hun indtager en forsonende holdning overfor dagliglivets begrænsninger, og hun underordner i en evig tålmodighed sine egne behov 1) under billedet af familien, 2) under fortolkningen af hendes rolle dér og 3) under hendes fortolkning af drengenes behov. Hendes egne behov udskydes, deres opfyldelse beror helt på tilfældigheder, på om hendes gøremål i forhold til familien bringer hende i en situation, hvor de kan realiseres.

Svend udtrykker på den ene side en refleksiv og strategisk forholden sig til arbejdet, men på den anden side kan dagliglivets helhed i vidt omfang siges at udtrykke stærke konventionalistiske indslag og dertil også sådanne indslag i en kønsspecifik form.

8. Praktikkens felter kan indgå i vidt forskellige indbyrdes forhold og kan være prioriteret i forhold til hinanden på vidt forskellig vis.

Prioriteringer af praktikfelterne indbyrdes er synlig i alle disse gennemgange. En af gennemgangene - Herdis - er dog speciel på dette punkt, i og med der ikke ekspliciteres nogen prioritering. Arbejdet er vigtigt, men det er trods alt slid og slæb. Trods de moralske ethosagtige bindinger knyttet til arbejdet, går hun i sidste instans på arbejde for pengenes skyld. For alle andres vedkommende er der tale om positivt udtrykte prioriteringer af praktikkens felter.

9. Forekomsten af perspektiver på praktikken - eventuelt formuleret til egentlige strategier - kan have konsekvenser for andre dele af praktikken end det felt, som perspektivet/strategien handler om.

Poul Erik udtrykker en særlig variant heraf. Hans praktik består i princippet kun af fire felter nemlig lønarbejde, andet arbejde, husarbejde og den egne tid. Det er her hans perspektiver udledes, og det er fortrinsvis på disse felter, hans perspektiver omsættes til strategier. Familielivet er selvfølgelig ikke de facto fraværende, men det er klart indgrænset af perspektivernes udfoldelse på de fire andre praktikfelter - det er tilsyneladende "elastisk" og kan tilpasses de andre felter.

Niels udtrykker en anden variant. De beslutninger, som han sammen med sin kone har truffet vedrørende familielivet, har udviklet sig til perspektiver og strategier, som har forandret sig over tid, og som vedvarende afstikker betingelserne for andre praktikfelter. Dette gælder lønarbejdet, det gælder den egne tid, det gælder husarbejdet, og det gælder mulighederne for at holde på med andet arbejde.

For Clara står familielivet og husarbejdet som centrale praktikfelter ved siden af lønarbejdet. Hun har imidlertid perspektiver på de to første felter, som begrænser hendes adkomst til at virkeliggøre strategier på det sidste felt.

En særlig udgave af dette forhold udgøres af den stedbundethed, som flere af personerne giver udtryk for. Clara og Svend er begge meget stærkt knyttede til "stedet". For Clara's vedkommende er det imidlertid ikke stedet som sådan, men familiens koncentration på stedet, der er udgangspunkt for følelsen af stedlig tilknytning. For Svend's vedkommende forbindes den stedlige tilknytning med en opfattelse af et kulturelt tilhørsforhold til sproget og folket i regionen. For begges vedkommende udgør den stedlige tilknytning så stærkt et perspektiv, at det står som en central begrænsning for det mulige i strategisk henseende.

Udlevelsen af bestemte perspektiver kan undertiden have konsekvenser for andre end personen selv. Svend har mange og tidskrævende fritidsinteresser. Svend's udfoldelse af fritidsinteresser bliver på den ene side en form for samlingspunkt i familien, og på den anden side bliver de

til en uomgængelig omstændighed i dagliglivet, som familiens andre medlemmer nødvendigvis må forholde sig til.

10. Strategier kan have konsekvenser dels for andre individers mulighed for at formulere strategier, dels for strategihaverens forhold til bestemte sociale grupper.

Eksemplerne Göran og Poul Erik er de mest oplagte her, men samtidig er de væsensforskellige. Vi vidste, at Poul Erik's næsten betingelsesløse helligen sig egne perspektiver forudsætter, at samleveren afstår fra at gøre det samme. Ja, endog hendes forbliven i, accept af eller underkastelse i en konventionsbelagt praktik. Göran's beretning udgør en parallel hertil, men den normative "indpakning" er anderledes. Dels er perspektivernes underliggende værdier anderledes, dels håndterer Göran sine perspektiver på en anden måde - de gøres til genstand for forhandling med ægtefællen, ligesom de vedvarende vurderes i relation til andre praktikfelter.

Clara udtrykker den stik modsatte relation. Den klare opfattelse af at hendes eventuelle forfølgen bestemte strategier vil få konsekvenser dels for familielivets struktur og indhold, dels for andre familiemedlemmers daglige muligheder, afliver perspektivet, og reducerer det til et element i de uindfrie drømmes verden.

Göran udtrykker imidlertid også det andet af rubrikkens to forhold. Han giver udtryk for perspektiver og strategier, som i høj grad er overskridende i forhold til kontekstens og de arbejdsbundne sociale relationers indhold af traditionspræget arbejderkultur. Han er sig bevidst, at hans perspektiver potentielt er på kollisionskurs med hans tilhør til bestemte sociale grupper, hvilket fører til en kringlet argumentation omkring de helt specielle forhold i hans egen afdeling.

3. KONVENTIONALITETEN OG ARBEJDET

De følgende 3 kapitler præsenterer en tværgående analyse af interviewmaterialet. Alle interviews har været inddraget i analysen, men det betyder ikke, at alle interviews nødvendigvis er citerede og frem for alt ikke, at alle interviews er citerede om alt. Fremstillingsformen er i stedet bygget op således, at vi anvender uddrag af enkelte interviews som illustration af træk, som findes i flere andre, eller som netop ikke findes i andre interviews. Det er indlysende, at disse uddrag kun udgør en brøkdel af den samlede materialemængde på området. Vores bestræbelse har derfor først og fremmest været at fange det samlede materiales spændvidde gennem det udvalg, vi har præsenteret. Det er ligeledes indlysende, at de følgende kapitler kun kan anlægge bestemte vinkler og kun kan præsentere udsnit af eksemplernes betydningsmæssige helheder.

Vort analytiske udgangspunkt tages i arbejdet. Dette betyder ikke, at vi ikke ser på livet uden for arbejdet. I stedet markerer det det perspektiv, hvorunder vi gør dette. Vores analytiske tilgang ser på dagliglivets helhed gennem fortolkninger knyttet til arbejdet, ikke omvendt.

Dette er ikke udtryk for en teoretisk videnskabelig grundholdning. Vi påstår altså **ikke**, at dette er den principielt eneste måde, hvorpå man kan tilnærme sig livsformanalysen, tværtimod. Det er alene udtryk for to andre forhold, for det første den specielle fokusering i vores problemstilling, for det andet den menneskelige begrænsning. Materialet er sådan set til det, og det ville være spændende og relevant (men netop ikke nødvendigt) at gå bredere til værks i analysen, men det ligger udenfor rækkevidden af dette projekt med de ressourcer, som vi nu en gang har til rådighed.

Dette kapitel beskæftiger sig med konventionalitet. Først optræder en analyse af den klassiske brukskulturs aktuelle repræsentationer og dens moderne varianter. Dernæst følger en bredere diskussion af en række konventionalistiske normative figurer; herunder den faglige stolthed, respektabiliteten, moralen og forestillinger relateret til en klassekulturelt betonet overlevering.

Det vil fremgå af disse to afsnit, at brukskulturens prægning af konventionaliteten får de normative komponenter til at fremstå på en særlig måde i dennes kulturelle sammenhæng. Herefter diskuterer vi konventionalitet i forhold til to forskellige temaer: kammeratskab og arbejdets kønsmærkning.

Sigtet med dette kapitel er først og fremmest at skaffe indsigt i konventionalitetens virkemåde og fremtoning. Strukturen i kapitlet afspejler de hovedfigurer, som vi har kunnet identificere i vores præliminære gennemgang af hele materialet. Det vil sige, at vi ikke påkalder os, at den her anvendte opdeling er opdelingen inden for feltet konventionalitetsformer, den gælder alene for det her anvendte materiale, og den er afgrænset til fortolkninger af arbejdsrelaterede forhold. Dette er imidlertid mindre vigtigt, i og med formålet med kapitlet ikke er at isolere et antal former, men i stedet at analysere konventionalitetens virkemåde. I nogen udstrækning er der både en tematisk og en normteoretisk parallel i sammenstillingen af de forskellige uddrag. Det er de normteoretiske paralleller, som har en videre betydning for dette projekt.

3.1. "BRUKSANDEN".

Gunnar: "Det var... det var mycket bättre då tycker jag. Jag är ju av den gamla stammen så det är väl kanske annat.. så nu ser de ju på ett annat vis.. dagens ungdom så att säga".

Talrige gange i disse interviews forekommer udsagn, som på forskellig vis indeholder sammenstillinger mellem nutidige tilstande og en mere eller mindre fjern fortid. Ofte - meget ofte - er dette en modstilling af nutidens forfald med fortidens orden. Erfaringerne med det nutidige holdes op imod forestillinger og billeder af det fortidige. Udfaldet bliver i de fleste tilfælde ikke til nutidens fordel.

Dette afsnit tager udgangspunkt i den svenske interviewserie. Hermed ikke sagt, at sådanne sammenstillinger er et specielt svensk fænomen endsige et eksklusivt fænomen blandt "bruksborna"; men de får en ganske særlig karakter blandt disse. I interviewene med brugsarbejderne kan vi identificere et forholdsvis tydeligt kulturelt fænomen som baggrund for disse henvisninger. Dette mål er brukskulturen eller "bruksanden", som den ofte kaldes.

Det specielle er altså, at vi i disse interviews kan iagttage en særlig udgave af konventionaliteten knyttet til brukskulturen og dermed til stedet, produktionen og de hermed forbundne sociale relationer. Det betyder ikke, at de konventionalitetsformer, som vi senere trækker frem (afsnit 3.2 ff.), ikke findes i Söderfors. Pointen er, at disse får et præcist indhold gennem og indfældes i brukskulturens overleverede betydninger. I denne sammenhæng ser vi altså brukskulturen som et særtilfælde, og vi koncentrerer derfor første del af dette kapitel specifikt omkring denne.

Imidlertid er der ikke blot tale om usamtidige romantiske billeder af det fortidige, bag hvilke de pågældende søger skjul - det er der også; men variationen er betydeligt mere righoldig end som så. Således er der, som vi skal vise, heller ikke tale om en ren aldersbunden variation.

3.1.1. "DEN GAMLA STAMMEN".

"Jag är ju av den gamla stammen" - på dansk "den gamle skole" - sagde Gunnar. Han brugte disse ord til at fortælle noget for ham væsentligt ikke bare om sig selv; men også om "de andre". Sammenlignet med "dagens ungdom" opfatter Gunnar ganske enkelt sig selv som en anden slags arbejder.

Gunnar er en ældre mand, han har ikke mange år tilbage på arbejdsmarkedet, eller måske vigtigere her: han har mange år på arbejdsmarkedet bag sig. Han har arbejdet på bruket i mange år; så mange at han har set og oplevet brukskulturen, mens den stadig var - om ikke intakt, så dog - dominerende. "Den gamla stammen", som Gunnar taler om, er en generation

af bruksarbejdere, som voksede op med de traditionelle hierarkier og relationer, som karakteriserede brukets arbejdsverden.

Forandringen fra før til nu er i Gunnars opfattelse et generelt forfald. Denne fortolkning kommer meget stærkt til udtryk i synet på arbejdet og dets sociale relationer. Lederne mister deres gennemslagskraft, og arbejderne respekteret for lederne svækkes.

Gunnar: "...Och sen har ju basarna blivit.. inte så hårda som de var förut. Förut så var de basar, idag är det ju bara kompisar som går.... Den där respekten..

OBS: Den har försvunnit?

Gunnar: Direkt".

"Kompisarne" er Gunnar's betegnelse for førstemændene i stålværket. "Kompisarne" er kontraster til "basarna". De gamle arbejdsledere ("basarne") er væk og er erstattet af førstemænd, som er hentet ud af arbejderne midte. Det er ikke nogen god idé i følge Gunnar's opfattelse, ledere skal være ledere og ikke kompisar:

OBS: Sen kom de nya förstemännen ut?

Gunnar: Ja, då kom de här våra kompisar..

OBS: .. Att disciplinen försvinner är det någonting som är positivt eller någonting som är negativt?

Gunnar: Ähm, jag är ju av den gamla sorten, så jag vill ha disciplin alltså, det ska vara ordning och reda.... Det är första hand, för annars så blir det ingenting. Alltså det.. en förman han ska säga till, att så och så ska vara, men nu lär man ju liksom gå och säga åt han hur det ska bli.."

Men interviewerens brug af ordet "disciplin" fanger ikke fuldstændigt dybden i Gunnar's synspunkt. Termen anvendes atter umiddelbart i forlængelse af ovenstående, hvilket fører til denne kommentar:

OBS: "Var det så att å ena sidan hade man det här väldigt starka... den här starka disciplinen, men samtidigt hade man det här kamratskapet, har de två någonting med den andra att göra? Kamratskap och disciplin.

Gunnar: Ja, det tror jag, ser du. Alltså inte disciplin... de sa ju till bara, och då rätta man sig efter det. Det var ju inga hårda grejer, men man visste i alla fall, vad som gällde, när en förman sa till... Och.. nog tycker då jag, att det var mycket mera kamratskap då och så".

Herved kommer vi nærmere kernen i den arbejdsopfattelse, som Gunnar personificerer. Det drejer sig om at kende sin plads og om at udfylde den, om at gøre sit arbejde, om at gøre det ordentligt og om at gøre det færdigt. Det drejer sig om at opfylde en serie af dyder: at være til at stole på, at være stabil og og være pålidelig. Arbejdets udførelse hviler ikke på en ydre tvang; men i stedet på den enkeltes indre disciplin. Drivkraften i denne indre disciplin er ikke udsigten til personlig vinding, faglig udfoldelse eller andre personbundne forhold. Det drejer sig alene om "dydernes magt" - deres evne til at forpligte. Denne "evne" hviler på den moralske fortabelse og foragt, som rammer den, som ikke lever op til dem. Gunnar mener ikke, at "dagens ungdom" lever op til disse dyder, og han skælder og smælder over dem.

Dette er ikke et arbejdsbegreb, som er i overensstemmelse med kollektivtraditionen, sådan som den er udlagt af Sverre Lysgaard (1961). Det er heller ikke et arbejdsbegreb, som stemmer 100% overens med den faglige tradition knyttet til "yrkeskunnandet" i brukskulturen; thi de kundskaber, som Gunnar besidder, lader sig ikke rigtig monopolisere. Gunnar er dygtig og pålidelig til det, han gør i sit arbejde; men han er ikke en "yrkeskunnig" i traditionel forstand. Alligevel har hans arbejdsopfattelse sin plads i brukskulturen, og den passer ind i stålværksarbejdets traditionelle hierarki. Gunnar er "kunnig" i sit job, og han har stor respekt for de virkelige "yrkets autoriteter" - hvis altså de pågældende er deres opgaver voksne.

Arbejdet indtager en central placering i den normativitet, som Gunnar repræsenterer. Arbejdet er centralt for hans identifikation af sig selv og for hans selvfølelse, det er en moralsk betonet social pligt. Som begreb betragtet korresponderer det nærmest med en inderliggjort klassisk ethosstruktur. I forhold til forrige kapitels fremstillinger kan dette betragtes som en maskulin pendant til eksemplet "Herdis" (afsnit 2.4.).

Gunnar er blandt de mest markerede på dette punkt; men den grundform, som findes i hans udsagn om hans egne ungdomsforventninger til arbejde og uddannelse, genfindes i adskillige

af de andre interviews. Gunnar svarer her på spørgsmål om, hvad han dengang tænkte han, skulle gøre i livet (Gunnar er yngste søn af en småbonde):

Gunnar: "Sen jag var 16 år så... man var ju van att jobba, man hade inte så mycket tid till [idrætsaktiviteter, red.], så man hade ju så där och... sen kom man ju till sågen där då vet du, så man.. ja man... var liksom van att jobba, så man hade inte tänkt på något annat.

OBS: Du funderade inte på att du skulle ha ditt eget lantbruk någon gång?

Gunnar: Nej det.. har jag inte, för.. när brorsan tog över då för.. vi var två hemma då och då på den tiden så körde vi med hästar, så man fick sin varma mat då alltså man visste vad det var och vad det handlar om att vara bonde, eller ja jobba på ett jordbruk, för det är inte ... det lättaste.

Arbejde er en nødvendig, en vigtig og en uomgængelig del af livet; men det er ikke noget der omgives med specielle forventninger. Arbejde er noget, der er i hverdagen, det er ikke noget, man stiller krav til. For Gunnar var arbejdet - ikke nødvendigvis på bruket, thi han kommer ikke derfra - en naturlig del af livet som en skæbne. Således er konventionaliteten i fortolkningen af arbejdet genspejlet såvel i det værende som i en biografisk dimension, og den er parallelliseret i skæbnesynet på livets helhed.

Ingemar er noget yngre end Gunnar - han er omkring 40 år. Ingemar er i modsætning til Gunnar opvokset på bruket, og for ham var arbejdet på samme måde et sikkert element i livet. For Ingemar var forestillingerne om arbejdet imidlertid uvægerligt identiske med arbejdet på stålværket. Da Ingemar var en ung mand på bruket, var arbejdet i stålet stadig et levende perspektiv på det "gode liv"; et perspektiv, som var forankret i brukskulturen:

OBS: Men jag undrar, när du började din yrkeskarriär, var det någon tvekan alls om att du skulle börja på Stora Kopparberg? Eller var det bara någonting som..

Ingemar: Nej, det var.. det var aldrig någon, jag gick åttan då sen sökte jag mig ner till yrkesskolan efter det då. Då visste man ju, då hade man ju jobb. Nog fanns det ju jobb när man går den va. Men sen så sa man ju så här att.. när man började i stålverket, att man kommer och jobbar då tills man har gjort lumpen sen drar man. Men det.. jag gjorde lumpen och jag kom tillbaks och fortsatte och så blev det. Så man kom aldrig iväg, och det ångrar jag inte, jag trivs bra i Söderfors så att jag har svårt att tänka mig att flytta någonstans faktiskt. Bor ju ganska bra ändå, nära till

Uppsala och Gävle, har vattnet runt omkring mig och.. jag har trivts bra jag, det har jag gjort.

Ingemar anlägger en række ikke-arbejdsbundne positive vurderinger af Söderfors som sted; men det primære i denne sammenhæng er hans egen opfattelse af ungdomslivet som et forløb, der gik slag i slag. Perspektiver om noget andet var aldrig præcise og nærværende, og langt fra så præcise at de gav anledning til egentlige strategier.

For Gunnars vedkommende spejles fortolkningen af arbejdet ind i følgende udsagn om personlige perspektiver knyttet til nutidens arbejde. Det skal nævnes, at det er mere end 25 år siden, at Gunnar fik det job, han har nu. Der er adskillige andre mere kvalificerede jobs i hans afdeling, jobs som han principielt kunne have aspireret til i den mellemliggende periode.

OBS: Sen du kom hit har du funderat på att söka andra jobb inom företaget eller söka dig till andra avdelningar?

Gunnar: Nej. Jag fick ju det där [xx]jobbet och då sa jag för mig själv att här ska jag försöka vara kvar tills jag blir pensionär.

De krav, som Gunnar stiller til sig selv i arbejdet, er i og for sig meget høje; men det er ikke krav, som på nogen måde udtrykker perspektiver, som peger udover arbejdsituationen, som den er. I stedet cirkler kravene omkring idealer som pligttroskab, pålidelighed, respekt... det drejer sig om til enhver tid at udfylde sin plads. På trods af at Gunnar hverken er født, opvokset eller bosat på bruket og på trods af, at han først fik arbejde i stålet som 35 årig, da er han alligevel en "trotjänare", for nu at bruge et stort ord⁴.

Det turde være usagt, at netop de idealer, som Gunnar repræsenterer, kontrasteres af de idealer, som er nedlagt i de strategier, som er bragt i værk på Speedsteel. Det er derfor heller ikke så mærkeligt, at Gunnar udtaler sig meget negativt om "de nye tider og de nye skikke". Gunnar ser ikke mildt på Speedsteel's nye løn- og uddannelsespolitik, fordi den efter hans opfattelse er uretfærdig. Den belønner folk, der breder sig over mere, end de kan klare, og den

⁴. "Trotjänare" er den svenske eftertids betegnelse for den arbejderfigur, som hørte det klassiske brukssamhälle til. Se f.eks. Beier Sørensen 1991a, eller Rydén 1988.

underkender værdien af personlig pålidelighed og pligttruskab, og den underkender værdien af de former for erfaring, som opbygges igennem den enkeltes omgang med arbejdet igennem meget lang tid.

Gunnar: Njae.. du vet man.. man är sån, att man inte vill hålla på och bråka, men.. det beror ju på det där, hur man är lagd alltså.. och man går här som en nolla och.. man bara gör det, man ska, då kanske det är lagomt.... Men jag vill ju liksom driva på, jag, jag vill att det.. ska bli någonting och.. jag gör ju mycket saker, som jag inte ska göra egentligen. Jag kan ju.. börja hjälpa till var som helst och så där så.. jag har ju sagt det åt min förstaman att... för jag har ju så mycket erfarenhet så jag.. jag har ju varit upp under 7:an och skänken och så där och.. jag har ju hjälpt till lite men.. det hör inte dit, det är historia det!, får jag till svar... Så det är klart, man tycka ibland, att det är.. nog är det lite.. dåligt alltid. Då såna här som har varit, kom i julas då vet du, de kör två kranar och har två tillägg då.... Det bryr.. jag bryr mig inte i det där.

Gunnar förstår ikke det ny systems logik, og han vender sig imod det. Han argumenterer over for førstemanden med sin pligttruskab og med sin arbejdserfaring. Han får at vide, at dét er historie - "nye tider nye skikke", Gunnar er et relik!

Gunnars skepsis overfor de nye systemer deles af mange andre på værket. Olle udtaler sig således om det ny system, og om den faglige tøjlesløshed, som det - i følge hans opfattelse - avler:

Olle: "Ja, nog vill de lära sig en del alltid.. men sen om de kan befattningen men det är ju tillägget, som de är mest intresserad av tydligen.... Det är tilläggen som de är mest intresserad av, sen om de kan befattningen är ju.. verkar det ju inte vara så jädra noga på en del håll".

Ragnar giver tilsvarende udtryk for skepsis overfor det nye system; men den moralske motivering i hans skepsis er ikke i samme grad knyttet til et idealbegreb om arbejde. Det drejer sig snarere om almindelig mistro over for arbejdskammeraterne. Hans hovedanke rettes mod månedslønssystemet. Lønnen er uafhængig af, hvor meget den enkelte får lavet, og det

giver "visse individer" mulighed for at drive den af. Ragnar's skepsis ligger meget tæt opad det forsvar for akkorden, som Herdis gav udtryk for (afsnit 2.4.)⁵:

Ragnar: Det finns individer, som kan utnyttja ett sånt här system. Att hålla sig undan⁶, att försöka smita in på någon.. bakgård, som vi kallar det (skratt) för att komma undan just för stunden va. Såna drar ju nytta av att slippa utföra så mycket arbete. Gå på toaletten var som helst. Om man har möjlighet, om inte är låst vid en maskin vill säga, då kan du ju..

OBS: Utnyttja månadslönen.

Ragnar: Ja visst. För det finns ju de, som går på mera lösa jobb. De kan ju smita undan det här systemet lättare.

OBS: Men hur är det med de här tillägg som ni får som är på den enskilda, den här mannen han kan fem olika jobb, så han får mer betalt.

Ragnar: Ja han kan till och med ligga i grupp.. samma grupp som mig och ändå hålla sig undan, då tycker man att det är dumt. Jag ligger ju så pass högt, så jag ska ju inte klaga, det finns ju de, som ligger lägre.. och har ännu bullrigare jobb".

Arbejdsmoralen er ikke, hvad den har været, og det er skidt, for uden en stram arbejdsmoral bliver både arbejdet og pengene uretfærdigt fordelt, og de uærlige får for let spil. De nye systemer undergraver arbejdsmoralen; men samtidig er Ragnar helt på linie med Gunnar: ungdommen er heller ikke, hvad den var engang.

"Dagens ungdom" er bekvemme af sig i følge Gunnar, de er upålidelige og flygtige. Gunnar, Olle og Ragnar ser til deres ærgrelse, hvordan unge fyre kommer ind i værket, lærer sig en masse forskellig jobs på rekordtid - i følge deres opfattelse, uden reelt at lære sig nogen af dem overhovedet - og så bliver de endda belønnede derfor.

Gunnar, Olle og Ragnar udtrykker i hovedtræk en fælles fortolkning af arbejdet, som er rodfæstet i det klassiske bruks arbejds traditioner. Den er konventionel; men ikke alle kon-

⁵. Men Ragnar synes nu ikke om akkord. Løsningen er i følge ham en stærkere, mere talstærk og mere håndfast ledelse i produktionen.

⁶. "Hålla sig undan" - betyder her: at begrænse arbejdet til et minimum ved at gøre sig "usynlig" på de rigtige tidspunkter.

ventionelle arbejdsopfattelser er som denne. Gunnar og Ragnar er begge ældre mænd; men man behøver ikke at være til års for at drage sammenligninger bagud i tiden til en fortid, hvor "arbejdet på bruket" skildres i et delvist romantiseret skær:

OBS: Men är det så att det också är en skillnad på de här lagen med väldigt unga folk, enbart med unga folk mot de, som har lite mer blandat?

Ingemar: Ja, det är de här äldre med va, om det är den gamla uppfostran, som en annan fick. Det var ju liksom, då hade man ju en arbetsledare först och främst, en bas då som styrde och ställde, plus att man hade smältaren då, han var ju liksom andrebas då....Och då blev man ju fostrad på ett helt annat vis, för det var ju liksom.. vid ugnen då var det smältarens ord som gällde, det var lag det så att säga, det var bara att rätta sig efter va. Det fick man ju lära sig, som smältaren sa, det var ingenting att diskutera, så var det bara. Det var bara att lyda. Det var lika med basen, det var.. det var de två som styrde och ställde va. Så nu.. finns det ju inget sånt. Den här ansvarskänslan för jobbet som så, den finns inte i samma utsträckning, som när en annan jobbade. Jag vet inte om många, som har varit med va.. i början och nu, jag tycker personligen, det att det var hårdare förr, men jag hade mycket roligare på jobbet.

OBS: Det var hårdare, men det var samtidigt roligare?

Ingemar: Jag hade roligare på jobbet, det var mycket roligare att gå till jobbet. För då fanns det allvarligt, men det fanns också, leken fanns där va, spexet som sådant. Det är ju liksom.. jag vet inte, vad det är, om det är den här nya generation, som har tagit överhanden och allting liksom går med en klackspark, tycker jag, det är inte mer med det. Det är ingen som verkligen har det där riktiga ansvaret för, vad de håller på med egentligen.

Ingemar har taget hele turen gennem stålværkets forskellige jobs. Han har taget supplerende uddannelse, og han tilhører dagens udgave af stålværksarbejdernes absolutte elite. Ingemar savner den klassiske brukskulturs begreber om pligttroskab og ansvarsfølelse overfor arbejdet - egentlig er dette identisk med den vurdering, som Gunnar anlagde.

"Leken" og "spexet", som Ingemar taler om, hænger for det første sammen med yrkeskunnans centrale placering i brukskulturen og dens betydning for arbejdets udførelse overhovedet - arbejdet med stålet var dengang for specialister. For det andet hænger det sammen med en mere u håndgribelig næsten okkult dimension af stålarbejdet - arbejdet med stålet har en udefinert maskulin og kraftbetonet udstråling, som giver det en næsten magisk karakter. For det tredje hænger det sammen med den fornemmelse af rytme og sikkerhed i arbejdets

udførelse, som den hierarkisk organiserede "kunnighet" skabte grundlaget for. Når alle kender deres plads, og alle sætter en ære i at udfylde den, da får arbejdet en næsten glidende karakter.

Ingemar repræsenterer en moderne udgave af "yrkeskunnandet". På sin vis har han sprængt yrkeskunnandets tradition gennem sin teoretiske videreuddannelse. Alligevel er det fortsat det klassiske "yrkeskunnande" og "anden", som er omdrejningspunktet i Ingemars fortolkning af produktionens aktuelle problemer:

Ingemar: "Nej, och man kan väl säga.. Den gamla stammen, det finns ju inte många kvar va, och det blir ju då, nu kan vi vara på kort tid, en som har blivit upplärd av en som kan det va, så har han i sin tur lärt upp den, som i sin tur lärt upp den på en jävla kort tid va, och det försvinner alltid någonting, när det är olika folk, som lär ut va. [passage med følsomme oplysninger udeladt, red.].. Det har väl visat sig nu att, ja förstemännen de bryr sig inte så där. Det får hellre vara.. de säger ju åt dem en eller två gånger och sen så.. sen gör de sig inte sånt besvär att de aldrig lär sig va. Men det går att lära dem bara man.. ger dem tid så att säga, verkligen suger tag i problemet. Så det är.. (tyst 5 sek) Det är en.. stor brist nu för vi var.. hemskt duktiga förut, på kunnande va. För vi hade ju lag som alla kunde allt va, och det var suveränt va. Det spelade ingen roll, om det var någon sjuk va, det fanns alltid folk att sätta in. Men så är det inte nu, nu har vi ju en liten klick som kan mycket va och en stor klick, som nästan bara kan en sak va. Och.. så blir det förstemän och smältare borta vet du, då blir det.. blir det struligare genast."

Der er skiftet voldsomt ud blandt folk i stålværket. Problemet er nu dels, at overleveringens kontinuitet er brudt - læremestrene er væk, dels at de ny førstemænd ikke har den samme følelse for arbejdet, og at det, de giver videre, derfor også bliver ringere.

Ingemar er på sin vis solidt forankret i den klassiske brukskultur. Denne udgør dels et sæt forestillinger om rigtigt og forkert, godt og dårligt i den enkeltes forhold til arbejdet, dels en ramme for en reflektivt betonet vurdering af nutidens problemer. Ingemar ræsonerer over en række forskellige forhold og drager her ud fra konklusioner om de aktuelle problemer. Ragnar og Gunnar reagerede i langt højere grad emotionelt og/eller moralsk på konstaterede problemer, f.eks. i form af forargelse.

3.1.2. BRUK, ARBEJDE OG "BRUKSAND".

En interessant bemærkning i forhold til de forudgående citater og eksempler - hentet fra personerne Olle, Gunnar, Ingemar og Ragnar er, at ingen af dem er født på bruket. Ingemar er opvokset og bosat dér, men Olle, Gunnar og Ragnar er alle født, opvokset og bosat udenfor bruket - mere end 15 kilometer derfra, og alle bor de på steder, hvorfra Söderfors blot er et af flere pendlingsmål.

Dette er i og for sig en smule paradoksalt, fordi vi hermed til dels har ladet brukskulturens konventionalistiske arbejdsopfattelse repræsentere ved folk, som ikke er rundet af bruket. Det uundgåelige spørgsmål hertil er selvfølgelig, om vi har nogen garanti for, at det, som vi har beskrevet, faktisk er dagens brukskultur - eller rettere elementer af dagens brukskultur.

Vi lader Karin⁷ give et signalement af "bruksanden", sådan som den ser ud i Söderfors anno 1990:

OBS: Men hur är det med ett sånt här bruk, bruksandan finns den fortfarande kvar?

Karin: Ja, jag vet inte jag.

OBS: Du säger [navn på en af Karins slægtninge, red.] han är en gammal bruksare.

Karin: Ja (skratt) nej jag tror inte det finns, är lika som förr heller. Det var väl så att förr, när folk, det var ju de som bodde här och de hade bott länge, idag kommer det ju folk och det flyttar folk, det kan ju inte bli samma.. anda liksom. Man har inte känsla för det när man inte har bott här så länge och sen många upplever det som svårt att komma in.. med bruksare då... De har kanske den andan de, de släpper inte in nykomlingar utan, de är lite svåra att få kontakt med".

I følge Karin er "bruksanden" så småt historie, og i den udstrækning den lever, er det overvejende som en distance, som de lokale møder alle udefrakommende med. Derimod har Karin svært ved at se "bruksanden" som den mere omfattende lokalt dominerende hverdagskultur, den engang var.

⁷. Karin er i 30'erne. Som barn flyttede hun til Söderfors sammen med sine forældre. Karin bor i byen, hun gift og har selv børn. Karins mand er født og opvokset på bruket.

Sune har oplevet den distance, som Karin taler om. Sune og hans familie flyttede til Söderfors fra en nærliggende landsby. Det er længe siden nu - mere end 25 år - men alligevel står oplevelsen af "bruksarnas" modvilje mod udefrakommende klart i hans erindring. Det samme gælder erindringen om bruksarbejdernes specielle forhold til arbejdet.

OBS: Jo, vad är en bruksanda för någonting?

Sune: Nja jag vet inte, om jag kan svara på det. När man flytta hit en gång i tiden så.. eller börja jobba så här så.. var det väl inte alla som tog emot en med glädje inte.

OBS: Det var det inte?

Sune: Nej, inte när man kom inflyttat hit, det var det faktiskt inte på den tiden. Då märktes det.

OBS: Du blev betraktad som en inflyttad?... Även om du kom från [stedsnavn, red.]?... Som är.. 30 kilometer..?

Sune: Jo, jag vet då, när man börja här.. det satt väl i några år och.. nu är de väl borta de mesta. Man hörde dem, när de skulle gå hem och sluta [när de gik på pension, red.] och så här "att nu kommer inte den här färdigställningen att klara sig längre, för nu går jag hem". (skratt)... Jo men det fanns faktiskt såna. Det var, man var väl betraktad faktiskt då.. inte många, men det fanns några här, som var så, utifrån vad ska du hit och göra. Det är inne i samhället med, det var så.

OBS: Hur upplevdes det?

Sune: Nja, jag tog det inte så hårt. Jag svara väl med samma mynt tillbaka.. det gjorde jag. (tyst 3 sek) Så nog har det funnits en bruksanda. Jag tror inte han är kvar, inte på det viset som var då... Men det är klart, det är något särskilt med ett bruk så här, jag tror det. Nej jag trivs bra här nu jag, det är inga problem. Nu är man nästan bruksare själv, så det är väl andra, som får uttala sig om mig. (skratt)... Nej, jag tror inte så, så hårddraget blir det väl inte som de var då inte.

Bruksandan i den klassiske betydning har forandret sig, og i dag er den mindre dominerende i lokalsamfundet. Samfundet har forandret sig, og livets perspektiver skal ikke længere med nødvendighed søges i en lokal kulturel kontekst. Folk flytter dertil, og de flytter derfra, forbilleder og modbilleder hentes i en videre kontekst - Söderfors bliver et sted blandt andre steder. Ingemar udtrykker dette således:

OBS: Men är det så att den här bruksandan, som folk pratar så mycket om och som kanske dominerade för 20-30 år sedan, att den har förändrats eller kanske helt försvinner nu?

Ingemar: Ja, jag tror det. Dels så om man tittar på här, Speedsteel, då när jag börja var.. ja hur många var det, 110 stycken tror jag, kollektivanställda i stålverket, och utav dem tror jag nästan att.. ja 10 var det, som kom utifrån, som reste in hit va, till Söderfors, så var det inte mer. Idag är det bara att titta, idag är det nästan inga.. alla reser.. och vi är 63 stycken nu, vet du, och det kanske är, nu har jag inte räknat, men nog är det bra många som reser va, och som har flyttat hit. De är inflyttade så att säga för jobbet va, invandrare. Men den här känslan för samhället och bruket va, den.. är på upphållning den tror jag. Ju mer folk som kommer utifrån, invandrare, som kommer hit va, de är inte fostrade i det här brukssamhället va. Då när jag började här, då fanns ju bara Speed eller Stora Kopparberg, som det hette då, det var det enda som fanns på hela orten va... Det var det enda jobbet eller arbetsplats, som fanns då, och det var ju liksom.. ett bofast folk nästan alltihopa. Direktören bodde på orten, alla höga chefer bodde ju på orten. idag kommer de ju lite hit, säger några ord, och så sticker de och.. Ända från toppen och neråt finns inte den där liksom känslan, tror jag.

Følelsen for stedet og for bruket som eet af flere kulturbærende elementer i brukskulturen er borte - den særlige forankring af kulturen og dermed menneskers livsformer i brukssamhället er tendentielt opløst.

Den eneste tydeligt virksomme side af brukskulturen er lokaliseret i fortolkningerne knyttet til arbejdet. Dette har en snæver sammenhæng med den interne disciplinering i arbejdet, som bl.a. citerer fra Ingemar og Göran (bind 2 afsnit 2.1.2.) og Göran (bind 3 afsnit 2.1.) har belyst. På sin vis er arbejdspladsen et autoritært system. Den ydre verdens værdifrihed har ikke i samme grad fundet vej ind i arbejdet.

Et udtryk herfor er, at de sociale relationer udenfor arbejdet, som engang hørte brukssamhället til, tilsyneladende er opløste. Disse relationer bestod i vidt omfang af kønsspecifikke netværk mellem mennesker på samme niveau i statushierarkiet. Bortset fra de aller yngste - ungkarlene Jan og Jan-Erik samt tilflytteren Göran -, er der ingen af de interviewede, som fortæller om sociale netværk, hvori arbejdskammerater indgår. Interviewenes udsagn om netværk giver et omtrent entydigt billede af en centrering af netværkene omkring familie og slægt.

Brukskulturens udtynding er i og for sig et særligt problem set udfra et lokalsamfundsperspektiv. Nok har "bruksanden" lagt snævre grænser for den enkeltes liv og færden; men samtidig har "bruksanden" i sin klassiske form også været en ressource for lokalsamfundet. "Bruksanden" i betydningen en fælles kulturel baggrund har været en vigtig faktor i mange kritiske situationer tidligere. Den er ikke længere intakt, og den kan derfor heller ikke atter spille denne rolle.

Brukskulturen groede ud af en bestemt produktions- og arbejds tradition og ud af den hertil knyttede sociale organisering. I et samfund, hvor bruk og lokalsamfund var eet, blev bruksanden til kulturén. Brukskulturen næsten forudsagde såvel mænds som kvinders liv fra vugge til grav. Den reproduceredes gennem generationernes sikre succession i en snæver stedbunden kontekst.

Under indtryk af samfundsmæssige forskydninger og af disses indtrængen og repræsentation i det lokale mistede brukskulturen sin entydighed. Bruket afgrænser ikke længere en bestemt gruppe mennesker fra resten af verden. Folk kommer, og folk rejser. Der findes en "hård kerne" af ægte "bruksare"; men bruket er ikke længere deres⁸, og brukskulturen som en given skabelon for lønarbejdets livsform er opløst. Söderfors er et sted blandt andre steder, bruket en virksomhed blandt andre virksomheder.

Stedbundetheden findes imidlertid også i dag og den stedlige tilknytning spiller en ret vigtig rolle for de fleste af vore interviewpersoner; men den er ikke eller kun i mindre grad bundet til brukskulturen. I stedet er fænomenet knyttet til de primære sociale relationer og til disses rumlighed. Dette er synligt i utallige henvisninger til det vigtige i især slægtens og familiens nærhed. Ingemar udtrykker dette i en videre forstand, idet hans fortolkning ikke blot omfatter det værende; men også det fremtidige i form af hans relationer til sine egne børn:

OBS: Men hur blir det med dina egna barn, kommer de att jobba här också?

Ingemar: Nja, min äldsta är ju.. en son då, han fyller [alder, red.] nu, han går ju den här [uddannelse, red.]. Jag vet inte, det finns ju folk som jobbar här som har gått den linjen, men det vet man ju inte.

⁸. "Bruket er vårt, sa smiden!"

OBS: Vad skulle du tycka, om han kom och sa "pappa nu kommer jag och söka jobb på Speedsteel"?

Ingemar: Ja, de är ju.. det skulle inte vara dåligt, tycker jag.

OBS: Det skulle inte vara dåligt?

Ingemar: Nej, det tycker jag inte. Finns det jobb för det man utbildar sig till på orten, så är det ju bara bra, tycker jag, det tycker jag. Och det är det, som är så festligt med.. ja med mina, jag har ju tre, två bröder, då och så har jag en syrra. Mina båda bröder jobbar ju också här på bruket då, så att i stort hela familjen bor ju kvar på orten.

OBS: Och jobbar på bruket.

Ingemar: Och jobbar på bruket ja, så man har ju kontakt med allihop, och det är roligt tycker jag.

OBS: Det är roligt?

Ingemar: Ja.

OBS: Du skulle gärna vilja ha dina egna barn här också?

Ingemar: Ja, det är inte alls så dumt. Att ha dem i närheten. (tyst 3 sek) Nej, då jag säger, att får de tag i jobb på bruket med den utbildning, han får, så är det ju bara bra det.

Bruket er et godt sted at bo; men arbejde er nøglen til et liv i Söderfors, og arbejde er der ikke meget af. Det perspektiv, som Ingemar nedlægger over sine børns fremtid, er forskudt i forhold til brukskulturens traditionelle livsformler⁹. Hans børn får en formel uddannelse, og hvis de kan bruge den på bruket, da er det godt. Det gode består i, at de dermed kan blive i Söderfors og i hans og den øvrige families nærhed, ikke i at de dermed viderefører en bestemt arbejdsmæssig tradition.

Ingemar repræsenterer i lighed med Göran (afsnit 2.1) en rationaliseret udgave af brukskulturen, og den normativitet, som de repræsenterer, præges i vidt omfang af reflektive indslag. De repræsenterer hver på deres måde en moderne udgave af den traditionelle brukskulturs

⁹. Sammenlign for eksempel med Ingemars udsagn tidligere om hans egen barndom og ungdom.

forbilleder i yrkeskunnandet; men som det er fremgået, har Ingemar i højere grad bevaret en mere omfattende kulturel forankring.

3.1.3. USIKRE BESKÆFTIGELSESVILKÅR

Forud for den svenske interviewserie forelå en gennemgang af de kontekstuelle forhold, som i store træk rummede de samme fortællinger, som vi har fremstillet i bind 2 kapitel 2 og bilag A. Disse beretninger giver indtryk af et meget kringlet og meget dramatisk udviklingsforløb gennem de sidste 25 - 30 år, og det giver indtryk af et forløb, hvor "arbejderne" gang på gang har været tabere i et større spil.

Denne fortælling om den moderne brukshistorie fandt vej ind i disponeringen af interviewserien som et særligt tema. I interviewene forsøgte vi at spore den usikkerhed med hensyn til fremtidsperspektiver og fremtidige eksistensvilkår, som den stadige usikkerhed omkring stålværkets fortsatte drift forventeligt havde givet anledning til. Vi spurgte derfor alle om tanker, følelser, oplevelser etc. knyttet til de forskellige nøglebegivenheder i den nyere historie. Dette i forventning om at afdække en meget bevidst og fremadrettet forholden sig til de strukturelle konsekvenser af disse hændelser.

Interviewserien viser imidlertid nærmest det stik modsatte. Vi kan ikke se de former for reaktioner, som vi havde regnet med¹⁰. Nok har alle - der iøvrigt er så gamle, at de har været beskæftiget på værket så langt tilbage - tænkt på, at alle disse hændelser let kunne lede til værkets nedlæggelse og dermed til beskæftigelsesproblemer, og nok har de under tiden været bekymrede; men ingen har så at sige "taget sorgerne på forskud".

¹⁰. Dette skal dog ikke tages som et bevis for et totalt fravær af reaktioner. Som vi dokumenterede det i bind 2 afsnit 2. så medførte de dramatiske hændelser omkring bruket faktisk en betydelig fraflytning - omend det i vidt omfang drejede sig om yngre mennesker uden børn og familie.

Clara er en af dem, der har været med stort set hele turen igennem. Hun blev fyret i forbindelse med Uddeholms overtagelse af stålværket i 1976/1977. På det tidspunkt var både hun og hendes mand i stålverkets brød, og i betragtning af, at vedholdende rygter forudsagde værkets lukning, kunne hun have grund til bekymring:

OBS: Mmm, men när Stora i sin tid lämnade över till Uddeholm, då bodde ni här och ni jobbade båda inom företaget?.. Hur kändes det?

Clara: Jag blev ju utan jobb.

OBS: [kort passage udeladt, red.] Du blev utan jobb?

OBS: Och det var i samband med försäljningen av specialstålverket?

Clara: Ja, och det blev ju en liten chock, för då strax före hade de ju pratat om smultronstället, och sen helst plötsligt så hade de sålt oss.

OBS: Mmm. Hur då, ni hade pratat om smultronstället?

Clara: Ja det var 300 års-jubileum här, så att.. det uttalandet, Berggren hade ju tal uppe i parken då på midsommar, då prata han om smultronstället här. Och sen var det bara att vända på en hand så.. hade de sålt.

OBS: Och det var bara två månader senare?.. Hur kändes det, alltså det var en chock säger du men..

Clara: Ja.. det kändes konstigt i alla fall. Man har.. helt oförberedd var man ju, och så stod man där utan jobb, och då tog man ju första bästa jobb, man fick tag på.

Clara fortæller om det besynderlige handlingsforløb i sommeren 1976 (se tillige bind 2 afsnit A.1.2), og hun udtrykker en vis vantro forundring med sit ordvalg. Der er noget næsten absurd i hele hendes ordvalg - og med god grund for hele hændelsesforløbet var absurd. Situationen kom bag på Clara såvel som på resten af brukets befolkning, og det spor af resignation, som hun udtrykker i det absurde ordvalg er ikke mindst en reaktion på hændelsesforløbets absurde karakter. Clara blev en chokeret tilskuer til et forløb, der bare skete.

Det lykkedes for Clara at få et nyt job på en anden virksomhed - hun tog det "første bedste job". Efter et års tid var hun tilbage på værket. Tre år senere fusionerede Fagersta og Uddeholm deres specialstålsproduktion. Speedsteel blev dannet. Den blev spået en meget kort

levetid; men ulykkerne blev trods alt holdt fra døren. Dermed var spekulationerne imidlertid ikke forbi, for de følgende år medbragte en række forskellige nedskæringsrunder. Tiden for det følgende er 1983:

OBS: Mmm. Funderade ni under den här tiden med de här olika avgångarna, funderade ni på att söka någon annanstans, i samband med det här? Tänkte ni på möjligheten att hitta ett annat jobb eller flytta ifrån orten eller göra någonting?

Clara: Nej, jo man prata, men jag vill inte flytta från Söderfors. Inte förrän det är.. jag skulle ha svårt att flytta härifrån jag.

OBS: Mmm, skulle det gå lättare för [Claras mand]?

Clara: (tyst 3 sek) Ja.. för han har provat på det lite i alla fall. Han har bott.. flyttat till Småland ett tag han och.. Sandviken bodde han ett tag så att..

OBS: Mmm. Men du hör hemma här?

Clara: Ja.

Arbejde er vigtigt, men livet handler om mere end arbejde. Det er vigtigt for Clara, at hun kan blive i Söderfors. Flytte vil hun ikke, før hun er tvunget til det, og tvunget er hun først, når alle andre muligheder er udtømt. Året efter var det atter nedskæringstider; i mellemtiden havde familien købt hus i byens udkant.

OBS: Men hur.. när de här neddragningsplanerna kom och i -84 sen också rykten om att en möjlighet nedläggning om ni förlorade i det här slaget med Långshyttan, blev ni oroadе? Då hade ni ju precis köpt hus?

Clara: Jo, ja, jo man satt ju liksom och tänkte då.. vad man skulle hitta på för någonting... För det.. det var ju nästan dagliga samtalsämnet det då. Man prata om.. om [Claras mand, red.] skulle ta jobb på något annat ställe och..

OBS: För att säkra ekonomin åtminstone?

Clara: Ja, mmm. Och ha kåken kvar då, på så vis att han pendla eller.. bodde borta i veckorna då, sånt där har man alltid pratat om.

OBS: Ni pratade om de här möjligheterna, att han kunde jobba någon annanstans?

Clara: Ja, och vi bodde kvar i alla fall.

OBS: Men det har aldrig blivit så?

Clara: Nej. Hittills har vi klarat oss.

OBS: Mmm, blev ni besvikna på bruket under den här tiden?

Clara: Ja.. i den där vevan så var man väl det. Men.. sen nu när det blir lugnt ett tag då så glömmar man bort det där, tills det blir nästa.. gång. För man har ju varit nu med då.. ja sen -77, det har ju varit någonting, som man har varit orolig för. Det.. det får inte vara lugnt i så många år, hur många år som helst tydligen, det..

OBS: Sen med det här med.. den här.. problemen gentemot Långshyttan och stålverket och Götverket, hur upplevdes det? Det var en väldigt.. dramatisk situation.

Clara: Jo, ja du menar Götverket där och.. jo det var.. ett väldigt bråk, det var det, men.. man sitter där man är.. det var.. att man som... inte med så mycket på. Det var mest Götverkarna då som.. bråka då.

OBS: Mmm. Men det här bråket spred sig inte till resten av företaget?

Clara: Jo, det gör det, men man glömmar ganska så fort. Det blir ju lite oro.

OBS: Vad skulle ha hänt om den här ämnesuträkningen hade gått åt andra hållet?

Clara: Det vet i katten.

Det interessante ved Claras beretning er dels den meget defensive karakter, som præger formuleringen af mulige strategier, dels den enorme og her styrende betydning, som det at bo og leve i Söderfors har for hendes opfattelse af det gode liv. De to forhold hænger snævert sammen. Det drejer sig først og fremmest om at blive i Söderfors og om at "ha kåken"¹¹ kvar", hvad der herefter kan tænkes i forhold til arbejdet må respektere denne prioritering (sammenlign eventuelt med afsnit 2.2).

Fremtiden på bruket har tegnet usikker, men samtidig er der meget få alternative jobmuligheder. I den situation kan Clara ikke gøre ret meget ud over det, som hun faktisk gør - hun håber, at bruket og arbejdspladserne bliver. Derfor bliver det ved snakken om

¹¹. Kåk = rønne, hytte. Clara og hendes familie bor i et hus i udkanten af landsbyen. De købte huset umiddelbart før den sidste store nedskæringsrunde. De har lagt mange kræfter i at sætte huset i stand og "kåken" har en enorm symbolværdi for Clara i hendes vurdering af dagliglivet.

perspektiverne. Så længe det går, så går det, og så er der ingen grund til at sætte himmel og jord i bevægelse.

Men det er ikke kun kvaliteterne ved Söderfors, som skaber Claras perspektiv på det gode liv. Hun er en smule bange for at skulle derfra, og hun er utryk ved tanker om eventuelt at skulle flytte.

Stedbundetheden som element i Claras perspektiv kan således betragtes på to måder. For det første kan det ses som et perspektiv, som er dybt forankret i hendes tilknytning dels til en lokal kultur, dels og frem for alt til de primære sociale relationer, som er bundet til stedet. For det andet kan det ses som et konserverende perspektiv i den forstand, at det i nogen grad drejer sig om ikke at flytte, snarere end om at blive. Denne dobbelthed findes tillige i hendes formulering af et uddannelsesperspektiv på hendes fremtidige arbejdsliv (jvf. afsnit 2.2).

3.2. TRE KONVENTIONALITETSFIGURER

De forudgående afsnit behandlede alene uddrag fra vore svenske interviews. Årsagen hertil er at finde i de meget specielle træk, som karakteriserer brukskulturen og den dertil knyttede arbejdsetik. De er ganske enkelt væsensforskellige fra de træk, som kan findes i de danske interviews. Det er frem for alt den snævre sammenknytning med en bestemt lokalitet, en bestemt produktionsform og den hertil knyttede kulturhistorie, som markerer delelinien.

Vi drog i det forudgående en parallel mellem eksemplet "Herdis" og visse af brukskulturens forestillinger om arbejdet. Imidlertid er det tilsvarende vigtigt at pege på de to formers væsensforskellige kulturelle forankring. "Herdis" fortolkning af arbejdet udpegedes som værende forankret i en klasse- og kønsspecifik kultur. Herved er den anderledes end de fortolkninger, som er henført til brukskulturen. Disse er også køns- og klassespecifikke; men de er samtidig formet af en ganske særlig historisk udvikling og af et ganske særligt sæt af dominerende sociale relationer.

Vores fortolkning af bruksånden og brukskulturen er altså, at de udgør en speciel udgave af konventionaliteten eller rettere en speciel prægning af den. Der er altså ikke tale om egentlige processer, som hører brukskulturen til. I forhold til det næstfølgende betyder dette, at vore kommentarer til konventionalitetens former **ikke** må forstås som møntet specifikt på "det, der er uden for brukskulturen". De elementer, som vi i det følgende trækker frem, findes også i brukskulturen; men som det forudgående turde vise, i vidt omfang iklædt særlige gevandter.

Kort formuleret er der ingen af de danske interviews, som kan vises at rumme fortolkninger af arbejdet, som med samme styrke viser tilbage til en bestemt arbejdsbundet kulturel tradition¹². Dette komplicerer naturligvis vores videre analyse noget, i og med vi ikke længere har brukskulturen - eller tilsvarende - som en form for bagtæppe for analysens scene. Snarere end former er vi i det følgende i højere grad end før tvunget til at efterspore processer.

3.2.1. "DEN FAGLIGE STOLTHED".

"Yrkeskunnandet", blev i bind 2 udpeget som een central akse i brukskulturen. Imidlertid er "yrkeskunnandet" i denne sammenhæng snævret ind til at dreje sig om de bestemte former, som knytter sig til stålet. I en mere almen betydning har "yrkeskunnandet" sin parallel i den faglige kyndighed og i den faglige stolthed.

Severin er en ældre faglært arbejder på X-værk, han repræsenterer ligesom de mandlige bruksarbejdere fra før en kundskabscentreret, konventionalistisk arbejdsopfattelse; men de to former er væsensforskellige. Også Severins vurderinger tager udgangspunkt i fortidens relationer; men som de følgende citater viser, er det ikke den samme alen, der måles med:

¹². Dette betyder ikke, at der ikke kan tænkes sådanne eksempler i en dansk kontekst. Vi har tidligere præsenteret en analyse af sociale konsekvenser af nedlæggelsen af Nakskov Skibsværft. Et centralt element i denne analyse var netop påpegningen af, at værftsarbejdernes livsform prægedes af tilsvarende stærke kulturelle bånd i forhold til det konkrete arbejde (Beier Sørensen og Vogelius 1988).

Severin: Jo, fordi jeg synes da før i tiden, der var vi sgu' sådan mere eller mindre engageret sådan ja jeg kan jo så sige for mit vedkommende der, jeg havde jo mange frynsegoder, sådan at forstå at jeg havde lidt svært ved at komme til tiden om morgenen. Og så havde jeg jo altid fast en læredreng til at trykke mit kort. Det vidste mester jo. Men han havde så den fordel at - skulle han bruge en mand om aftenen, så kunne han komme 10 minutter før fyraften og sige det jo. - Det var mig. Jo

PV: Så han ... det var en stiltiende overenskomst?

Severin: Ja, det var sådan ... ja det var det - ja.

OBS: Men den slags ting er der ikke plads til længere?

Severin: Det er der ikke plads til nu - nej det er der ikke. Og det kan jeg sådan set godt forstå, den er blevet så stor nu, at det kan jo også Men dengang der ... den gamle værkfører han havde 70 mand under sig, og han kunne fandeme tumle det! [uddybende passage udeladt] Vi var faktisk mere, men vi respekterede ham, for han var en herre der ikke var sådan vi kunne komme langt med ham, men vi kunne sgu' ikke løbe om hjørner med ham, altså sådan at forstå, tage røven på ham regulært.

Før i tiden var forholdene bedre, fordi arbejdets relationer var friere, og fordi der var plads til en nu helt elimineret type relationer mellem arbejdere og arbejdsledere. En type relationer, hvor det bærende element dels var en vis gensidig respekt og tillid arbejdere og arbejdsledere imellem, dels en mere tydeligt fremtrædende arbejdsledelse.

Egentlig er Severins udlægning gradsforskellig fra de mandlige bruksarbejderes fortolkning fra før. For bruksarbejderne var det positive bundet til det regelrette og det autoritetsbestemte. For Severin handler det nærmest om det modsatte, nemlig om en, som han oplever det, større grad af tolerance og åbenhed - de elementer, der gør den gensidige respekt og åbenhed mulig. Gunnar, Ragnar og Olle mener, at tiderne er blevet slappe, og de mener, at dét er et problem; Severin har den stik modsatte fortolkning: problemet er, at nutidens arbejdsrelationer er for stramme, for ufrie og for formelle.

I lighed med bruksarbejderne er Severins fortolkning af arbejdet snævert knyttet til begreber om faglig kunnen. Severin kender sit værd på arbejdspladsen, han ved om sig selv, at han er dygtig og har faglig indsigt, og han vil, at disse kvaliteter skal værdsættes. Denne "faglige stolthed" er en tilbagevendende dimension i interviewet med Severin. Ikke mindst er den

synlig i en praktisk betonet kritik af forholdet mellem ledelse, teknikere og funktionærer på den ene side og arbejderne på den anden side. Grundsynspunktet er, at ledelsen og teknikerne intet ved om den praktiske produktion; men alligevel hæger de om kontrol, hierarkier og prestige. Arbejderne - dem der egentlig forstår sig på den praktiske produktion - tvinges ind i stive hierarkiske systemer og tvinges til at underudnytte deres faglige kunnen. Severin finder dette helt utilfredsstillende, og han reagerer på en måde, som er emotionelt betonet f.eks. i form af vrede og forurettede kunnen. Dette kommer meget tydeligt til udtryk i følgende (forkortede) fortælling om, hvordan og hvorfor Severin for år tilbage forlod en anden virksomhed for at vende tilbage til den arbejdsplads (X-værk), hvor han i sin tid stod i lære:

Severin: ".....Og der rejste jeg nedefra på grund af, at [virksomhedens navn, red.] dernede, de når man fik et nyt stykke arbejde, sådan et stykke rådt arbejde, som vi siger der. Og kom ... så fik vi en følgeseddel, og så vi fik det ind. Så kunne vi gå over på noget, der hed en tegningscentral og hente en tegning. Og den skulle vi rette os efter, slavisk. Den tegning der. Der var ikke noget med afvigelser eller noget som helst.

Severin modtog en tegning med fejl i. Han vidste det godt; men i lyset af den daglige orden på fabrikken følte han sig ikke forpligtiget til at gribe ind¹³. Resultatet var, at maskinen, som han havde bygget, faldt ned fra en kran og gik i stykker.

Severin: "Og der havde jeg bare rullet tegningen sammen, og puttet den ind i en bjælke. Så kunne de gå hen og kigge på tegningen. [passage udeladt]. Så fik jeg at vide, at jeg havde lavet noget lort, og så fik jeg besked om at blive der næste morgen. Han ville snakke med mig, værkføreren. Og så fik jeg at vide, hvem der havde sagt, at jeg havde lavet noget lort. Det var ham, jeg arbejdede sammen med der. Og så sagde jeg: "så må I jo vise mig, hvad jeg har lavet forkert". Og det kunne de så ikke, så sagde jeg: "kom med tegningen", så sagde jeg: "Hvor er målene på hullet til [den manglende detalje, red.], der er nogen, der har glemt at lave det". Så blev jeg sgu' tosset, så sagde jeg: "Jeg holder på lørdag". Og så kørte jeg hjem, og så fik jeg arbejde herinde med det samme igen".

Severin blev rent faktisk angivet af en kammerat; men det kommenterer han bogstavelig talt overhovedet ikke. Derimod står den "retfærdighedens harme", som han følte, da værkføreren

¹³. Sammenlign f.eks. med tilsvarende beretninger i Beier Sørensen og Vogelius 1988a s.139ff.

ville gøre ham ansvarlig, lysende klart i hans erindring. Hans stolthed blev trådt for nær. Det er den samme fagligt betonedede stolthed og den hermed forbundne distance til "dem", som gør det muligt for Severin at legitimere sine handlinger over for sig selv. Den faglige stoltheds placering i konventionaliteten tillader ham at undlade at gribe ind.

Det er allsammen mange år siden, men i det stykke ligner tiderne såmænd sig selv. Severin ved, at det kan være vigtigt at beskytte sig mod dem, der er højere oppe i hierarkiet¹⁴ - især ledelsen og teknikerne.

OBS: Hvad siger I, når der kommer besked tilbage om, at I har lavet noget lort?

Severin: Ja, men nu skal jeg lige sige til Jer, at de, [maskiner, red.] at jeg har fat i, har jeg lister på, med løbenumre og hvad det er for nogen, og hvis det er, det er noget, at firmaet vil have sendt ud, så skriver jeg ud for det løbenummer, hvad der er galt med den, og hvorfor den er sendt. Og det kan ske. Det sker tit. Så hvis der er noget, der kommer tilbage til mig, så kan jeg gå hen i arkivet helt til '86 og finde listerne frem, og sige "Hovsa, den der har du da skrevet". Og det er lige sket derovre, de kom nemlig og beskyldte en afprøver for, at han havde sendt en [maskine], en [maskintype] hvor der manglede en [maskindel] i. Altså ikke? Og den måtte han i første omgang æde. Indtil vi fik fat i arkivet, så viste det sig, at der var slet ikke nogen [maskindel] i.

Det er vigtigt, at beskytte sin faglige integritet. Det er vigtigt at gøre sine ting rigtigt og ordentligt, ikke af hensyn til virksomheden, men af hensyn til egen faglig integritet. "Systemet" fungerer i følge Severin ikke; men det har en tilbøjelighed til at dømme arbejderne for sine egne fejl; derfor er det vigtigt at beskytte sig¹⁵.

For Severin er den faglige stolthed i langt højere grad et spørgsmål om selvværd og om integritet, end det er et spørgsmål om tilhør til en bestemt gruppe. Den faglige stolthed er for Severin et rent personligt forhold. Det samme træk gælder på sin vis om bruksarbejderne; men her er "kunnandet" samtidig en adgangsbillet til arbejdet kooperationsformer. Vi så, hvordan

¹⁴. Severin henviser ikke på nogen måde til dette i interviewet, men virksomheden har en praksis, som muliggør, at folk bliver trukket i løn for deres "bommerter".

¹⁵. Dette forsvar mod overgreb fra ledelsens side var tillige et centralt træk i Sverre Lysgaards udlægning af "Arbejderkollektivet" (1961).

Gunnar gjorde det til et mål i sig selv at udfylde sin plads i en større arbejdssammenhæng. Severin opregner alene fagligheden som det mål, hvorunder han bedømmer sig selv.

Den faglige stolthed spiller alligevel en betydelig rolle i Severins omgang med arbejds-kammeraterne. Severin har et job, hvor han i et vist omfang har anledning og grund til at kontrollere kvaliteten af andre folks arbejde. Severin bliver forurettet, når tingene ikke er fagligt i orden.

PV: Hvordan ser du på de kolleger, der laver fejl? Nu har du jo alle automaterne med fejl igennem hænderne, så du ved, at der er nogen, der laver flere fejl end andre?

Severin: Det er korrekt. Ja.

PV: Hvordan ser du på dem?

Severin: Ja, hvordan jeg ser på dem? Ja - jeg ved ikke altså. Det ved jeg ikke hvis det bliver ved, så siger jeg til dem, at det er galt, ikke? Selvfølgelig har jeg jo ikke noget andet end at sige til dem, at de bliver ved med at gentage den fejl der, ikke? Og i de fleste tilfælde, så stopper de jo nogenlunde jo, ikke? Og i andre tilfælde så fortsætter de, så siger jeg: "Jeg vil sgu' ikke lave Jeres lort mere" Så kører jeg dem til side, og så skriver jeg på dem, at der er fejl på. Og så kan mester selv tage standpunkt til, hvordan han vil have dem rettet. Og i de fleste tilfælde, så hjælper det jo. Det går jo ud over deres pengepung jo.

Den "faglige stolthed", som Severin repræsenterer, forbindes ofte med en stærk politisk forankring¹⁶, omfattende såvel fortolkningen af arbejdet som fortolkninger af livet udenfor arbejdet. Dette er imidlertid ikke tilfældet for Severin, tværtimod. Følgende dialog udspandt sig:

PV: Har du været faglig eller politisk aktiv?

Severin: Nej, det har jeg aldrig været!!!

PV: Du har ikke været tillidsmand på noget tidspunkt?

Severin: Nej nej nej nej nej !!

¹⁶. Dette f.eks. jvf. de arbejderlivsformkategorier, som F. Godard og Cuturello har opstillet. Se bind 1, kapitel 3.

PV: Du trækker på smilebåndet, det ville du måske ikke være?

Severin: Nej nej nej !!

PV: Hvorfor ikke det?

Severin: Nej, det er ikke noget at

OBS: Det er ikke noget for dig?

Severin: Nej, hverken i den ene eller den anden retning. Nej, det er det ikke - nej.

Her er det skrevne sprog en alvorlig begrænsning i formidlingen. Levende billeder og lyd ville have styrket fremstillingen betydeligt. Severin ikke bare svarer benægtende, han gestikulerer bestyrtet, og hans svar falder dertil i et let forskrækket tonefald. Med andre ord, det var meget vigtigt for ham at lægge klar afstand til politikken. Punktet blev siden yderligere belyst i en helt anden sammenhæng. Midt i 70'erne hjalp Severin en af sine sønner til en læreplads:

Severin:Så vidste jeg ude ved [firmanavn] derude, det var en rigtig god læreplads. Den snuppede jeg med det samme, så kunne han muligvis finde ud af, at han kunne læse videre på den der, måske til ingeniør eller konstruktør, eller hvad fanden han ville bagefter. Det ville han altså ikke. Nok om det - vi kørte ud og talte med dem - nu kommer nemlig det værste ved det. Vi kørte ud og talte med dem, og jeg kom næsten i 3. grads forhør, hvad jeg havde lavet, hvad jeg var uddannet som, hvor længe jeg havde været der, om jeg var faglig aktiv og alt det her. Det spurgte han om derude, ham der skulle ansætte drengen som lærling. Men han fik ikke jobbet sådan lige med det samme.... Siden hørte jeg ... af en, der var ansat her på kontoret, at [firmaet] havde kontaktet firmaet her og hørt, hvad jeg var for en?

PV: For at ansætte din søn i en læreplads?

Severin: Ja.

[passage om tidsfæstelsen af episoden udeladt, red.]

PV: Det er såmænd ikke sikkert, det er så meget anderledes i dag.

Severin: Jeg tror det ikke altså jeg tror sgu'tte, og det er i og for sig synd for de mennesker, de unge mennesker, fordi hvis de har en far, der er kommunist jo. Eller måske noget andet, eller der måske er lidt kineser i ham,

PV: Så ser det sort ud?

Severin: Ja. Så er knægten sgu' stemplet. Men da jeg aldrig har stukken snuden frem, så har de så taget ham jo. Men jeg er da sikker på, hvis det var, jeg havde gjort det, så havde de ikke taget ham.

OBS: Så havde de ikke tage ham?

Severin: Nej.

Severin holder politikken ti skridt fra livet, det er farligt at "stikke snuden frem", det er en trussel mod hans og familiens respektabilitet og omdømme. At være kommunist, eller rettere at blive opfattet som kommunist - det er ikke godt, så er man virkelig sunket dybt.

Omvendt betyder det ikke, at Severin ikke har synspunkter på sprængfarlige politiske emner. Han går blot stille med dørene. Severin har nok så skarpe synspunkter på forholdet mellem ledelse og arbejdere, på arbejdsorganisering, på lønspørgsmål,.. etc.; men han opfatter ikke sine synspunkter som politiske, han ser dem snarere som snusfornuftige sandheder.

Severin repræsenterer en konventionalitet, som præger hans fortolkning af såvel arbejdet som af livet iøvrigt. Kernen heri er stærke forestillinger om respektabilitet i en videre forstand. Respektabiliteten er ikke udelukkende givet med udgangspunkt i arbejdet og den faglige stolthed; men er tillige forbundet med et videre borgerligt ideal om "det gode liv", hvori kernefamilien og hjemmet spiller en meget stor rolle. Familien bor i eget hus, hans kone har en god uddannelse, men har alligevel altid gået hjemme, fordi det - med en biografisk begrundelse - var bedst for børnene. Familien skulle være tydelig som familie. Børnene er for længst flyttet hjemmefra, men de bor alle tæt ved forældrene, og Severin og hans kone følger med i deres gøremål. Det var vigtigt for Severin, at de "kom godt i vej", at de har fået en uddannelse, at de har arbejde, at de ikke skejer ud,.... og han sætter en ære i at hjælpe dem, når der er brug for hans praktiske kunnen.

Den faglige stolthed og faglige kunnen spiller en meget væsentlig rolle - også uden for lønarbejdet - det indgår i andre praktikfelter i Severins liv. Severin har bygget sit eget hus, han dyrker en stor have, han reparerer sin bil og alverdens andre ting selv o.s.v. Severin hjælper desuden sine børn og andre i slægten med de ting, som han nu er god til, og han

modtager deres hjælp til gengæld. Der er ikke tale om egentlig "sort arbejde"¹⁷. De indblandede sparer penge på at gøre tingene selv og på at blive hjulpet, snarere end de tjener penge på at hjælpe og gøre ting for andre¹⁸.

Den "faglige stolthed", som Severin repræsenterer, er kædet sammen med en meget snæver fortolkning af såvel hans personlige som familiens respektabilitet. Respektabilitet er anvendt som betegnelse, netop fordi et centralt tema i den konventionalistiske normativitet, som Severin udtrykker, er en stræben efter en form for normalitet og efter social legitimitet. Herved får konventionaliteten et klart moralsk anstrøg.

3.2.2. MORAL OG ARBEJDE.

Den moralske karakter i den normativitet, som Severin repræsenterer, men det er ikke fuldt så entydigt som i interviewet med f.eks. Herdis og med Clara, jvf. forrige kapitel. Herdis og Clara blev tillagt en næsten ethosagtigt pligtbaseret fortolkning af arbejdet. Der findes ansatser til lignende fortolkninger i omtrent alle interviews; men disse to står som de absolut klareste eksempler herpå i hele interviewmængden.

Severins udgave af moralen centreret omkring respektabiliteten, rummer så stor en portion egensindighed, at han formår at argumentere for helt igennem respektløse handlinger. Gunnar, som vi citerede i afsnit 3.1, er den levendegjorte modsætning hertil. Pligttroskab og pålidelighed er helt uforenelig med Severins egensindighed.

¹⁷. I betydningen: arbejdsmæssige ydelser som betales med penge eller værdigenstande, men som ikke skatte- og momsdeklarerer.

¹⁸. Mange (15) af de mandlige - og ingen af de kvindelige - interviewpersoner fortæller eksplicit om lignende relationer omkring det "andet arbejde". For flertallet af disse er udøvelsen af dette andet arbejde på forskellig måde forbundet med lyst og er derfor uhyre vanskeligt at adskille fra den egne tid. Hertil kommer fire tilfælde, hvor der er tale om egentlig "sort arbejde", mens der i eet andet er tale om en "hvid" biindtægt - køb, reparation og salg af brugte biler. Dertil kommer 2 personer, som har lønnede (hvide) bijobs.

En stærkt moralsk præget fortolkning af arbejdet behøver imidlertid ikke udelukkende at handle om den enkeltes indsats i arbejdet. Det kan på dramatisk vis berøre det modsatte, nemlig arbejdets fravær. For eksempel svarer Paul, som er en faglært arbejder først i 40'erne fra X - værk, således på et spørgsmål, om hvad han ville gøre hvis han blev fyret:

Paul: Jeg tror nok at jeg ville sætte mig ned på en stol og så sidde og fundere over, hvorfor jeg blev fyret, for det første ikke også? Men hvis det var på grund af manglende arbejde ... der er selvfølgelig mange ting, ikke? Så ville jeg jo nok sige til mig selv, hvorfor det lige var mig, når man Nu har jeg aldrig været i den situation der før, men altså jeg tror nok jeg ville tage det meget tungt, hvis jeg blev fyret.

PV: Du siger, at du har aldrig været i situationen? Det vil jo også sige, at du har heller aldrig været arbejdsløs nogensinde?

Paul: Nej, aldrig. Det har jeg ikke.

PV: Det kunne jo være, det blot var, fordi at der manglede ordrer.

Paul: Jaja, men altså så ville jeg. ...

PV: Altså at det gik dårligt simpelthen.

Paul: Ja, men så er det, som jeg siger; så ville jeg nok sige: "hvorfor er det lige mig?" For det, altså ... der er man jo nok sådan igen, at man siger, at man har været pligtopfyldende og sådan noget. Hvorfor rammer det lige en selv, ikke også? Jeg tror nok, jeg ville tage det tungt, hvis det var, at jeg blev fyret, men det er da ikke værre, end at man kan sige, at min økonomi den ... jeg kan sagtens klare mig på ..

PV: På en understøttelse?

Paul: Ja, så det ... problemet med penge ... det var ikke det, jeg ville få nogle problemer med.

Det er ikke pengenes fravær, men alene arbejdets fravær, der gør mulig arbejdsløshed til en forfærdelig tanke. Arbejdet er den moralske fortræffeligheds grundlag: hvorfor lige mig??

Der findes imidlertid også en række andre typer af moralske indslag. Frem for alt sådanne som vurderer forhold i og omkring virksomheden efter moralsk definerede skabeloner - f.eks. begreber om rimelighed og retfærdighed. Hermed også være sagt at sådanne træk ofte

optræder i en sammenvævning med andre normative kodninger, og at vi kun sjældent kan skelne rene eksempler.

Kurt er en midaldrende arbejder på X-værk. Han taler således om en fyring tidligere på året:

Kurt: ".... Og det er det samme altså, nu har vi ellers haft det nogenlunde retfærdigt med fyringer. Det er det her gamle med "sidst ind, først ud". Det har vi som regel kørt med, selvfølgelig ikke 100%, men altså nu havde vi det her. Sidste gang vi fyrede - det er jo snart et halvt år siden -der blandt andet en, der havde været her i 17 år.

PV: Der blev sat af?

Kurt: Jaja, og det synes jeg fandeme, det er svagt af firmaet. Så kommer de med den her undskyldning, "ja, han har været på listen, hver gang der skulle fyres folk, men var blevet reddet". Ja, men det hjælper sgu' da ikke noget - manden bliver bare ældre, det er det eneste, der sker med det. Det synes jeg fandeme, det er jeg og forbavset over, at der ikke var nogen, der gik hjem den gang der. Men det var der så ikke.

PV: Det var der ikke.

Kurt: Næh. Og folk i hans egen afdeling, hvis de ... de må jo være dem, der er de første, der går, ikke? De reagerede ikke på det.

Kurt er indigneret over det indtrufne. I sin vurdering pålægger han virksomheden en form for moralsk ansvar for arbejderne ve og vel, og han fordømmer den, da den ikke lever op til dette ansvar.

En tilsvarende udpegning af virksomhedens moralske ansvar findes i interviewet med Ulrik (se tillige afsnit 4.1.1). Virksomheden har et ansvar, og den skal behandle folk ordentligt og behandle dem som mennesker. Følgende passage handler om mulighederne for at fremme arbejderne engagement i arbejdet:

Ulrik: "..... Så tror jeg det ville hjælpe lidt, hvis de ikke fyrede så mange mennesker, og lod være med at fyre ... altså de fyrer gulvmænd og sådan noget, ikke? Det er jo fuldstændigt - vi har én, og efter sommerferien så har vi en gulvmand. Før var der 4 nogle gange 5 - og det er der brug for. Fordi en gulvmand han skal jo også ... han er også et almindeligt menneske - han er kun et menneske. Og han skal ikke gå hjem fra arbejde og være stresset. Det gjorde man kun, da man gik i skole, der gik man

hjem, fordi man ikke havde nået at lave sine lektier færdige. Og hvis du har en højere position, ikke? Hvis du er værkfører, kan jeg godt forestille mig, at du tager arbejdet med hjem. Og ... fordi du er sgu' bange for ledelsen, "Når de det nu, gutterne", ikke? Den skideballe han får, den får vi jo bare 10 gange større, ikke? Han skal jo bibevare sit arbejde.

Der gives dernæst utallige eksempler på, at forskellige fortolkninger af arbejdsmæssige forhold og relationer får en politisk/principiel betoning i en henvisning til begreber som "rättvisa", "solidaritet"..... etc. Grænsen mellem konventionalitet og refleksivitet i disse udsagn er ofte hårfin. I nogle tilfælde antager det politiske karakter af et meget omfattende værdirationelt univers, og der kan spores en tydelig refleksiv struktur i fortolkningsmønstrene (se f.eks. beretningen om Anders i afsnit 4.2). I hovedparten af vore interviews forekommer det politiske imidlertid i en langt mere begrænsede former som enkeltstående og fra hinanden afgrænsede udsagn om bestemte forhold på bestemte områder. Dernæst er der meget ofte tale om udsagn, som den interviewede ikke selv fortolker som politisk motiverede; men i stedet som udtryk for en i praksis funderet snusfornuft. Severin, som ellers lægger afstand til enhver form for eksplicit politicering, illustrerer dette forhold, idet han udtrykker sig således om lønforskelle i almindelighed:

OBS: Hvis man nu kom og sagde, at eller hvis virksomheden kom og sagde at man ville indføre et system med faste timelønninger. Skulle der være en ... skulle der være lønforskelle i sådan et system?

Severin: Nej. Det synes jeg ikke.

OBS: Det synes du ikke?

Severin: Nej, der skulle måske være en gulerod ude i enden, med noget bonus eller sådan noget, ikke?

OBS: Som blev lagt oveni, hvis man lavede?

Severin: Ja.

OBS: Hvordan skulle den bonus opmåles, skulle det være på afdelingen eller

Severin: Ja, det er jo så lige meget. Det skulle næsten være på hele fabrikken jo, ikke? For de er jo alle sammen involveret i det jo. Uanset om det er manden fra lageret, eller det er ham, der står og putter delene i eller Det synes jeg.

OBS: Med hvad med folk, som har taget uddannelse, kurser og har lært sig et eller andet, så de kan noget specielt, skal de have mere end folk, som ingenting har lært?

Severin: Ikke når vi kommer ned på gulvet....

For Severin er dette en holdning, som bunder i den solide erfaring med virkeligheden, sådan som den er: "for de er jo alle sammen involveret i det jo".

I talrige udsagn antager det politiske en morallignende karakter, i og med det ikke indskrives sig i et mere omfattende gennemreflekteret værdirationelt univers; men snarere fremstår som henvisninger til en form for dogmer - adfærds- og leveregler, som så at sige har sin "naturlige berettigelse og rigtighed", og som der derfor ikke sættes spørgsmålstegn ved.

Et andet hovedtema - men i denne sammenhæng mindre betydende tema - er talrige eksempler på moralsk baserede kritiske indstillinger især til kollegers og kammeraters adfærd på arbejdspladsen. Sådanne udsagn kan handle om en lang række forskellige forhold, dårligt kammeratskab, for højt eller for lavt arbejdstempo, arbejdets kvalitet, morakkeri, kvindelige arbejderes flirteri med værkføreren ... o.s.v. Fælles for alle disse udsagn er, at de udtrykker modvilje i form af forargelse eller andre former for emotionelt betonede former for afstandtagen.

3.2.3. KLASSEKULTUR: OVERLEVERING OG ERFARING

I forbindelse med vores fortælling om Herdis (afsnit 2.4) pegede vi på en meget fremtrædende illusionsløshed i hendes fortolkning af tilværelsen. Sat på spidsen udtrykker hun i meget vidt omfang et livsløb præget af et livssyn centreret omkring en næsten defensiv logik. Det er ikke forventninger til fremtiden eller til livet i almindelighed, som styrer hendes tilværelse. Det er i langt højere grad en fortolkning, hvori verden opleves som usikker og uberegnelig, og hvor

tilværelsen derfor også bliver til et spørgsmål om overlevelse og om konsolidering af tilværelsen.

Sådanne træk findes i en række andre interviews. Ganske som det var tilfældet i fortællingen om Herdis, kan vi forbinde disse træk med to forskellige relationer. På den ene side drejer det sig om kulturelt overleverede klassespecifikke tydningsmønstre, på den anden side drejer det sig om den personlige erfarings reproduktion og bearbejdning af det kulturelt overleverede. I princippet det levede livs udgave af arbejderklassens undertrykkelse i det kapitalistiske samfund.

Sten er omkring de 40, han har et ufaglært job på Helioprint, og han er familiefar. På det tidspunkt, hvor interviewet blev optaget, var der tvivl om hans fortsatte ansættelse. Han bevarede sit job; men på tidspunktet for interviewet er han rent faktisk fyret. Sten udlægger en del af sin livsfilosofi således:

Sten: Altså, nu er jeg så gammel, så det er en - altså, der er blandt andet én af de ting, jeg så har lært.

PV: Ja?

Sten: Eller fik at vide derhjemmefra!

PV: Ja.

Sten: Sørg for at betale din fagforening. Sørg for at betale din sygekasse. Så kan det ikke gå helt galt. Bare sørg for at betale dét i det mindste.

PV: Ja. Sådan i første række!

Sten: Men det er jo også, det er jo - altså, det er jo som, som situationen er idag, kan man sige generelt. Altså, nu sygekasse, det er så ikke, det er så ikke aktuelt mere... Men altså - der kan du jo ikke undvære, efter mine begreber, kan du jo ikke undvære at være medlem af en, en A-kasse.."

Hvis man har fagforeningsbogen og har betalt sin sygekasse og sin A-kasse, så kan det ikke gå helt galt her i verden. Verden arter sig ikke altid lige mildt for det arbejdende folk, det ved Sten. Han ved det fra sin mor, som er ophavskvinde til læresætningerne ovenfor, og han ved det fra sit eget liv. Sten beretter på et tidspunkt i interviewet, at han stammer fra Vestjylland

som barn af en meget fattig arbejderfamilie. Intervieweren spørger i forlængelse heraf til, hvornår Sten flyttede til Helsingør:

Sten: Ja, flyttede og flyttede, det er så meget sagt. Ja, jeg flyttede jo, det gjorde jeg jo i og for sig. Men altså, det var ikke frivilligt, det var ikke helt frivilligt, at jeg flyttede. Det var sådan mere eller mindre tvungent. Jeg havde en kammerat, hvis far han sad på afdelingskontoret i [vestjydske by, red.] som kasserer - eller som kontorbestyrer og overkasserer. Og en dag - ja, kammeraten og jeg havde da, jeg havde kendt ham igennem en årrække. Men så havde han været i Sverige og arbejde som - på et uldspinderi eller uldtæppevæveri, eller hvormeget, det var.... Så på et - så var han kommet hjem dér i begyndelsen af sommeren '67 og havde gået hjemme altså. Men så, hans far havde fundet ud af at, jamen vi to, vi gik ikke og havde noget, men vi gik og havde ikke noget at lave. Altså jeg havde gået hos min lillebrors kammerats bedstefar, som der var anlægsgartner. Og ham havde jeg gået og hjulpet dér i foråret og forsommeren. Altså, på det tidspunkt dér, der havde jeg ikke rigtigt noget. Så fandt han ud af, at der var - igennem Arbejdsformidlingen - at der var arbejde på Helsingør Værft. Og så fik han fat i os to plus et par stykker mere. Og så sagde han, at han syntes, vi skulle tage til Helsingør og arbejde. Ja, ja, men det måtte vi jo så hellere gøre, fordi altså, da var det jo stadigvæk sådan, at du kunne blive sendt af sted fra det ene til det andet åbenbart.... Altså hvis nu at du ikke havde taget det hér, jamen så kunne han jo have sagt: "Jamen så kan du ikke få understøttelse i én eller anden periode..."

Det var ikke med hans gode vilje, at han flyttede; men stillet over for en geskæftig fagforeningsboss var der ikke rigtig noget valg. Sten kom på værftet, og han blev tilfældigvis glad for det; men den deportationsagtige flytning har han ikke glemt. Den eksisterer som en bevidsthed om, at det er vigtigt at sikre sig så godt som muligt for at bevare kontrollen over sit eget liv - som en erfaring, der fornyr indholdet i hans mors læresætninger.

Vi har tidligere citeret en række eksempler på interviewpersoner, som ikke i deres ungdom havde nogen særlig forventning bundet til arbejdet. I en række andre tilfælde eksisterede sådanne forventninger; men de blev opgivet. Således findes en række personer, som forklarer, hvordan de planer og tanker om deres egen fremtid, som de havde i deres ungdom, blev sat ud af spillet. I en række tilfælde forklares det med forældrenes manglende opbakning eller med problemer med at få råd til at uddanne sig. I andre tilfælde er det biografiske forhold, som afgrænser valgets forudsætninger:

Mette: I sin tid, da jeg gik i skole, og da jeg var ung, da var det i hvert fald aldrig nogensinde min drøm at ende sådan et sted som her.

PV: Nej.

Mette: Det er da helt sikkert. Men jeg blev meget uenig med min stedfar og blev sådan på det nærmeste jaget ud hjemmefra. Og så, så går du altså ikke videre nogen steder, så skal du bare have dig et job jo, ikke? - Ja, der var der nok mange ting, jeg måske godt kunne have tænkt mig, ikke? Men -

PV: Tænkte du på noget specielt? Var der nogen ideer, som -

Mette: Ja, helt tilbage, der kunne jeg, da var min store drøm at blive sygeplejerske.... Og når jeg ser det nu, kan jeg slet ikke fatte det. Fordi nu kunne jeg slet ikke forestille, at jeg var det! Og jeg tror heller ikke, jeg ville bryde mig om det. Men det var faktisk dengang, at jeg var også meldt på en sygeplejerskole. Og - men det blev bare aldrig til noget. Men, men i dag kunne jeg - men selvfølgelig, var jeg blevet det, havde det jo så, kunne jeg jo heller ikke have tænkt mig en anden tilværelse end det...

Det hører med til fortællingen, at Mette ikke er præget af dyb frustration over de tabte muligheder, tværtimod.

3.3. KAMMERATSKAB OG TILHØR

I vores fortælling om Göran omtalte vi hans videre karrierespørgsmål, og vi pegede på en ambivalens i hans vurdering. En ambivalens som er knyttet til overvejelser over betydningen af en eventuel virkeliggørelse af dette perspektiv for hans adgang til arbejdernes sociale fællesskab. Göran er tydeligt bekymret; men han slog sig til ro med en forklaring, som fremhævede, at hans afdeling er anderledes, og at han derfor ikke ville få problemer.

Görans bekymring fortæller indirekte¹⁹, at arbejdets sociale relationer for ham er en vigtig kvalitet i arbejdet. Den positive vurdering af relationerne til arbejdskammeraterne er et betydende fænomen i langt de fleste af vore interviews; men det er ikke et generelt fænomen.

¹⁹. Der findes tillige direkte udsagn i interviewet herom.

Der findes faktisk tre eksempler, hvor interviewpersoner helt bevidst lægger afstand til kammeratskabet. Dernæst har kammeratskabet ikke den samme betydning på tværs af disse interviews.

Kammeratskabet - eller rettere det at have gode kammerater omkring sig - indgår i stort set alles vurdering af det gode arbejde. En god kollega er en god kammerat, og fortolkningen heraf er der bred enighed om mellem stort set alle interviewede. Mette giver denne typiske beskrivelse:

Mette: Ja, en god kollega er jo én, der vil hjælpe én, hvis man siger: "Nu går det helt i kage for mig! Og vil du ikke lige..." Og én, der selvfølgelig ikke sladrer, hvis man har fortalt vedkommende et eller andet. Og ja, og ellers er venlig og almindelig omgængelig lige sådan. Det må vel være...

Pauls udlægning af sagen er ikke meget forskellig herfra:

Paul: En god kollega, det er en man kan stole på, og det er en man kan sige noget til, og ikke render og sladrer til andre. Og en ... altså en hvis man beder om hjælp, så får man hjælp. Og hvad skal man sige det føler jeg er en god kollega, og en man stoler på ... kan stole på.

Det skal bemærkes, at den sladder, der tales om, ikke udelukkende handler om angiveri over for værkførere og andre ledere; men tillige drejer sig om sladder og bagtalelse til trediemand blandt kollegerne. Signe udtrykker dette således:

PV: Kan du give et eksempel på, hvad man i hvert fald **ikke** skal gøre, hvis man godt vil bevare sit forhold, sit gode forhold til kollega'erne?

Signe: Jamen, der vil jeg sige: Sladre om dem bag deres ryg!.... Det er noget af det dårligste, man kan gøre, synes jeg. Hvis man har noget negativt, så kan man sige det til dem selv. Så de kan forsvare sig. Og det er det, vi fire gør. Hvis man hører et eller andet, så går man hen og siger det. Det synes jeg, det er rart. Så er der ingen sure miner.

Erik udvider fortolkningen lidt, idet han også inddrager et andet hyppigt forekommende tema, respekten for arbejdets uformelle regler, her akkordniveauerne.

Erik: Ja, det synes jeg godt nok er svært. Det synes jeg sgu godt nok er svært. Nå, men en dårlig kollega, der er jo igen det dér med, at man skal sige, det er en dårlig kollega - det er igen det, når man laver noget, altså, der er forskellige akkorder, ikke? Der er dårlige eller gode, ikke? Og en dårlig kollega, det er én, der går hen og ødelægger den. Hvis man kan sige det sådan, ikke?

PV: Ja. Altså knokler for meget, morakker, eller - ?

Erik: Ja, så akkorden den bliver målt om og bliver lavet dårligere, ikke? Det kan man jo kalde for en god - eller for en **dårlig** kollega jo. Fordi det er jo tarveligt over for de andre så. Sådan set snakker indbyrdes dér, vi skal lige holde den på det dér. Sådan én, det kan man jo sige, det er en dårlig kollega, der går hen og ødelægger det, ikke? Fordi det er nu - den dér, den er faneme god. Så skal jeg sgu også tjene de penge, ikke? Fordi der er stadigvæk, der er jo stadigvæk nogen af de der, de - hvis de kan det, ikke? Jamen, så skal de også have det dér ekstra, ikke, for de vil tjene de ekstra penge, ikke?

En god kollega er en, der ikke sladrer, er til at stole på, er hjælpsom, når det kniber, ikke sprænger akkordniveauerne... Det gode arbejde forstås for langt de flestes vedkommende som snævert sammenhængende med godt kammeratskab. Clara formulerer dette i en kritik af sit nuværende arbejde. Som det fremgik af afsnit 2.2 er hun beskæftiget i et job, som undertiden er problematisk, og hendes kritik formuleres i nogen udstrækning i en sammenligning med tidligere jobs.

OBS: Vad var det som var bra i [det tidligere job, red.]?

Clara: Ja då tyckte jag liksom, kamratskapen och.. själva jobbet kanske inte var så roligt, men det.. är just kamraterna runt omkring så är det rätt så kul då. [følsom passage udeladt, red.]..... ja vi är rätt så isolerad här va. För många gånger går man ju till jobb för att träffa arbetskamrater och man.. ja kontakt med andra. Man är rätt så isolerad här faktiskt.

Senere formulerer hun dette direkte i en udlægning af det gode arbejde:

OBS: Mmm, ja. Vad är det viktigaste för att man ska trivas på sitt arbete?

Clara: Arbetskamraterna är viktiga de. Och sen.. ja arbetet, men.. bra kamratanda tycker jag är ganska så.. viktigt.

Signe er helt på linie med Clara i denne vurdering. Kammeratskabet er vigtigere end selve arbejdet²⁰:

PV: Hvis du skal forsøge at komme med sådan nogle løse betragtninger om, hvad der er det vigtigste, hvis man skal trives med sit arbejde, hvad vil du så slå ned på? Hvad vil du sige? At have det godt med sit arbejde?

Signe: At man kan lide det, man laver, og man har det godt med sine arbejdskammerater. Det er to ting, der er gode.

PV: Hvad er vigtigst?

Signe: Jeg tror egentlig, at arbejdskammeraterne er mere vigtige end arbejdet. For hvis du ikke har det godt med arbejdskammeraterne og kan snakke med dem, så er en dag jo frygtelig lang. Så bliver du ensom.

Omvendt er arbejdets sociale relationer i meget vid udstrækning sekundære relationer. Herdis gav en meget kontant fortolkning af det uheldige i at have for nære relationer til arbejdskammerater (afsnit 2.4). Hendes udsagn er usædvanlig kontant; men hun er langt fra ene om synspunktet. Meget få indgår i det sociale netværk, som tæller arbejdskammerater²¹, og i de tilfælde, hvor det sker, er de sociale relationer i reglen ikke udelukkende formidlet via arbejdet.

Det er fremgået af de tidligere udsagn fra de mandlige bruksarbejdere, at kammeratskabets betydning i arbejdets praktik i følge deres fortolkning har forandret sig. Pålidelighed og stabilitet som personbundne dyder var tidligere blandt de nødvendige forudsætninger for udfoldelsen af arbejdets praktik, og de var grundlaget for den fælles identifikation med arbejdet: "Vi kan dette her!". Denne fortolkning og de hermed forbundne forventninger kommer til kort i en "ny" arbejdspraktik, hvor de yngre tilsyneladende ikke identificerer sig

²⁰. Der er meget få som prioriterer omvendt eller i forhold til helt andre elementer. De der prioriterer omvendt, er udelukkende mænd.

²¹. Samme pointe blev anført isoleret i forhold til bruksarbejderne i forrige afsnit.

med arbejdet i nogen særlig udstrækning og slet ikke på en måde, som får dem til at nære specielle følelser for bruk og stålværk. Ånden er borte, det er andre mennesker, der befolker bruket og dets stålværk, det er nye folk, der styrer og regerer.

Severin kom til dels ind på en anden side af samme forhold i de uddrag, vi anvendte i afsnit 3.2.1. "Ånden" på arbejdspladsen er blevet anderledes, og i følge Severin hænger det snævert sammen med, at virksomheden er blevet større, og at dens indre forhold såvel som dens ydre betingelser er blevet mere komplicerede.

3.4. KØN OG ARBEJDE.

I dette sidste afsnit skal vi analysere konventionalistiske fortolkninger af arbejdet ud fra et kønsperspektiv, eller rettere (og lidt mindre ambitiøst) vi analyserer kønslige dimensioner i konventionalistiske fortolkninger relateret til arbejdet. Vi har opdelt præsentationen af denne analyse i to afsnit. For det første ser vi på konventionalistiske opfattelser af forholdet mellem køn og arbejde, og i sammenhæng hermed ser vi på de konkrete forhold, som i disse tre cases formidler en kønsmærkning af faktiske arbejdsopgaver. For det andet ser vi på de kvindespecifikke fortolkninger af arbejdet, som repræsenteres i vores materiale. Dette skal ikke forstås derhen, at vi opfatter kønsperspektiv som synonymt med kvindeperspektiv - thi det gør vi faktisk ikke.

3.4.1. ARBEJDETS KØNSMÆRKNING

Det er næppe overraskende at finde stærke normer om køn og arbejde i netop de svenske interviews, hvor den klassiske brukskultur slår stærkest igennem. Det er heller ikke overraskende, at disse normer er tydeligt stærkere og frem for alt mere præcise i de svenske interviews end i de danske - ikke på grund af nationalitetsbestemte forskelle; men udelukkende

grundet den forskel, som i den svenske case betyder, at arbejdet indvæves i en mere omfattende kultur, som er maskulint domineret.

Der er som anført i bind 2's 2. kapitel ikke mange kvinder ansat på bruket overhovedet. Meget få af kvinderne arbejder i de egentligt stålproducerende afdelinger: stålværk, götværk, smedje og valseværk; faktisk kan de tælles på en hånd.

Tidligere, indtil for ca. 25 - 30 år siden, har disse afdelinger udelukkende beskæftiget mænd. Dette gælder i Söderfors såvel som på stort set alle andre stålværker²². I dag er der kvindelige arbejdere i stålet, der er ikke mange; men de er der. Men den omstændighed, at de er der, betyder ikke, at de mandlige kolleger synes, at det er en god idé.

Stålværket i Söderfors ansatte en ung kvinde fra landssbyen et halvt års tid, før interviewene blev optaget. Det var den første kvinde i 17 år, der fik job dér. Vi citerer Gunnar om "fruentimmer" i stålet:

OBS: "... är det inte ett tjejjobb?

Gunnar: Nej det är det inte, långt därifrån. Varför ska hon ha ett sånt här jobb när det finns vårdjobba alltså och sånt där".

Stålet er mændenes område, og den unge pige er en indtrængende fremmed, som forstyrrer den daglige gænge og orden. I følge Gunnar var der flere af de yngre mandlige arbejdere, som ikke håndterede situationen særlig klogt. Gunnar taler om "fjask"²³:

OBS: Har andan på laget blivit annorlunda genom att det har kommit till tjejer, tycker du?

Gunnar: Det har varit, har varit annat men.. [passage med personidentificerende oplysninger udeladt, red.], det var ett jävla fjask då. Men nu har det slutat, så nu.. är

²². Dette dog med den markante undtagelse, at såvel tysk, sovjetisk, amerikansk som engelsk stålindustri under krigen i vidt omfang beskæftigede kvinder

²³. Fjask: dikkedarer, fjantet opmærksomhed, (at gøre) anstalter. Her en form for flirtende særbehandling.

ju.. alla var ju åt samma riktning, de övriga alltså. Det var väl samma riktning, att vi ville inte ha ett fruntimmer på gänget. Men nu..

OBS: En gång till.

Gunnar: Vi ville inte ha ett fruntimmer på gänget.

OBS: Det ville ni inte?

Gunnar: Nej, det ville vi inte. För... ja.. men då liksom ställde ju han upp för henne då och.. skulle lära henne allting och så där och då... men nu säger vi att, nu är det ju raka rör alltså - det ska du göra bara, och så, nu är det inget fjäsk, att hon är fruntimmer inte.

OBS: Mmm. Så hon får göra samma sak som grabbarna får göra?

Gunnar: Ja, hon ska göra det, hon ska göra, alltså. Och annars så.. får hon höra det fler gånger".

Gunnar fortsätter med en meget lang passage, hvor han indigneret forklarer, at kvinder ikke ejer de arbejdsmæssige evner, som stålværksarbejdet kræver.

Gunnar: Ja visst. Så det.. den där uppmärksamheten vet du, är inte densamma på en kvinna som på en man anser jag.

OBS: Det är det inte?

Gunnar: Nej. Så det.. nej det finns andra avdelningar som passar bättre för ett fruntimmer.

Gunnar er ikke ene om at angive biologiske og mentale kønsforskelle som argument for en opdeling i mænds og kvinders arbejde. De fleste, som forsøger at forklare en skelnen mellem mænds og kvinders arbejde, tager udgangspunkt i arbejdets egenskaber. Det er tungt, beskidt, støjende, o.s.v. - kort sagt det er maskulint. Omvendt er det arbejde, der passer sig bedst for kvinder, karakteriseret ved at være koncentrationskrævende pillearbejde:

Ragnar: Ja det är väl.. det är väl såna jobb att det är väl inte några tunga lyft och sånt där, det är väl mest bara rullande stänger. Och de har syningsjobb mycket, det är väl.. ja.. och kvinnan är ju bra för såna där jobb, för hon är ju noggrann i allmänhet.

Sagt på en anden måde er kvinders arbejde det arbejde, som mænd ikke har fingersnilde og tålmodighed til at udføre.

Denne opdeling i mænds og kvinders arbejde er ikke kun en opdeling, som eksisterer i en bestemt maskulin fortolkning. Tværtimod, den har sine paralleller hos kvinderne. Karin giver udtryk for fortolkninger på linie med det forudgående; men samtidig kommer der også et nyt aspekt med i billedet. I følge Karin har kvinder en anden arbejdspraktik.

OBS: Har inte kvinnor samma anspråk på jobben, som männen har?

Karin: Nej (skratt)

OBS: Det har de inte?

Karin: Nej, jag vet inte. Nej, men, neej, vi kanske är, vi är ju mera hårdade, vi står ju ut med det, som är tråkigt, som måste göras, det tror jag, lättare än vad karlar gör, i alla fall yngre så här "det skiter jag i, när det är tråkigt". Jag tror inte att de tar samma ansvar. Att det måste utföras. Och sen finns det ju inte så mycket annat att välja på där, vi har ju det som är mest lämpat för kvinnor, det är ju där vi jobbar.

OBS: Mmm. Du skulle inte ha lust att byta till någon annan avdelning, till valsverket eller?

Karin: Nej... inte för att jag har varit där och sett exakt vad de gör heller men, nej jag tycker att det ser hemskt... (pratar med barnet lite²⁴) Nej, jag tycker att det där, jag skulle vara rädd, man ser de där slingra sig på golvet, de där varma, nej... och så är det hemskt dålig luft där."

Kvinderne gør det arbejde, som mændene ikke gider. Mænd stiller større krav til deres arbejde end kvinderne, arbejdet er for tungt og for ubekvemt for kvinder, disse fortolkninger er ikke nogen speciel svensk opfindelse. Arbejdsmarkedet er stærkt kønssegregeret, og det samme er vore opfattelser af arbejdet. Derfor er det heller ikke mærkeligt, at Karins opfattelse er på linie med udsagn fra flere af de andre kvinder blandt vore interviewpersoner.

Den modvilje mod at arbejde sammen med kvinder, som Gunnar gav udtryk for, deles ikke af alle de mandlige arbejdere på bruket. Omvendt er den ikke uden genklang hos andre

²⁴. Interviewet fandt sted i Karins hjem og i løbet af interviewet kom hendes børn hjem fra skole.

arbejdere i stålværket. Olle beskriver "deres" (holdkammeraterne) opfattelse, uden dog at afsløre sin egen holdning:

OBS: Varför har det blivit så? Att det så sällan kommer kvinnor hit.

Olle: Nja de anser väl, att det är för tungt jobb för.. flickor över huvud taget. Det är tungt arbete, och sen finns ju en negativ inställning till och ha flickor här över huvud taget, vad jag kan förstå, åtminstone bland en del.

[passage udeladt, red.]

Olle: Och sen det jag reagerar på också, som när vi fick den här flickan här nu då, att de.. de skulle de fjanta så mycket för henne och hjälpa henne överallt och de skulle göra allting så att.. det är ju fel inställning det också, utan de ska ju låta henne göra det hon ska göra själv då.

OBS: Mmm. Men hinner tjejer inte med att göra saker och ting själv här?

Olle: Hon är väl så duktig som många av killarna här faktiskt. Det är hon.

Arbejdet er tungt, larmende, beskidt....; men det er åbenbart ikke værre end, at pigen her klarer sit job udmærket (dette synspunkt delte Gunnar ikke). En logisk forklaring på, hvorfor kvinder ikke hører til i stålværket, findes ikke. Forklaringen har en ikke-logisk karakter, den lyder ganske simpelt: at det gør de bare ikke, og det har de aldrig gjort!

Arbejdets kønsmærkning på bruket er speciel sammenlignet med arbejdets kønsmærkning på de andre virksomheder. På alle tre virksomheder er kvinderne primært beskæftiget på bestemte afdelinger, men segregationsmønstrene er forskellige.

På bruket beskæftiges kvinderne udelukkende på bestemte afdelinger; men disse beskæftiger ikke udelukkende kvinder, og der er ikke tale om jobs, som entydigt opfattes som "kvindejobs". Derimod er der en lang række jobs på andre afdelinger, som entydigt opfattes som "mandejobs" - disse afdelinger beskæftiger bogstavelig talt ikke kvinder. Der er formentlig (ingen sikre oplysninger) heller ikke mange kvinder, som søger til disse afdelinger.

På både Helioprint og X-værk er der afdelinger, som næsten udelukkende beskæftiger kvinder, og hvor bestemte jobs entydigt opfattes som "kvindejobs". Derimod findes der ikke jobs

hverken på disse eller på andre afdelinger, som entydigt betragtes som "mandejobs" - måske med undtagelse af slutmontagejobs. Således er en del kvinder beskæftiget udenfor de egentlige kvindeafdelinger.

Imidlertid findes der ingen udsagn fra mandlige danske arbejdere, som udtrykker en egentlig modvilje mod at arbejde sammen med kvinder. Omvendt kunne ingen af dem tænke sig at blive flyttet over i en af de kvindedominerede afdelinger og blive sat til "kvindearbejde".

Kønsopdelingen på de danske virksomheder befordres af en række strukturelle forhold, herunder ikke mindst grænsestridigheder mellem forbund og skellet mellem faglærte (som primært er mænd) og ufaglærte. Disse opdelinger spiller ikke umiddelbart nogen formel rolle på Speedsteel, i og med der ikke skelnes mellem faglærte og ufaglærte, og i og med et forbund organiserer alle. Omvendt er afdelingslederne del af den maskuline kultur, som knytter sig til stålet, og de er ikke uden præferencer, når de ansætter folk. Hvis de også mener, at mænd er bedre til bestemte typer af arbejde, så ansætter de formentlig mænd, og hvis de mener, at det giver intern ballade, hvis de ansætter kvinder, så lader de formentlig være.. o.s.v.

Pointen er, at det i nogen grad er forskellige processer, som detailregulerer segregationen som konkret fænomen i disse sammenhænge. Kønsmærkningen på stålværket er i høj grad forankret i den arbejdsmæssige tradition og i brukskulturen, mens den samme type af forankring ikke synes at spille en tilsvarende rolle på de to danske virksomheder. På stålværket holdes kvinderne reelt ude i en langt mere gennemgribende forstand, end det er tilfældet på de to andre virksomheder.

3.4.2. KVINDESPECIFIKKE FORTOLKNINGER AF ARBEJDET

Der er imidlertid endnu et forhold, som fortjener opmærksomhed i denne sammenhæng, nemlig kvindernes eget syn på arbejdet og frem for alt arbejdets relation til dagligdagens andre praktikfelter. Karin fortæller om sine tanker om fremtiden:

OBS: Ja. Sen du kom in på Speedsteel har du funderat ibland på att söka andra jobb?

Karin: (Suck) Ja, funderat har jag väl, men jag vet inte, vad jag skulle vilja jobba med. Det finns liksom inte så mycket här omkring heller. Det är väl inom sjukvården i så fall, och då skulle man behöva utbilda sig, jag har hemskt svårt att tänka mig att börja läsa, det känns inte, nej det känns inte att jag vill det. (tyst 3 sek) Men man vet ju aldrig... hur det kan bli, man kanske ändrar sig, när barnen blir stor då eller... vi har ju [navn på det yngste af børnene, red.] fortfarande liten då, då har det varit skönt att haft det jobbet.

Karins idéer om mulige perspektiver trakter i samme retning, som de perspektiver Clara gav udtryk for i afsnit 2.2. Set fra Söderfors er mulighederne trods alt begrænsede, og et af de bedste bud på "noget andet", er et job i social og sundhedssektoren. Dertil kræves imidlertid en uddannelse, og præcis som Clara (jvf. afsnit 2.2) og præcis som flere af de andre kvinder har Karin svært ved at forestille sig, hvordan hun nogensinde skal kunne mønstre de ressourcer, som er nødvendige for at tage denne uddannelse. For Karin er perspektivet dog betydeligt mere luftigt og fjernt, end det er for Clara jvf. afsnit 2.2.

Uanset hvilken arbejdsdeling, der er i hjemmene, er det kvinderne, der står med en form for hovedansvar for familien og for husholdet. Dette gælder ikke kun de to svenske kvinder, det gælder for samtlige kvinder i interviewserien, med en enkelt undtagelse (det drejer sig om Jytte, en yngre enlig kvinde uden børn). Dertil kommer at bevidstheden om denne "tingenes tilstand" for flertallet af de interviewede kvinder enten er så stærk, at perspektiverne forekommer umulige, ganske som det er tilfældet for Clara og Karin, eller at den er naturaliseret i en sådan grad, at den ikke problematiseres:

Signe: "Men når man er gift og har tre børn og hjem og hus, og det skal køre, så er der ikke også plads til, at kvinden, hun skal have en uddannelse igen. Det synes jeg ikke".

Kvinderne har betydeligt sværere ved at komme hjemmefra, ved at mønstre de tidsmæssige og energimæssige ressourcer, som er nødvendige for at gøre noget ved sin arbejdssituation. Den entydighed, hvormed flere af kvinderne underordner deres perspektiver på den arbejdsmæssige fremtid under familielivet og husholdet, genfindes ikke i et eneste eksempel hos mændene. Hermed ikke være sagt, at familielivet og husholdet entydigt underordnes arbejdet i mændenes perspektiv! Der findes også mænd, som berører familielivet og husholdet, når talen falder på den arbejdsmæssige fremtid. Imidlertid sker det ikke med den samme tyngde. Således findes der kun meget få eksempler på mænd, som fortæller, at de afstår fra at gøre et eller andet under en kvalitativ henvisning til familielivet og husarbejdet²⁵.

Endelig skal vi endnu en gang kort berøre de sociale relationer i arbejdet. De rene kvindeafdelinger har et lidt tvivlsomt rygte på X-værk²⁶. Det gælder både blandt kvinder og blandt mænd, og det gælder i vidt omfang også blandt de kvinder, der arbejder på disse afdelinger. Jytte er en af dem:

Jytte: Altså det er altså svært, når du sidder nogen og halvtreds piger sammen. Det er ikke lige det nemmeste!

OBS: Det er ikke det nemmeste?

Jytte: Nej, det er det ikke - altså

OBS: Var det anderledes, hvis det var 25 mænd og 25 kvinder?

Jytte: Ja, det ville det være, helt sikkert.

OBS: Hvordan ville det være anderledes?

²⁵. Eksemplet Niels fra afsnit 2.3. er en vigtig, men også meget usædvanlig undtagelse.

²⁶. Mange af de forhold, som indgår i dette dårlige rygte, kendes tillige på de to andre virksomheder. Her giver det sig imidlertid ikke udtryk i en tilsvarende rygtedannelse. Der kan gives ret enkle forklaringer herpå. Først og fremmest er de rene kvindeafdelinger på X-værk betydeligt større (og mere "rene"), end det er tilfældet på de andre virksomheder. Dernæst er disse afdelinger på X-værk fysisk adskilte fra den øvrige fabrik.

Jytte: Jamen altså så mange piger samme sted, de bliver så sure over ingenting, nogle af dem.

OBS: Det gør de?

Jytte: Ja! Så det - men ovre i afdelingen - det er egentligt meget godt, fordi vi passer os - rimeligt os selv, i hvert fald dernede omkring hvor jeg sidder, der er sådan nogen stykker, man snakker godt sammen med. De bliver nærmest - hvad de andre de vil brokke sig over, det kan de få lov til at brokke sig over.

Det er ikke altid arbejdet, der er fokus for brokkeriet. Der er mange måder, hvorpå man kan gøre sig ud til bens med "ånden" i afdelingen. Der er f.eks. en pige blandt kollegerne, som i nogens øjne "ser for godt ud":

Jytte: Det kan blandt andet være - nu har vi lige fået en pige over, som har været herovre. Hun har været her i 15 år. Og hun er en rigtig pæn pige, og hun gør meget ud af sig selv om morgenen, når hun kommer og sådan noget. Altså hun har make-up på, og det er så hendes måde at være på, og det er der altså mange, der ikke kan snyder. Og hvad de ikke har kunnet finde på af historier, som ikke passer. Fordi nu kender jeg hende ret godt, og det er løgn det halve af dem. Og så er der så dem, der kommer hen og fortæller hende en hel masse, at der er nogle andre piger, der har sagt, for ligesom at blive gode venner med hende, så hun kan synes de andre er dumme, ikke? Og sådan kører det bare rundt i ring. Og det har de gjort i de 15 år, hun har været her. Så der skal ikke noget til. Hvis de lige pludselig finder ud af, at sådan og sådan er det altså nok, så skal der bare nogen, der skal sætte det i gang, så kører det, den ene historie mere vanvittig end den anden. Og den bliver altid værre, når den så har været herovre og runde og så kommer tilbage igen. Så - UHA!"

Jytte er ikke alene om sine erfaringer, og de er ikke specielle for X-værk. Signe er fra Helioprint har denne udlægning:

Signe: Der vil jeg jo altså sige, at mænd de er betydeligt bedre arbejdskammerater end kvinder.

PV: Er de det?

Signe: Ja! Jeg har været på ren kvindefabrik tre forskellige steder. Og de er hårde - virkelig hårde! Det er mænd jo ikke. I den grad.

PV: Hvordan ytrer den forskel sig?

Signe: Jamen, de - kvinder jorder hinanden, simpelthen!

For Signe hænger dette i nogen grad sammen med, at kvinder i følge hendes fortolkning forholder sig anderledes til arbejdet end mænd, de er mere griske - og dermed mere tilbøjelige til at hakke på hinanden:

PV: Arbejder kvinderne på en anden måde, end mænd gør?

Signe: Ja! Det tror jeg. Jeg tror, at kvinder de er mere griske. De skal have deres penge med hjem.

PV: De er mere griske?

Signe: Ja. Det tror jeg.

PV: Hvad, hvad - kan du ikke give, komme med nogle eksempler?

Signe: Jamen, vi skal have vores løn med hjem. Det tror jeg ikke, mændene de tænker så meget på. Jeg tror, deres løn den hopper sådan op og ned...

På trods af sine nok så alvorlige kritikpunkter har Jytte ikke lyst til at skifte til et andet job. Hendes forklaring bygger dels på forestillinger om andres arbejde, dels på, at hun er bange for at have for lidt arbejde!!

Jytte: Fordi - altså det er bare, hvad jeg har hørt, men jeg ved jo ikke, om det er rigtigt - men altså jeg har hørt for mange, der har været herovre og er kommet over til os, der synes, det er meget hårdt at være ovre ved os, fordi vi arbejder meget i forhold til dem på resten af fabrikken. Der kan de bedre arbejde, eller har kunnet, det er så blevet strammet meget, arbejde en masse tid ind, og så gå rundt og snakke og hygge sig. Det har vi altså aldrig kunnet ovre ved os -aldrig nogensinde. Vi kan godt det der, som jeg fortalte, strække det hvis vi virkelig arbejder koncentreret hele formiddagen, så vi har en halv times kaffepause om eftermiddagen, det kan vi godt men ikke mere. Og jeg ville kede mig ihjel, hvis jeg skulle rende rundt 5 timer og glo ud i luften.

Jytte skælder og smælder over den interne sladder og manglende tolerance kvinderne imellem, hendes arbejde er hårdt og tempoet højt - alligevel vil hun nødig flytte.

Afdelingerne har ry for dårligt kammeratskab, for megen og for rå sladder, dårligere løn og et højere arbejdstempo. Alligevel er der snarere tale om, at kvinder fra andre afdelinger søger dertil end omvendt. I de her kendte tilfælde hænger det primært sammen med tonen, jargonen

og omgangsformen blandt mændene, samt dernæst i nogle tilfælde med ønsket om at undgå skifteholdsarbejde.

Lillian arbejder på et sjak sammen med to mænd i en anden afdeling. Hun arbejder på toholdsskift, der er en del tunge løft, og en del ubekvemme arbejdsstillinger. Hun savner at have kontakt andre kvinder i arbejdet, og hun synes, det er lidt hårdt udelukkende at arbejde sammen med mænd:

PV: Går det dig på, eller har det bare været et spørgsmål om at vænne sig til det?

Lillian: Man skal bare vænne sig til det jo. Altså tonen blandt mænd, den er jo lidt anderledes. Der er tonen igen anderledes, når man kommer ud i afvask og har været der. Der er den slet ikke den er slet ikke den samme - det er kun damer, der er der. Der kan den selvfølgelig og være grov, men ikke på samme måde.

PV: Ville du helst være fri for at være der, hvis man nu kiggede kun på den side af sagen, i et job, hvor du kun skulle arbejde sammen med mænd, som enlig pige?

Lillian: Nej altså både og. Fordi på den ene måde er det jo meget rart og på den anden måde, så er det ikke. Altså det er meget ... der kan jo være dage, hvor det går fint altså. Og dage hvor det går mindre fint. Det gør også ... altså for mange kvinder sammen, kan jo også være for meget. Vi har jo den berygtede El-fabrik, det er alles mareridt, hvis man skulle komme derover!

PV: Er det alles mareridt?

Lillian: Ja!

OBS: Hvorfor ville du ikke derover?

Lillian: Nej, det med at sidde ned hele dagen. Nej, det tror jeg ikke, jeg kunne finde mig i. Måske lidt mere end lige og sidde ned.

Flere af de andre kvinder nævner ligeledes problemer med mændenes omgangsform - den "almindelige tommelfingerregel" lyder nogenlunde således: for mange mænd giver en brovten lidt hård tone, for mange kvinder giver for meget sladder. Senere krydser Lillian sine spor ud fra en anden synsvinkel. Hun blev spurgt, om der er andre jobs på virksomheden, som hun kunne tænke sig at søge:

Lillian: Nej, men der var andre job, jeg kunne se. Eller jeg kunne måske godt den vi kalder den el-afdelingen, kunne jeg finde på at søge over, på grund af dagturen.

PV: Hvilken afdeling?

Lillian: El-fabrikken.

PV: Selv om du sagde, at det var mareridt?

Lillian: Ja, men det er det eneste sted, du kan gå hen og få en fast dagtur og være sikker på det, ikke?

En sikker fast dagtur ville løse mange problemer for Lillian, hun har børn, og hun har en mand, som er i gang med at starte eget firma. Det ville være lettere at få dagen til at hænge sammen, hvis skifteholdsarbejdet var borte.

Vi har med disse afsnit dokumenteret tydelige kønslige spor i konventionalistiske spor i eksisterende fortolkninger af arbejdet, og vi har vist forskellige udgaver af disse kønslige aspekter leder til forskellige segregationsprocesser. Samtidig har vi vist, at de kvinder, som vi har interviewet, repræsenterer arbejdsfortolkninger som er væsensforskellige fra mændenes, derved at de ikke på nogen måde knytter særlige forventninger til arbejdet, og derved at de fuldstændig underordner perspektivet på arbejdet under perspektiver knyttet til andre praktikfelter. Dette sidste er **ikke** fremhævet for at gøre kvinder ansvarlige for deres egen underordning, tværtimod er pointen at dokumentere den enorme rækkevidde og kompleksitet, som kønslige dominansrelationer faktisk har. Vi kan sige om disse kvinder, at deres tilværelse på mange måder præges af kønslige dominansrelationer, men det bringer os ikke nødvendigvis nærmere en forståelse af disse dagliglivs strukturer, som de opleves indefra.

3.5. SAMMMENFATTENDE OM KONVENTIONALITET OG ARBEJDE

Vi har i dette kapitel behandlet normativitetsformen konventionalitet. Vi har koncentreret os om fortolkninger af arbejdet og perspektiver herpå. I det omfang, vi har set på en videre livsformmæssig hverdaglig sammenhæng, er det så at sige sket gennem arbejdet.

Kapitel 2 afsluttedes med en række almene udsagn om normativitet og livsformer. De første 7 af disse udsagn relaterer sig direkte eller indirekte til normativitetsformen konventionalitet. Dette kapitel bekræfter i en vis forstand disse udsagn; men samtidig kvalificerer det forståelsen af konventionaliteten som normativ komponent i livsformen.

I afsnit 2.7 stk. 2 pegede vi på en forskellighed i de normativiteter, som vi fandt i de eksemplariske studier. Denne forskellighed blev kædet sammen med variationer i refleksivitetens gennemslag. Dette kapitel bekræfter på den ene side, at livsformmæssig variation i allerhøjeste grad (også) er en variation i normativitetens karakter og indre struktur; men på den anden side støtter det ikke den antagelse, som forbinder denne variation med variationer i refleksivitetens gennemslag. Nok er der tale om forskelle; men de skal forstås anderledes. Det, som blev forbundet med styrken af refleksivitetens gennemslag, skal snarere forbindes med styrken i og karakteren af det "kulturelle bolværk", som refleksiviteten i sit gennemslag skal passere. Det afgørende er ikke så meget styrken i det nye, men i langt højere grad karakteren og bestandigheden i det værende, det vil sige i konventionaliteten.

Denne konklusion bliver ikke mindst synlig i og med de forskelle, som vi har kunnet udpege mellem den svenske brukskultur i såvel klassisk som nutidig forstand på den ene side, og de på den anden side andre konventionalitetsformer, som ikke på samme måde relaterer til en entydig kulturel baggrund.

Vi har kunnet spore aktuelle varianter af den klassiske "brukskultur". Vi har argumenteret, at disse udgør eroderede udgaver af den oprindelige hele brukskultur. Dette i den forstand at

bruksånden i vidt omfang er reduceret fra at være en maskulint domineret "hel kultur" til altovervejende at være synlig som en bestemt fortolkning af arbejdet.

Brukskulturen har mistet sin status som generel fortolkningsbaggrund. Årsagerne hertil er mange. På den ene side er bruket ikke længere et brug, men et moderne aktieselskab ejet af en større koncern, og bruket giver ikke længere automatisk brødet til landsbyens unge mænd; tværtimod de sidste 30 år har vist stålet som et tvivlsomt udkomme. På den anden side søger brukets unge mænd ikke længere automatisk brødet på bruket, og det er ikke længere givet, at kvinderne bliver i hjemmet eller tager til takke med det arbejde, som mændene lader dem udføre. Forbilleder og modbilleder skabes ikke længere uantastet i brukssamhällets favn. Dernæst og dermed er generationernes sikre succession brudt, Söderfors befolkes ikke længere af "bruksboar" - de er der fortsat; men befolkningen består i stigende grad af mennesker "udefra". Tilflyttere som af den ene eller den anden årsag har haft anledning til at bosætte sig i landsbyen.

Söderfors bliver et sted blandt andre steder, og de, der frister lykken dér, gør det med en anden form for stedtilknytning, end det var tilfældet tidligere. Brukskulturens specielle fortolkning af en sammenhæng mellem arbejdet, dagliglivet og lokalsamfundet er ikke længere gyldig. Der er mange mennesker, der fortsat føler en tilknytning til "stedet"; men denne tilknytning formidles ikke længere via overleverede kulturelle forestillinger. Den stedlige tilknytning formidles i stigende grad via de primære sociale relationers geografi - frem for alt i slægts- og familierelationernes geografi. I denne forstand er fænomenets stedtilknytning paradoksalt nok frigjort fra selve stedet.

Brukskulturens fortolkninger af arbejdet er fortsat levende; det betyder ikke, at den deles af alle, som deltager i arbejdet, og det betyder ikke, at den vil kunne eksistere også på et langt sigt. De mange udsagn om tidens ungdom og om arbejdsmoralens forfald er her anvendt til at skabe et billede af konventionalitetens forskellige elementer. Som faktuelle udsagn betragtet kan de imidlertid også forstås som beskrivelser af nogle menneskers oplevelse af en igangværende forandring i de interne relationer i arbejdet, en forandring som fortrænger de klassiske arbejdsopfattelsers rolle som dominerende fortolkningsrammer i stålværkets haller, og som nu for eksempel er synlig i forskellige syn på og oplevelser af de iværksatte strategier på værket.

De "yrkeskunniga" var engang standspersoner i brukssamhället. De var specialister i en bestemt produktion, de var autoriteter i arbejdet, og de beklædte de øverste pladser i arbejdets hierarki. De nye systemer bygger en anden model for "dagens specialister i arbejdet". De skal frem for alt være villige til stadig at lære sig noget nyt. Snarere end "yrkeskunniga" i ordets klassiske betydning er de "tusenkonstnärer" (Beier Sørensen 1991).

Blandt de svenske interviews findes en stor håndfuld personer, som i vid omfang kan siges af have en forankring i brukskulturen. Imidlertid er den udgave af brukskulturen, som de repræsenterer, til stede som en erindring snarere end som faktisk levet kultur. Verden forandrer sig, og brukskulturen mister sin materielle og sociale forankring, og den fortaber sin gyldighed i fortolkningen af dagligdagen. De spor, vi ser af brukskulturen, er derfor nærmest at betragte som kulturelle overførsler. Fortolkningen af nye eller "fremmede" forhold relateres i vid udstrækning til overførte kulturelle fortolkninger - kulturen forandrer sig og indgår og anvendes i nye sammenhænge.

Men at benytte denne rationaliserede forankring i brukskulturen som en typologisk forankring af en moderne "bruksarbejdsform" er helt ubeføjet. Den normative kompleksitet er større og væsentligt mere sammensat end det, der kan forklares i og med brukskulturen. Bruksanden er en konventionalitetsfigur; men det er ikke den eneste - heller ikke i interviewene med arbejderne i Söderfors.

De danske interviews er ikke på samme måde forbundet med en forholdsvis entydig kulturhistorie. Vidst forekommer der kulturelle elementer i de konventionalitetsformer, som findes i disse interviews; men der findes ikke på samme måde en lokalt forankret og entydig "hel kultur" som et tydeligt element i disse konventionalitetsformers baggrund. Derfor fremstår konventionalitetens udtryk i de danske interviews som mere sammensatte.

Vi har isoleret tre overordnede konventionalitetsfigurer relateret til arbejdet. Disse forekommer i større eller mindre udstrækning og med større eller mindre gennemslag i alle interviews. Disse repræsenteres ved fortolkninger af arbejdet forankret i den faglige stolthed, i moralske forestillinger og i forestillinger, som rummer en egentlig klassekulturel betoning.

Den faglige stolthed har adskillige træk, som er paralleller til træk i brukskulturens begreb om "yrkeskunnigheten". Fortolkningen af arbejdet sås at være centreret omkring det rent personlige arbejde. Vidst gav den anledning til vurderinger af andres arbejde, af rigtigt og forkert; men dens egentlige omdrejningspunkt var den personlige faglige integritet. Denne integritetsfokuserede udgave af den faglige stolthed blev forbundet med meget stærke begreber om respektabilitet om moralsk uangribelighed.

Fortolkninger af arbejdet forankret i moralske forestillinger har en primær form i sådanne fortolkninger, som lader sig beskrive ved ethosbegrebet. Sådanne fortolkninger eller spor af sådanne fortolkninger forekommer i samtlige interviews. Dernæst findes der en sekundær form i sådanne fortolkninger, som udtrykker egentlige fortolkninger af, hvad man må, bør, skal og kan. Snarere end om arbejdet som sådan handler sådanne udsagn om relationer og forhold knyttet til arbejdet, herunder ikke mindst udtryk for forargelse over andres adfærd eller ledelsens håndtering af specifikke problemer o.s.v.

Fortolkningerne af arbejdet optræder under tiden i former, hvor politisk betonedede fortolkninger kun vanskeligt lader sig adskille fra det moralske. Der er tale om udsagn, om afgrænsede områder og forhold, og i en række tilfælde er der ikke fra interviewpersonens side knyttet en politisk betydning til sådanne udsagn. I stedet opfattes de ofte som rene snusfornuftsbe-
tragtninger. Dette kan i sammenhæng med stærke moralsk baserede konventionalitetsformer være omgivet af egentlig afstandtagen fra enhver form for politisk engagement.

Dette udtrykker dybest set en utydelig afgrænsning i forhold til refleksiviteten. Dette træk findes også i sammenhæng med andre konventionalitetsformer, og det har været synligt i adskillige af dette kapitels eksempler. Normativitetsformerne optræder i en overkompleks sammenfletning. Det samme gælder indbyrdes mellem de forskellige udgaver af konventionaliteten, som vi har diskuteret her.

Den opdeling i tre konventionalitetsformer, som vi ud fra empirien har fremstillet i dette kapitel, har været frugtbar i og med, at vi rent faktisk har været i stand til at forstå væsentlige elementer og årsagssammenhænge i det, som vi har benævnt som "hele konventionalitetsfigurer". Hermed ikke sagt, at ikke også andre struktureringer af empirien end de overskrifter,

hvorunder vi har forstået den, kunne give indsigter i konventionalitetens virkemåde og fremtoning og virkemåde i hele figurer.

Kapitlet analyserede endelig konventionalistiske fortolkninger bundet til to hovedtemaer: kammeratskab samt arbejdets kønsmærkning og kønsbestemte fortolkninger af arbejdet.

Vi kunne udpege en central sammenkædning mellem fortolkninger af det gode arbejde og godt kammeratskab. Godt kammeratskab indgår for langt de fleste som et af det gode arbejdes absolut vigtigste karakteristika. Omvendt er de sociale relationer, som har sit udspring i arbejdet, i reglen sekundære relationer.

Diskussionen af konventionalistiske fortolkninger af køn og arbejde pointerede væsentlige forskelle mellem arbejdets kønslige dimensioner i sammenhæng med den svenske case overfor de danske cases. Forskellen beror endnu engang på forskelle i arbejdets kulturhistoriske betydning. På stålværket har arbejdets kønsmærkning primært karakter af en positivmærkning af "mændenes arbejde", mens det på både X-værk og på Helioprint har karakter af negativmærkning af "kvindernes arbejde". I begge tilfælde er det imidlertid en maskulin fortolkning, der afgør, hvad der er det ene, og hvad der er det andet. Dette giver anledning til væsensforskellige processer bag segregationsmønsterets reproduktion. På stålværket vækker kvindernes indtrængen på mændenes revirer meget voldsomme følelser.

På tværs af de tre cases er der en vis ensartethed i kvindernes fortolkninger af arbejdet. I stort set samtlige interviews underordnes perspektiverne på arbejdet perspektiver på andre praktikfelter - det vil sige familielivet og husarbejdet. Dette træk findes ikke hos nogen mand blandt vore interviewpersoner. Dette er synligt på et andet niveau i kvindernes meget lave interne mobilitet på alle tre virksomheder.

"Perspektiver er altid normativt forankrede" skrev vi i afsnit 2.7 punkt 4, og i punkt 6 skrev vi videre, at "perspektiver i og med de grunder sig på værdier, altid (er) bredere end det, der kommer til udtryk i strategier". Dette kapitel giver adskillige eksempler herpå; men samtidig viser det noget andet om perspektiver: de optræder under tiden i en besynderlig negativ form.

Værdien består under tiden ikke i at bevare det værende, men derimod i at unddrage sig det nye.

4. REFLEKSIVITETSFORMER

Dette kapitel præsenterer en analyse af normativitetsformens refleksivitet. Imidlertid kan der være grund til at gentage en række principielle bemærkninger om normativitetsformerne og om analysen.

Alle livsformer udtrykker en dobbelthed mellem det refleksive og det konventionelle, afspejlet i dobbeltheden mellem på den ene side strategisk planlagte og regulerede handlingsforløb og på den anden side det, som udvikler sig kulturbundet (eller på anden måde bundet) slag i slag.

Denne dobbelthed er grundlæggende, næsten eksistentiel i sin relation til livsform overhovedet. Derfor kan der heller ikke eksistere livsformer, som udelukkende er det ene eller er det andet. Derfor skal dette kapitels gennemgange heller ikke læses som de "refleksive" i kontrast til det forudgående kapitels tilsvarende præsentation af de "konventionelle". Livsformteorien er et analyseinstrument, ikke en samling kasser, hvori vi kan anbringe større eller mindre dele af en befolkning. Hensigten i det forudgående kapitel var at analysere konventionaliteten i en relativt bred tilgang til materialet. Her er hensigten at vise strukturen i de udgaver af refleksivt domineret normativitet, som vi stilles overfor i vores materiale. Vi koncentrerer os om refleksivt **dominerede** normativitetsformer - det betyder ikke, at refleksiviteten er fraværende i andre interviews.

Lad det være sagt på forhånd, at vi fandt færre repræsentanter for refleksivt dominerede normativitetsformer, end vi på forhånd havde ventet. Lad det tillige være sagt, at de udgaver af refleksivt domineret normativitet, som vi har fundet, helt modsat vores forventning ikke udtrykker det karrierelignende eller på anden vis opadstræbende perspektiv på lønarbejdet, som vi skitserede i afslutningen til bind 1's andet kapitel.

Som vi skal se, er refleksivitet ikke een bestemt form for rationel logik, som er fuldstændig entydig på tværs af kontekster og individer, - tværtimod. Refleksiviteten relaterer sig altid til

værdier, og disse kan være principielt forskellige og kan danne udgangspunkt for meget forskellige strategier og for meget forskellige vægtninger af dagligdagens praktikfelter.

Tematisk opholder vi os fortrinsvis ved forholdet til lønarbejdet og de overvejelser, som den enkeltes prioriteringer imellem praktikfelterne giver anledning til, herunder i særdeleshed imellem lønarbejdet på den ene side og de andre felter på den anden side.

4.1. HINSIDES LØNARBEJDET.

I kapitel 2 så vi, hvordan såvel Göran som Niels med forskellig motivation agerede reflektivt i forhold til deres lønarbejde. For Göran var der tale om en stadig afvejning imellem dels hensyn i familien og omkostninger ved en "karriere" i arbejde og dels omkostninger i forhold til de sociale relationer, som han indgår i med arbejdskammeraterne. Her overfor repræsenterede Niels en refleksivitetsform, hvor perspektivet og de afledte strategier næsten alene var forankrede i et forhold uden for arbejdet, nemlig i familiens mulighed for fortsat at kunne beholde deres handicappede barn hjemme. I det følgende vil vi fortsætte med en række eksempler, hvor normativiteten ligeledes er stærkt reflektivt domineret, men i modsætning til forgængerne (Göran og Niels) strukturerer refleksiviteten ikke omgangen med det daglige arbejde.

4.1.1. EFTER ARBEJDE

Ulrik er omkring de 30 og arbejder som hovedmontør. Han har fuldført en håndværkeruddannelse, som han dog ikke har brugt i erhvervsmæssigt øjemed. Derudover har han taget en kortvarig uddannelse, mens han var i militæret. Det væsentlige i Ulriks liv definerer han på eget initiativ allerede i interviewets første minut:

Ulrik: Nå, men jeg spiller rockmusik og det er hele mit liv. Jeg er rockmusiker og studiemusiker, det er hele mit liv. Jeg har ikke tid til nogle forhold eller noget som helst. Jeg har ikke tid til at være på Helioprint, hvis det skal være helt rigtigt.

Her er ingen slinger i valsen, kursen er afstukket og følges uden vaklen, vigtigt og ubetydeligt! Naturligvis må der indgås nogle kompromiser i Ulriks liv, i det mindste af hensyn til økonomien - det er sjældent særlig lukrativt at være musiker:

PV: Men nu er du her?

Ulrik: Jeg skal tjene penge jo. Det ... jeg ved ikke hvornår, hvorledes og hvordan. Hvornår jeg bliver ringet op eller noget. Så det ... så har jeg to bands, hvoraf det ene, det er mit eget. Så det er bare derudad ...

PV: Og så ... andet har du faktisk ikke tid til?

Ulrik: Næh. Jeg har en kat, det er alt. Og en masse venner altså det ... andet har jeg ikke haft tid til, foreløbig i hvert fald. Eller for øjeblikket, så det er dét.

Ulriks perspektiv på livet er at blive heltids-musiker. Hans valg af lønarbejde (og familiemæssige status - herom senere) indordnes, så vidt det er ham muligt, efter dette perspektiv:

Ulrik: ".....Så har jeg været i studiet, vi var inde og lave en plade. Og der skulle jeg være et sted og arbejde, for at tjene nogle penge, så kom jeg i en børnehave, fordi det var ikke så stressende. Jeg kunne slappe af og sådan noget og så give al min energi, når jeg havde fri fra arbejde, nede i studiet. Det ... til klokken den var 2 om natten, så kørte jeg hjem, stod op om morgenen og åbnede børnehaven. Så gik bandet i stykker, og så endte jeg herude. Her har jeg så været i 4 år til marts. Og det kører meget godt, for vi tjener jo godt herude ... det er jo dét".

Som ung havde Ulrik en idé om eventuelt at uddanne sig til bygningskonstruktør eller arkitekt, og det var udfra denne idé han gik i lære som bygningshåndværker. Senere blev musikken helt dominerende, og videreuddannelsesperspektivet såvel som forestillinger om familiestiftelse blev tilsidesat:

Ulrik: "... jeg gik i lære som [bygningshåndværker] for at lære faget, så jeg kunne bruge det, sideløbende med et eller andet jeg havde lavet. Jeg har aldrig haft interesse i, at være [bygningshåndværker], fordi det ødelægger din ryg. Men en uddannelse skulle jeg have. Og jeg kunne lige så godt tage den,

for så muligvis på et senere tidspunkt at læse videre til arkitekt eller bygningskonstruktør eller sådan noget.

PV: "Var det din idé allerede dengang?"

Ulrik: "Ja. Men den er så manet i jorden nu, fordi jeg er ... musik det er mit liv. Nu synes jeg, jeg er blevet så gammel og har gjort op med mig selv, at ... ender jeg som ungkarl, så betyder det ikke så meget. Jeg har det sjovere med at spille musik, det mister du aldrig".

Ulriks håndværksuddannelse indgik i en meget langsigtet strategi. Den var, da han besluttede sig for den, blot et middel til en senere mellemlang uddannelse. At hellige sig faget i et videre livsperspektiv udelukkede han på forhånd ud fra overvejelser om arbejdsmiljøet. Ulrik synes, det er sjovt at spille musik, det er for ham den ultimative selvudfoldelse. Musikken er et centralt omdrejningspunkt i hans liv, en praktik som han har valgt at sætte over stort set alt andet. I dette lys bliver familieliv til en ustabil og mere flygtig institution, som han på forhånd ofrer til fordel for musikken.

Ulriks senere betragtninger om hans nuværende industriarbejde kan kun forstås i lyset af hans satsning på musikken. Hans liv kan med anvendelse af vores egen systematik siges at udspænde sig inden for kun to praktikfelter, nemlig på den ene side af lønarbejdet og på den anden side af en kombination af andet arbejde og egen tid. De to sidstnævnte kan for Ulriks vedkommende ikke adskilles på meningsfuld vis. Naturligvis forekommer der også indslag, som er hjemhørende i de andre praktikfelter; men såvel deres omfang som betydning er beskeden.

Med Ulriks forskrivning til rockmusikken in mente er det ikke overraskende, at han foragter autoriteter. Da han var i militæret, formåede han at blive forflyttet fra sit kompagni. Efter hans egen mening var ledelsen kun ude på "at jorde ham hele tiden". Han omgik sin egen chef og formåede på den måde at blive forflyttet til et andet kompagni, uden at denne havde mulighed for at gribe ind. Tilsvarende linier ligger i følgende beretning om hans oplevelser på "Bistanden":

Ulrik: "...Men det var så det, og så gik jeg så ud af Forsvaret, da det var færdigt, og fik 5 ugers karantæne og kørte ned på Bistanden og skulle hente hyren i min Volvo. Jeg havde en stor Volvo, "Om jeg ikke kunne pantsætte den?" Jeg sagde "I må da være splitterravende tossede! Jeg skal bruge Jer i 5 uger, så bruger jeg Jer ikke mere" og jeg har aldrig brugt dem siden. Så det var dét".

På et spørgsmål om hvorvidt han vil have tildelt mere ansvar i produktionen, og i så fald under hvilke betingelser (mere i løn versus mere tid) det skulle ske, svarer han:

Ulrik: "Nej, jeg kunne godt forestille mig at jeg ville kunne nøjes med at have mere tid til at lave mit kamera, fordi jeg synes på nuværende tidspunkt - tjener jeg nok. Jeg er ikke utilfreds med min løn, jeg kan sagtens klare mig for det. Altså det ... Jeg ville hellere have mere tid til at bygge mit kamera, men det er helt klart der er folk herude, der godt ville have mere i posen, fordi de sidder i familier og har hus og have og biler og alt muligt, så de har nok at gøre.

PV: "Men du ville ikke være bange for at stikke fingrene ned i hvepsereken der, med bestillinger og ansvar, og selv tage ansvaret for kvaliteten?"

Ulrik: "Jeg ville bruge det som udfordring, ikke? Du kunne jo muligvis komme lidt længere ved det, ikke?"

Det skal dog bemærkes, at Ulrik tidligere i interviewet har udtalt sig mere tvetydigt i forhold til spørgsmålet løn versus monterings tid.

Ulrik er, på trods af det manglende perspektiv på arbejdet som sådan, nysgerrig i forhold til det. Lysten til at prøve noget nyt hersker der imidlertid ikke tvivl om hos Ulrik:

Ulrik: Modulkameraer, det mener jeg ... når det engang kommer. Det kommer vist i '91 eller sådan noget. Men så længe der er udvikling her, så længe er det sjovt at være her. Så længe man prøver noget nyt en gang imellem så ... at man ikke gror fast i den samme trummerum, ikke? Det er sgu' trist at være fabriksarbejder.

I forlængelse af sin holdning til forandringer vil Ulrik gerne tilegne sig nye færdigheder, så han bliver i stand til at søge fejl på kameraernes elektronikdel. Helt på linie med Svends betragtninger over samme (afsnit 2.5), er Ulrik indigneret over firmaets sendrægtighed i relation til gennemførelsen af et internt elektronikkursus:

Ulrik: "Vi har snakket med dem, om ikke [en af værkførererne] han kunne ... i nogle af fordelingsugerne ... lave et kursus for os, hovedmontørerne. I, hvordan man fejlfinder og fejlsøger på et kamera. Der er ikke sket en skid - ikke sket en skid.

PV: "Ville han godt det?

Ulrik: "Ja, men han mener selv, at han mangler noget materiale for at kunne gøre det, ikke? Hvorfor skaffer de ikke sådan noget materiale?? Du behøver jo ikke at have den store elektrikeruddannelse for at kunne fejlsøge sådan et kamera, du skal bare lære at kende dit måleapparat, ikke? Du skal vide, hvor der er svag- og hvor der er stærkstrøm, ikke? Og du skal vide, hvor mange

Ulrik har selv deltaget i efteruddannelseskurser. Hans interesse for disse er som så meget andet forbundet til musikken:

Ulrik: Det gælder for mig om at få så meget ud af det herude, som jeg kan bruge på musikken.

PV: På andre fronter?

Ulrik: Altså selvfølgelig også herude, ikke? Jeg kunne godt tænke mig noget teknisk engelsk, at kunne det, ikke? Det kan du ikke bruge i musikken. Jo, hvis der er en forstærker, der går i stykker.

Ulrik har været på kursus i PC - anvendelse, hvilket han da også har visioner om at udnytte i forbindelse med digital bearbejdning af hans egen musik. Efter en nærmere præsentation af JUUST - idéen udtaler han sig på følgende måde:

Ulrik: Det synes jeg er godt. Jeg synes, det er spændende både for firmaet og for den enkelte medarbejder. At få nogle nye udfordringer og kan blive sat til nogle andre opgaver, der måske er flere ben i, end dem man har på nuværende tidspunkt, ikke? Det er helt sikkert. Og selvfølgelig også, hvis folk de kan komme på noget efteruddannelse, med noget engelsk eller tysk eller ... svensk for den sags skyld. Så synes jeg, det er godt, for det kan folk også bruge, når de måske engang er færdige her. Jeg er overbevist om, at folk de kan godt slide sig selv i stykker på en fabrik. Som fabriksarbejder. Det er helt sikkert.

Ulrik er helt overvejende positiv i forhold til efteruddannelsen, og kobler den til øgede muligheder i en ukendt fremtid. Senere følger beretningen om Lis. Som vi skal se nærer hun

store principielle betænkeligheder overfor den måde, hvorpå efteruddannelsen organiseres. Dette perspektiv er fraværende hos Ulrik.

Funktionæransættelse er ikke noget for Ulrik, han er klar over, at en sådan kunne medføre en større forpligtigelse for ham selv over for firmaet, og det passer ikke ind i hans "andet liv" som musiker:

PV: "Ja! Ville du godt ansættes som funktionær?"

Ulrik: "Det kom an på, hvad jeg skal lave.

PV: "Ja, hvis du stod i dit nuværende job?"

Ulrik: "Nej, det tror jeg ikke. Det tror jeg bliver for fast integreret så - det er jeg ikke interesseret i.

PV: "For fast integreret med hvad?"

Ulrik: "Jamen du er ... du kommer for meget ind i firmaet, og jeg kan godt lide bare at være løsarbejder. Jeg kan godt lide at kunne få min fyreseddel i morgen, så har du et stykke tid til at finde et nyt arbejde i. Og jeg kan godt lide, at jeg selv kan gå ind og sige "Nu gider jeg ikke mere - nu er det bare STOP". Fordi jeg ved at funktionærer, de har en utrolig lang opsigelse Det er jeg ikke så interesseret i, jeg ville godt ...

Ulrik vil ikke bindes af lønarbejdet. Af hensyn til hans musik er det vigtigt for ham at beholde en maksimal fleksibilitet. Det betyder mindre for ham, at firmaet på tilsvarende vis er fritstillet over for ham.

I forbindelse med omtale af en dygtig kollega, der går op i sit arbejde, sammenfatter han på en lidt provokerende facon sit eget forhold til lønarbejdet:

Ulrik:Det er også sådan en, der godt ville sove herude om natten Jamen det er det - han går utroligt meget op i sit arbejde. Altså jeg ser det sådan - så snart det har sagt "KLIK" på mit kort - så er det hjem og have hjernen på igen, ikke? Så tænker jeg overhovedet ikke på noget, før jeg kommer i seng og skal tidlig op.

Med Ulrik har vi skitseret en udgave af en refleksivt domineret normativitet, inden for hvilken der udfoldes adskillige såvel lang- som kortsigtede strategier for livet. Hans perspektiv er udelukkende knyttet til livet uden for arbejdet, i et ønske om at leve det "gode liv". For Ulrik repræsenteres dette af musikertilværelsen, som udmærker sig ved at være "fri" og ved at besidde "arbejdsglæde". Den form for refleksivitet, som Ulrik repræsenterer, anbringer ham selv i livets centrum, og minder på denne måde om træk hos Poul-Erik, som vi beskrev i afsnit 2.6. Strategierne vedrører alene hans personlige forhold til og muligheder i hans omverden, de inkluderer ingen kollektivt orienterede former. Ulrik søger aktivt at styre udviklingen i bestemte retninger, også hans arbejdsfære er underlagt strategierne, på trods af, at hans perspektiver alene knytter sig til livet uden for arbejdet.

4.1.2. AFVEJNINGER

Lis er en kvinde i første halvdel af trediverne, hun er gået ud af niende klasse og har ingen yderligere uddannelse. Allerede i sin tidlige ungdom fik hun job inden for industrielt samlebåndsarbejde, og hun har opnået en stor erfaring på dette felt. Lis har tre børn, hvoraf den ældste næsten har nået teen-age alderen, og den yngste stadig er i ble-alderen. Hun har i mange år måttet tage vare på børnene alene, og har til tider også kæmpet med alvorlige boligproblemer. Lis har i en periode været faglig aktiv; men kørte sur i det, da hun blev alene med børnene. Siden da har hun ikke arbejdet fagligt.

Da Lis begyndte i industrien, arbejdede hun på en anden virksomhed i regionen, hvor det ufaglærte arbejde næsten udelukkende bestod i monotont samlebåndsarbejde med meget kort cyklustid. Om hendes debut som samlebåndsarbejder beretter hun:

Lis: "Og der er noget med, at du sidder rækker ned med bånd. Og den sætter måske to dupper og lægger den videre. Og den anden prøver den af og videre. Og sådan sidder du hele dagen.

PV: "Det lyder rædselsfuldt?!"

Lis: "Jamen, det er rædselsfuldt! Det er gyseligt!! Jeg vil nok sige, at da jeg kom ud og så det, da var det gyseligt. I starten var det meget gyseligt. Men så på et tidspunkt tror jeg nok, så var det bare noget, jeg gjorde, ikke? Og så tror jeg rent faktisk, det var først, da jeg blevet fyret, at jeg egentlig tænkte: "Gud, hvad har du egentlig siddet her og hoppet for!" Ikke? At det var - det var først sådan bagefter. Men der var på et tidspunkt, tror jeg, at da jeg var i det, da var det bare noget, at man gjorde. Sådan noget der.

Hendes erfaringer fra citatet ligger nu en halv menneskealder tilbage. I forbindelse med en vurdering af hendes nuværende arbejde (som hun generelt er glad for) opsummerer hun sine muligheder på arbejdsmarkedet på en måde, som indicerer, at hendes fortolkning af industriarbejdet har ændret sig:

Lis: "Ja. Altså nogle gange er det jo surt, ikke? Og nogle gange er jeg også træt af det, ikke?

PV: "Ja.

Lis: "Men altså, i - almindeligvis, altså det har jo også noget med at gøre, at jeg ikke har nogen uddannelse, vel? Og hvis jeg holder op her, så kommer jeg bare ud og ind i industrien, ikke? Og jeg får ingen bedre arbejdsplads end her. Altså det har sådan set været konklusionen på det, ikke?

PV: "Ja.

Lis: Men jeg tror da nok helt afgjort, hvis jeg var blevet fyret eller var røget med, så var jeg gået i gang med at gå i skole og tage en uddannelse. Ingen tvivl om det!

Lis har overvejet sine alternativer på arbejdsmarkedet, og hun har vurderet egne muligheder udfra en nøgtern konstatering af egne kvalifikationer. Resultatet har været, at der næppe er noget at vinde m.h.t. arbejdets kvalitet ved at skifte arbejdssted. Situationen stiller sig anderledes, hvis hun bliver fyret og dermed tvinges ud i et valg. I så fald er det hendes vision, at hun skal benytte lejligheden til at forlade industriarbejdet og i stedet skal forsøge at uddanne sig. Det vigtige i denne forbindelse er, at Lis har vurderet sin egen situation m.h.t. til begrænsninger og muligheder for hendes fremtidige liv. Hendes perspektiv er klart og vurderingen er udmundet i strategi, som hun vil iværksætte, hvis **omgivelserne tvinger hende til et valg.**

Forklaringen på skiftet fra hendes tidlige ungdom og til dagens situation skal ud over i hendes egen modning findes i et andet biografisk forhold. Lis har to yngre søskende, som i endnu højere grad end hende selv havde problemer i skolen. De klarede sig umådeligt dårligt og gik ud i en ung alder for at gå i håndværkerlære (de fulgte i faderens fodspor). Det lykkedes for dem at blive udlært, og noget senere påbegyndte de begge overbygningsuddannelser, som de har klaret med succes. Lis har diskuteret den "umulige skoletid" med sine søskende på baggrund af deres senere videreuddannelse, og sammen har de undret sig. Lis beundrer sine søskende og mener, at deres udvikling har haft stor betydning for hendes egen udvikling - og for moderens iøvrigt, hun er også begyndt at videreuddanne sig efter en menneskealder på det industrielle arbejdsmarked med ufaglært arbejde. Lis beskriver selv sin inspiration således:

PV: "Det har givet dig blod på tanden, det dér?"

Lis: Ja. Det er helt klart. Og det er også det, at min mor begyndte at gå i skole, ikke? Og - og i det hele taget. Den har givet til, at jeg ville egentlig godt - jeg kunne - jeg har ikke mod nok til selv at sige op og sådan nogle ting. Og det ved jeg heller ikke. Men jeg havde helt klart gjort op: Hvis jeg blev fyret, ville jeg blive ked af det. Men jeg ville, jeg ville gå igang med noget. Sådan lidt mere, man bliver lidt mere sådan - lidt større udfordring, ikke?

Det er imidlertid ikke alene overvejelserne om det nuværende arbejde og den biografiske dimension, der har haft indflydelse på Lis' uddannelsesovervejelser. Langt senere i interviewet afsløres det, at hendes egne erfaringer med en tilværelse som enlig mor også har sat sig sine spor:

PV: "Ja. Det dér skole du snakker om, er det, er det sådan nogle lidt løse drømme, som har taget mere og mere form -

Lis: Ja.

PV: "- eller hvad er det?"

Lis: Ja. Det, det er også -

PV: "Nye eller gamle - ?

Lis: "Nej, det har aldrig været - nej, det er faktisk - det er faktisk først efter, at jeg er blevet alene, ikke, og har fundet ud af, at det er ikke bare at sidde i et stort parcelhus bare at have det - altså ting jeg hellere vil i dag, ikke? Det er vel kommet

snigende langsomt. Det tror jeg er kommet sådan. Og i og med at gå i skole, det er måske for at få frisket lidt op og måske dygtiggøre sig lidt. Og prøve engang og en udfordring og bruge hjernecellerne lidt mere og sådan nogle ting. Men altså også, fordi jeg godt ville - jeg ville finde et andet arbejde. Jeg ville slet ikke på industri igen!

Hendes afklaring har betydet, at hun idag retrospektivt kan forklare, hvordan et arbejde, der i hendes ungdom virkede ubærligt, i løbet af kort tid blev "naturaliseret". Denne "vurderings distance" står i skarp kontrast til f.eks. Herdis' beskrivelse (afsnit 2.4) af eget arbejdsliv.

Lis har gjort sig tanker om vilkårene for andre typer af arbejde, det gælder såvel det at være funktionæransat, som det at være selvstændig. I tidens løb er flere af hendes kolleger overgået til funktionæransættelse (som repræsentanter, kontrollanter og lagerfolk). Om dette siger hun:

PV: "Det kunne du ikke tænke dig?"

Lis: Nej. Jeg synes ikke - der er ikke nogen fordele ved det som sådan. Ja, du får jo fuld løn under sygdom, men - jeg - for det første ville det give meget mere med hjem. Altså, når jeg går herfra om fredagen, går jeg herfra om fredagen. Og så er jeg ellers ligeglad med Helioprint.

PV: "Må jeg lige spørge dig dér: Hvorfor ville det trække meget mere med hjem, som du siger?"

Lis: Fordi det ville, det ville på en eller anden gøre det, da du kører lidt mere ansvarsfuldt, ikke? Ville jeg tro. Psykisk i hvert fald -

PV: "Ja?"

Lis: - gør det. Og jeg mener ikke, der er nogen fordele ud af det. Fordi de fleste af de funktionærer, de har rent faktisk ikke mere i løn - andre gange har de mindre løn, end jeg har. Så det kan jeg ikke rigtigt se, se noget - og så bryder jeg mig egentlig heller ikke om, at - det sammenhold, funktionærene har. Det er, at hver meler sin egen kage. Der er ingen, der tør tage ansvaret for sine ting. Det er kun et spørgsmål om at kaste dem videre til den næste. Og det er én af de ting, man føler meget, når man er herude, ikke?

Lis ønsker ikke, at arbejdspladsens problemer skal trænge sig ind på resten af hendes tilværelse. Hun er på vagt overfor problemer, der knytter sig til det at have et ansvar. Lis er på det rene med, at disse problemer ind imellem følger med hjem, når arbejdet forlades fredag

eftermiddag. Hertil kommer, at den manglende solidaritet, som Lis har iagttaget imellem funktionærerne indbyrdes, skræmmer hende²⁷. Når deres løn i tilgift ikke er noget at prale af er det svært for hende at se nogen vægtige motiver for funktionæransættelse. Hendes forhold til muligheden for at være selvstændig i stedet for lønarbejder fremstår på samme gennemreflekterede måde:

PV: "Har du, har du nogensinde tænkt på at - at lave noget selvstændigt? Altså, hoppe ud af det her og så lave et eller andet for dig selv? Altså blive selvstændig på den ene eller den anden måde?"

Lis: Jo. Engang imellem, ja. Men samtidig ved jeg også, at det ville kræve utrolig meget. Hvis du skal være selvstændig i dag, og du skal have noget op at køre, så kan det ikke nytte noget, du bliver selvstændig og spiller Kong Gulerod. Du skal arbejde tre gange så meget som alle andre mennesker, og - og knokle, i starten hvert fald, hvis du skal have noget op at køre og sådan noget. Ja, det har jeg tænkt. Og det har jeg været helt klar over, hvis jeg skulle få børnene til at blive rimelige også. Og koncentrere mig lidt om dem. Så har jeg ikke kunnet - nej.

PV: "Nej.

Lis: Og så er jeg sprunget fra tanken med det samme - ja.

PV: "Ja.

Lis: Altså, man er jo nødt til at være realist også, ikke?"

Et væsentligt karakteristika for mange af de selvstændiges livsform - nemlig den lange arbejdsdag - er for Lis udslagsgivende. Hun ved, at det ikke er muligt at kombinere den selvstændiges vilkår med hendes øvrige tilværelse. Derfor afstår hun på forhånd fra at arbejde yderligere med tanken.

Holdningen til en tilværelse som selvstændig finder vi udtrykt på tilsvarende vis hos Erik, en Helioprintarbejder på Lis' alder:

PV: Har du nogensinde overvejet at - at blive selvstændig og starte noget selv?

²⁷. Denne opfattelse af funktionærernes indbyrdes sociale relationer deler Lis med bogstavelig talt alle andre blandt vore interviewpersoner.

Erik: Det er femten år siden.

PV: Det er femten år siden, du sidst har overvejet det?

Erik: Ja. Arh, knap og nap. Det var lige - nej, det er vel kun tretten, det er mange år siden. Det var dengang, jeg begyndte dér med at gå i lære, da kunne jeg godt tænke mig at blive selvstændig på et tidspunkt. Men jeg - det var ligesom noget, jeg sprang fra igen. Det kunne jeg ikke rigtigt tænke mig.

PV: Hvorfor har du ændret holdning?

Erik: Jeg syntes, der var for mange problemer. Nu kan det godt være - fordi nu tog jeg kun det synspunkt, jeg havde ud fra den mester, jeg havde, ikke?

PV: Ja.

Erik: Jeg syntes, han havde problemer altid! Jeg tænkte på: "Det gider du ikke at, når du bliver ældre, at rende rundt hver dag og problemer og fyraften dér, så har du stadigvæk problemer, og tænke på dem om natten - nej!" Så det opgav jeg igen.

Erik repræsenterer ikke på samme måde som Lis en normativitet, som er domineret af en omfattende refleksivitet; men han har overvejet alternativet til lønarbejdet i sin tidlige ungdom, og han har forkastet det udfra overvejelser om, hvad det gode liv i hvert fald **ikke** er.

Lis sætter værdien af et rart socialt samvær meget højt, hun har for sig selv har afvejet betydningen af dette overfor flere andre hensyn i livet. Dette gælder såvel forholdene internt i arbejdet som forholdet imellem lønarbejdet og den anden tid og dennes forskellige praktikker. I det forudgående har vi allerede set det sidsnævnte forhold illustreret. I forhold til Lis' egne ønsker om forskellige jobfunktioner i montagen spiller denne afvejning en afgørende rolle. Lis har i nogen tid stået med en større kompliceret monteringsopgave, som hun var utilfreds med. Hendes utilfredshed skyldtes ikke, at arbejdet var dårligt; men at hun stod alene med det og blev isoleret i forhold til sine arbejdskammerater:

Lis: Der har jeg stået det år. Der har jeg været meget ked af at stå! Men det er ikke, fordi jeg ikke vil lave arbejdet. Det er, fordi jeg føler mig - altså jeg synes, det er hyggeligt, når man stod sådan før i tiden og lavede ledningspiske. Det kunne jeg godt lide. Der stod vi fire. Man kunne arbejde, og man kunne slutre. Og du kunne arbejde, så kunne du høre de andre slutre. Der skete noget omkring dig, ikke? Hvor jeg synes, at jeg sidder - ikke, fordi jeg sidder på værkførerbordet. For det er jeg ligeglad med, ikke? Og jeg er også ligeglad med, om funktionærerne vader forbi. Men jeg føler mig

bare, jeg følte mig meget udsat. Jeg kunne aldrig snakke, uden at jeg 100 procent var, blev registreret, ikke? Og jeg synes også, dagen blev utroligt lang, fordi jeg bare stod og gloede ind i den væg. Jeg kunne ikke rigtigt - der skete -

PV: "Du kunne ikke snakke med nogen undervejs?"

Lis: Nej. Der synes jeg, det er hyggeligt at - det betyder nok mere. Og der har jeg så bedt om, om vi ikke kan finde ud af, at enten jeg kommer ned til copysteppen, eller jeg bliver et andet sted. Også så jeg kan se, der sker lidt. Og jeg tror da også, det er derfor. For jeg er ikke så glad for lodderummet som sådan. Jeg har ikke noget imod at komme derind, altså ikke? Men jeg kan bestemt ikke tænke mig at sidde derinde altid. Det kunne jeg absolut ikke tænke mig! Men, men jeg kan godt lide det på den måde at sidde derinde. Fordi man kan sidde og sludre lidt på tværs. Og så er der nogle andre, der sludrer lidt. Og altså sådan...

PV: "Altså det dér med, at du ikke er isoleret?"

Lis: Ja, det bryder jeg mig ikke om, nej.

PV: "Nej.

Lis: Også fordi jeg følte, at så gik man lidt mere rundt og snakkede, ikke? Fordi du har et behov, når du sidder og laver - og meget af det er idiotarbejde, ikke? Det, der er - altså idiot eller idiot, det er måske også forkert at sige - men det er noget med, at det er monotont arbejde, når du kan det. Og der, der synes jeg altså, der går det altså bedre, hvis man kan sådan sidde og sludre og have det lidt rart.

For Lis er de sociale relationer i arbejdet afgørende for hendes vurdering mulige fremtidige job i fabrikken. Det at kunne hygge sig i arbejdet er afgørende, specielt når det er monotont, som Lis' arbejde til tider er. Med dette argument fravælger hun arbejde i hovedmontagen:

PV: "Kunne du tænke dig at komme i hovedmontagen? Har du overvejet det?"

Lis: Altså, hvis jeg blev sat derover, så ville jeg måske synes, at det var meget sjovt at prøve og sådan. Men egentlig ikke, nej. Jeg synes, der er for meget, der er for meget krig med hinanden dervore. Jeg synes, de er barske, hovedmontørerne.

Lis uddyber i interviewet sin påstand. De gennemgående argumenter i hendes fortolkning er, at hovedmontørerne (som alle er mænd) nok er mere egoistiske, i højere grad "meler deres egen kage", ikke er så hjælpsomme indbyrdes og udtalt er lidt misundelige på hinandens arbejde. Lis har ikke selv været i hovedmontagen, og om hendes vurdering er korrekt eller ej er i denne forbindelse ikke afgørende. Derimod er det væsentligt at notere sig, at hun bestemt

ikke vil søge derover, selv om arbejdet dér er mere afvekslende, og selv om lønniveauet er (lidt) højere. Lis perspektiv tilsiger hende at blive, hvor hun er, ikke fordi hendes nuværende arbejde er fantastisk godt, men fordi hun har svært ved at se det positive i de faktisk tilgængelige alternativer.

Lis repræsenterer en refleksivt domineret normativitet reguleret ud fra værdier, som primært er knyttet til familielivet og til andre primære sociale relationer. Hun udtrykker en vedvarende og reflekteret afvejning af det muliges omkostninger i forhold til det værendes værdier. Hun vægter derigennem sine forskellige perspektiver ikke bare i forhold til hendes sociale og økonomiske situation, men også i forhold til andre perspektiver og hertil knyttede værdier.

4.1.3. FAMILIEN OG DET SELVSTÆNDIGE VIRKE

Lillian er en arbejder i sidste halvdel af 20'erne. Som vi omtalte i sidste kapitel, arbejder hun ved X-værk i en tre personers gruppe på 2-skift. Lillian er uddannet i et kreativt fag, som anvendes i butiksbranchen. Lønnen i hendes gamle fag er lav, og da hun samtidig fik beskåret sit ugentlige timeantal voldsomt, sagde hun op og tog arbejde på X-værk. Lillian betragter sit arbejde på X-værk som noget midlertidigt, et job, hun alene "gør for pengenes skyld"; hun siger selv:

PV: Du havde aldrig arbejdet på en industrivirksomhed før?

Lillian: " Nej, overhovedet ikke.

OBS: "Hvad var det, du savnede, hvad var det for nogle ting ved den lille virksomhed, du savnede, da du kom hertil?

Lillian: "Savnede og savnede. Altså for mit vedkommende var det, fordi jeg blev sat så langt ned i timer, så jeg næsten lige så godt kunne lade være med at lave noget. Så går det jo med det samme over - og vi snakker om penge og økonomi. På det tidspunkt dér, der var det, vi begyndte at snakke om, at han [hendes samlever, red.]

skulle starte for sig selv og sådan noget. Det tager alligevel lang tid at få banket noget op. Så Jeg kan vist roligt sige, at det er økonomien, der tvang mig herud.

Lillian er på X-værk i, hvad hun selv opfatter som en overgangsperiode. Lillians mand er i færd med at etablere sig som selvstændig. Den selvstændige virksomhed hviler endnu på et spinkelt og ustabilt økonomisk grundlag, og Lillians arbejde på fabrikken bidrager med den nødvendige faste indkomst. Den selvstændige virksomhed har udgangspunkt i mandens profession og i hans perspektiver, men Lillians perspektiver lader sig integrere heri. Om sit nuværende arbejde på X-værk og fremtidsudsigterne siger hun:

PV: "Vil du tilbage til [hendes forhenværende butikshåndværk, red.]-jobbet, hvis du skal ned på forretningsløn?"

Lillian: "Jeg kunne godt finde på det. Altså hvis det hele det klapper, som vi regner med derhjemme, så kunne jeg da godt finde på det i hvert fald, det er helt sikkert.

PV: "Så betragter du lidt det her som en overgangsperiode?"

Lillian: "Ja, egentlig. Altså nu gør jeg. Det gør jeg. Det er ikke et sted jeg bliver gammel!"

Hendes rolle i den virksomhed, som hun og samleveren har etableret og er i færd med at konsolidere ser hun således på :

PV: "Har du lyst til at indgå, og blive en del af den virksomhed?"

Lillian: "Det kunne jeg da godt finde på, hvis det er. Men det er ... altså hvis vi får noget mere [ting i virksomheden, red.], jeg kunne gå og passe, så kan man jo også godt gøre det. Men jeg ved ikke hvor meget, jeg vil sådan set hellere lidt ud af hjemmet - sådan et halvdagsjob. Det tror jeg ville passe mig strålende.

OBS: "Hvor lang tid tror du, der går, inden at I har råd til det?"

Lillian: "Jeg satser på et par år endnu.

OBS: "Et par år endnu?"

Lillian: "Ja, det er heller ikke værd at løbe for stor en risiko. Hvis man ellers bliver hængende så længe. Det er der ikke nogen der kan vide.

Lillian havde aldrig været på fabrik før, da hun startede på X-værk. Det var en fremmed verden hun kom til fjernt fra de omgangsformer, som hun kendte fra sit arbejde i butikken. Fagforeningen var en af de institutioner, som hun måtte tilpasse sig. Dens principper om lighed og solidaritet på bekostning af den enkeltes ubetingede "frie valg" var fremmede for hende. Hun havde ingen forudsætninger hverken fra sin opvækst eller fra sin butikstid for at kende til dens noget kompromisløse syn på andre fagforeninger og til dens "stivhed". Hun beretter således om sin debut på fabrikken:

PV: "Synes du at fagforeningen en gang imellem tvinger ordninger igennem, som du ikke bryder dig om?"

Lillian: "Altså jeg synes bare det er svært, det er det. Men det kan også godt være, at det er, fordi at man kommer til et sted, hvor fagforeningen har meget indflydelse - eller havde. Den er godt nok blevet mindre, ikke? Men det er jo ikke noget, man er vant til. Det er jo kun, når man kommer ind sådan et stort sted. Nu vores tillidskvinde der, hun var ... da hun fik at vide, at jeg var organiseret i HK, da var det lige før, hun var ved at slå ud og hvad ved jeg af røde knopper. Hun var simpelthen, nej det var ikke [navn på tillidskvinde, red.] det var ... hun er først blevet tillidskvinde her for et lille års tid siden. Hun har været suppleant før hen. De er to hernede. [samme tillidskvinde, red.] har ikke så stort et område som den anden. Hun synes det var simpelthen forfærdeligt, det var kun KAD der Og også det ... det er jo også meget delt op i, hvad der er Metal og hvad der er SID hernede. Altså mange gange så er det folk der har det samme arbejde, de er bare organiseret forskelligt, ikke også? Så smedene de holder jo meget hårdt på, at der ikke skal andre ind i deres område. Det er smedearbejde, men smedene må altså gerne komme ind i SID områderne, ikke også? Og sådan noget der. Det kan jo være ligegyldigt, hvor man er organiseret, vil jeg nok mene, hvis bare man kan det, man bliver sat til.

Lillian ser med den udefrakommendes øjne på de stive faggrænser og har meget svært ved at acceptere systemet. Hun argumenterer ikke ud fra nogen egentlig politisk begrundet modstand; men snarere udfra en almen skepsis overfor de bureaukratiske systemer, som regulerer hendes gøren og laden. Hun konformerer ikke politisk med den klassiske fagforenings fortolkning, i stedet omfatter hun fagforeningen med en mere pragmatisk anlagt vurdering. Lillian er ikke selv afklaret med hensyn til fagforeningens nødvendighed; men hun har trods alt været længe nok på X-værk til at se eksempler på konfliktsituationer, hvor kun fagforeningen kunne koordinere arbejdernes adfærd:

PV: "Er det fordi at, som du sagde før, at den [fagforeningen, red.] har heller ikke så meget at skulle have sagt længere, over de ting, som betyder noget?

Lillian: "Jamen det har da indflydelse på det jo. For alle de aftaler som der er indgået bliver opsagt og man overhovedet ikke kan så meget som gå på halvdistanzen eller noget. Så er det jo, fordi der ingen magt er. Og det er jo ikke, fordi at vi ikke bakker dem op. For hvis vi får at vide, at nu gør I ikke det og det, ikke også? Så gør man det ikke, vel? Sådan var det jo også der med, at der blev sat ... eller fagforeningen satte nogle sedler op med, at vi ikke måtte arbejde over, det blev der så heller ikke. Men samme dag de blev fjernet, det var jo noget, de blev dømt til i arbejdsretten, at fjerne alt hvad der var af sådan noget materiale. Så var der jo allerede nogen, der sagde ja, ikke? Så man kan jo så heller ikke sige, at man helt kan undvære dem, vel? Nej, det er svært med sådan noget der.

I forlængelse af en principiel snak om fagforeninger uddyber Lillian sit synspunkt:

OBS: "Men ville Jeres vilkår blive forringet, hvis fagforeningen forsvandt?

Lillian: "Jeg ved ... det er sgu' svært ... Jeg tror ikke det ville, det kunne nok ikke praktiseres, ja jeg ved det ikke, det er svært. Altså jeg kunne godt tænke mig, at det kunne praktiseres.

Når man tænker på de ting, der bliver udrettet nu i hvert fald.

PV: "Du tror, at hvis I snakker med virksomheden og med Jeres værkfører, eller hvordan det nu var

Lillian: "Ja, at man kunne snakke sig til rette.

Lillian opbløder efterfølgende synspunktet lidt; men det står klart, at hun er skeptisk, i vildrede og vægrer sig ved at tro, at man ikke skulle kunne "snakke sig til rette", som hun siger.

Lillian udtrykker en refleksivt betonet fortolkning af sin egen position som lønarbejder i industrien. Hendes perspektiv på tilværelsen baserer sig først og fremmest på at bevare det nedlagte husmandssted, som hun og samleveren har købt, med henblik på at drive en virksomhed og at skabe et "godt liv" dér. Et liv hvor selvstændigt virke kombineres med gode opvækstbetingelser for børnene under frie forhold. Stedet har altoverskyggende betydning:

PV: "Hvis nu det ikke går, med virksomheden, det nye eksperiment der, [den selvstændige virksomhed de forsøger at etablerer, red.] Kan I finde på at flytte for at få andet arbejde?

Lillian: "Nej, det er paradiset det vi har fundet derude.

PV: "I skal være der, og I flytter Jer ikke?

Lillian: "Ikke andet end at jeg blive smidt ud! Det tror jeg ikke. Det er vi da hvert fald enige om, både han og jeg at det er i hvert fald noget vi vil holde fast ved. Uanset om det bliver med virksomheden eller ej, hvordan det går med ham så bliver vi der i hvert fald. Hvis vi kan få det til at løbe rundt. Det kan jo godt være at jeg skal blive 20 år på [X-værk, red.] til. Hvis det går rent galt.

Herved udtrykker Lillian en stærk tilknytning til stedet, eller rettere: stedet som ramme omkring familielivet og hendes og mandens fælles arbejde får en meget stærk symbolbetødning i dagliglivet. Snarere end stedtilknytning bliver der tale om en symbolsk "matrikeltilknytning".

Hendes perspektiv har resulteret i en strategi, hvor det nuværende lønarbejde blot er et middel, som er nødvendigt undervejs mod målet. Men der er ikke tale om den mål-middel relation, som Højrup lægger til grund ved sin opstilling af lønarbejderlivsformen. Her er tale om et mere langsigtet perspektiv, hvor målet er en veldefineret vision noget ude i fremtiden. I Højrops terminologi udtrykker hun en blandingslivsform mellem lønarbejderlivsform og selvstændighedslivsform.

4.2. "DEN POLITISKE ENHED"

Anders er en ældre arbejder fra X-værk. Anders personificerer en normativitet, som domineres af en meget stærk politisk betonet refleksivitet. Denne normativitet er speciel derved, at den samtidig med den refleksive dominans altid rummer den moralske dimension, som følger refleksivitetens ideologiske element. Anders repræsenterer et helhedspræget normativitet, hvori en veldefineret politisk grundholdning, styrer fortolkningerne.

Den politisk prægede refleksivitet, som Anders udtrykker, gør, at han i talrige sammenhænge forholder sig anderledes og mere analytisk reflekterende, end det er tilfældet i de øvrige interviews.

Anders husker, hvordan det var at arbejde på fabrik under de autoritære ledelsesformer, som praktiseredes tidligere. I hans overvejelser over nutidige ledelsesforhold dukker kontrasten til fortiden op. For Anders står fortiden ikke i et romanceret skær:

Anders: "Altså vi lever jo ikke i den tid jo. Med de der gammeldags værkførere.

OBS: Værkføreren han er en mand, man kan snakke med nu? Han er ikke nødvendigvis konge i sit eget lille rige?

Anders: "Slet ikke! Altså den tid er totalt væk. Altså sådan oplever jeg det i hvert fald, i den situation jeg er i. Jeg kan jo ikke sige, hvordan man i andre afdelinger ... men slet ikke. Og jeg ville overhovedet ikke finde mig i, hvis en værkfører begyndte at køre som det, at jeg oplevede i '56, for det var jo en autoritet. Uanset om den mester overhovedet kunne lave det job. Så havde du altså bare ... altså ...

OBS: At makke ret?

Anders: "Ja ja ja ja, og jeg kunne ikke drømme om andet. Men det vil jeg nok sige i dag, altså hvis jeg virkelig blev udsat for sådan noget der var helt urimeligt, jamen der er vores tillidsmandssystem, og sådan noget er jo også meget stærkere i dag. Det er da klart, så ville jeg da gå til min tillidsmand og tage en snak med værkføreren. Altså hvis hvis jeg virkelig kom ud for nogle grovheder - det kan jeg slet ikke forestille mig.

Udsagnet her er i skærende kontrast til en række andre udlægninger af samme forhold i sidste kapitel. En del af de svenske bruksarbejdere så fortidens værkfører som udtryk for en institution, der garanterede en vis orden og indsigt. Anders ser ham i stedet som udtryk for fortidige, helt "umoderne" autoritetsformer, som førhen kunne udfolde sig helt uanfægtet af ret og rimelighed. De mere demokratiske og mindre autoritære tilstande er for Anders et stort fremskridt, som han ikke vil give køb på. For Anders var 1960'erne og -70'ernes modstand mod autoritær ledelse og krav om større ansvar for den enkelte i produktionen et positivt perspektiv, som han hele tiden har taget levende del i. Den refleksivt betoned distance (til det fortidige) og den nytænkning, som det ofte har krævet, har været en integreret del af Anders' politisk/refleksivt organiserede normativitet. Anders har i en relativ høj alder varetaget

nye funktioner på sin arbejdsplads, og han har bl.a. engageret sig i sikkerhedsarbejdet, og har interesseret sig for ny viden om arbejdsmiljøproblemer.

Mange af de egenskaber, vi ser hos Anders, ville gøre ham til en kerne-arbejder under de nye produktionskoncepters regime. Imidlertid kunne han aldrig drømme om, at bruge sine "uformelle kvalifikationer" på denne måde. Han illustrerer dette i følgende eksempel, som belyser hans holdning til at tage ansvar f.eks. ved at blive værkfører:

OBS: Jeg tænkte på, for eksempel at blive værkfører, eller noget i den stil?

Anders: "Ha nej ... nu er jeg længe om at svare på det, men altså nej, den tanke har aldrig strejft mig. Men jeg kan godt lide at have ansvar, men ikke på den måde. Jeg vil godt være med i fagligt arbejde, jeg vil også godt lade mig vælge til noget. Måske ikke lige nu, hvor jeg nærmer mig 60, men det vil jeg godt være med til. Det vil jeg også godt have et ansvar for. Nej jeg kunne aldrig drømme om eksempelvis at blive værkfører og sætte mig uden for det fællesskab, det er sgu' svært... det er ligesom om jeg har noget imod værkførere, for det har jeg ikke.

Det ansvar, Anders skal påtage sig, kan ikke have en karakter, som risikerer at medføre, at han skal sætte sig igennem overfor sine lige. Han har svært ved til fulde at redegøre for, hvordan det hænger sammen. På dette punkt er der ligeså meget tale om en følelse for ham, som om en logisk formuleret argumentation. Der er her en klar parallel til en lang række andre eksempler. Således bemærker Dennis, at værkførerne tidligere var "værre" end i dag, og at han under ingen omstændigheder kunne tænke sig at blive værkfører og på den måde lade sig adskille fra sine egne.

PV: Har du overhovedet tænkt på, på noget tidspunkt, at skabe karriere, som det hedder - på [X-værk, red.]? Altså man kan så også vende det om og sige, har du tænkt på, for eksempel at blive værkfører?

Dennis: Aldrig!

PV: Det har du aldrig tænkt på?

Dennis: Nej fordi at ... hvad skal vi sige ... det har ligget så fjernt fra mig fra dengang jeg startede på [X-værk, red.] og så en værkførerfunktion... Det lå meget fjernt for mig, den måde de tacklede tingene på, og det var meget meget afskyende for mig. Og det gør det også den dag i dag, men en værkfører, der er uddannet i dag, ser meget mere fornuftigt på det. Men alligevel - det er ikke mig. Jeg ... jeg føler mig

blandt folket, og ...hvad skal vi sige der befinder jeg mig egentlig godt, ikke også? Og også godt blandt værkførerne, det er ikke det, men - nej. Jeg har aldrig stilet højere. Jeg vil godt have det sådan at ... og har altid haft det .. og er blevet godt behandlet ved forskellige funktionærer. Hvis jeg synes han ... vi kommer ikke godt overens, så vil jeg godt have jeg kan kalde ham et røvhul den dag, og vi er fine venner dagen efter. Og den afstand har jeg altid gerne ville have haft til dem. Det befinder jeg mig bedst ved.

PV: Du vil ikke over på den anden side af hegnet, simpelthen?

Dennis: Absolut ikke! Og har aldrig haft ambitioner i den retning.

Anders belyser også sit forhold til værkførerne ud fra en anden synsvinkel, nemlig som et spørgsmål om behovet for "bussemænd" og, om hvem der skal påtage sig lederansvaret. Han argumenterer for, at arbejderne rent fagligt og arbejdsmæssigt sagtens kunne klare sig uden ledere; men arbejdets orden omfatter imidlertid andet end faglige og arbejdsmæssige forhold:

PV: Hvorfor skal han [værkføreren, red.] være der - kunne I undvære ham helt?

Anders: Jaeh det mener jeg faktisk godt. Ha, nu kan du så studse over, hvad jeg så vil sige nu. For rent arbejdsmæssigt, bånd og det hele, det kunne vi nemt få til at fungere - men Du kan fandeme ikke ... vi forlangte demokrati hernede i 60'erne. Hvor vi ville være medbestemmende, men det forlanger man ikke i dag.

PV: Hvem er man - er det folkene?

Anders: Ja. Vi snakker somme tider om, jamen det er også de værkførere og sådan noget. Jamen for fanden ... det må da være en overordnet, der skal ... der må da være noget at ordne lønsedler og sådan noget. Det kører vi i i dag, jeg synes meget af det, som jeg var ung, er ved at vende tilbage. Meget....

OBS: Autoriteterne er vendt tilbage?

Anders: Ja, det mener jeg helt bestemt, og jeg har fandeme et indtryk af, at folk selv beder om det - det mener jeg.

PV: De vil ikke selv rodes ind i et ansvar?

Anders: Jeg ved ikke ... kan jeg give et eksempel uden at? [personfølsomt eksempel på umådeholdent pjækkeri udeladt, red.]. Og [den pågældendes navn, red.] havde det jo med; så er jeg syg, og så er jeg syg, så er der det og det og det. Meget meget meget væk - og det vil jeg nok spørge dig om, hvordan skulle vi klare det problem? Der kan jeg jo ikke tages en notesbog op, og så give ham en påtale, om at han bliver fyret næste gang. Det ville jeg ikke bryde mig om i hvert fald.

Den politiske disciplin, solidariteten og respekten for arbejdskammeraterne kunne have det bedre. Folk tænker på pengepungen, før de tænker på helbredet og på den daglige tilfredshed i arbejdet. De tænker på sig selv, før de tænker på næsten... Den politiske dagsorden fra 60'erne er borte, den er erstattet af en mærkelig normløshed. Der er en dimension i det ledelsesmæssige ansvar, som arbejderne i følge Anders kun vanskeligt ville kunne varetage, nemlig den sociale kontrol. I følge Anders er det i stadig mindre grad givet, at folk passer deres arbejde. Anders mener, at der blandt arbejderne eksisterer et alvorligt og udbredt moralsk problem. Folk savner respekt for arbejdet - dette i en sådan grad at virksomheden i en årrække har udbetalt fremmødepenge, en bonus for overhovedet at komme på arbejde! (se citatet nedenfor).

Registreringen af dette problem får Anders til at pege på en kompleks sammenhæng mellem teknikens betydning for arbejdet, arbejdsmoralens erosion og mulige utopiske/politiske perspektiver:

Anders: "...jeg kan godt se de ... at de arbejdsprocesser, at vi efterhånden er ved at få ved [X-værk, red.], det kan jeg godt se - at de er ikke interessante. Det avler det dér jo. "Jeg har det sgu' ikke så godt i dag, og jeg har jo den sygelønsordning - jeg bliver sgu' bare hjemme", ikke? Hvorfor skulle man ikke gøre det? Jeg kan da også fortælle dig, at det er da så vidt, at firmaet giver fremmødepenge nu, hvis du kommer hver dag, så kan du på et ½ år spare 1.200 op. Ja, det kan man grine af, så det er ikke helt ved siden af, hvad jeg siger. Jeg har også haft kollegaer der har sagt "Jeg gad kraftedeme da ikke tage herved, for jeg skulle ordnet min kolonihave, den skulle jeg have efterårsgravet". Og sådan noget. Og det virker altså stødende på mig. For det mener jeg er for dårligt. Fordi den fagbevægelse og den klub der har været hervede, at der har siddet og forhandlet nogle sygedagpenge frem. Du skal regne med, at jeg har været her, hvor vi aldrig fik en krone hvor vi gav 5 kroner om ugen i vores fagforeningskontingent. Og så var der et lille beløb, så kan man ikke ... uanset hvad system du arbejder under ... om det er i Rusland eller noget - så kan man ikke gøre sådan noget.

PV: Du synes det er amoralsk?

Anders: Ja, det mener jeg. Det kan godt være, det er ... at den kan diskuteres længe, sådan en holdning. Men det mener jeg ikke. Hvis man mener noget med ... og det må jo være det ... i hvert fald, at vi er opflasket igennem vores fagforeninger, at vi skal overtage produktionsmidlerne. Så må der jo også være en moral i det. Det mener jeg helt afgjort. Og jeg ved, at det dér, hvis vi kørte det selvstyrende, og vi nåede ud i, at ved du hvad, det er altså ikke godt det her, du kommer ikke så tit - og hvad skal vi gøre ved dig? Jamen hvis de så kører selvstyrende deroppe, hvem vil så have ham?

Ja, det kunne jeg ikke - det ved jeg ikke.... Det ville jeg ikke være dygtig nok til, i hvert fald. Men altså rent arbejdsmæssigt - ja det ... helt afgjort ... også med de rester der er tilbage, der somme tider ikke kommer om mandagen og sådan noget. Det ville jeg også godt praktisere og køre det. Altså den rykker dér, og pigerne hænger op og Men ikke ... ikke ... ikke....

PV: Ikke personalesiden?

Anders: Nej nej, ikke så lang tid altså ... hvis det var vores fabrik, jo - så ville jeg selvfølgelig - men det er det ikke.

Teknologien skaber meget dårligt arbejde, så meget desto større grund til at ændre på de arbejdsorganisatoriske systemer for at gøre jobbene bedre, bredere og mere ansvarsbetonede. Problemet er imidlertid i følge Anders, at moralen ikke er til uddelegering af et omfattende ansvar. Selvstyre forudsætter i hans udlægning en relativt høj moral, og den er ikke til stede. På trods af fraværende illusioner om arbejdsmoralen hos visse kolleger, er Anders dog rede til at selv indgå i andre organiseringer, som kræver, at arbejderne påtager sig større ansvar. Blot han ikke skal påtage sig at irettesætte (eller det der er værre) sine kolleger, i de tilfælde hvor de ikke lever op til produktionssystemets krav.

Anders udtrykker en stærkt politisk præget normativitet. Det rummer en meget omfattende skabelon for det gode liv, og det inkluderer klare retningslinier for, hvordan man skal gebærde sig o.s.v. - det rummer et moralsk islæt. Fra denne synsvinkel er den politisk betoning en konventionalitetsform. Det drejer sig om den nærmest indbyggede, følelsesmættede reaktion på forslag, som rummer en overskridelse af solidariten indbyrdes imellem arbejderne. Der er tale om en reaktion, som ikke umiddelbart lader sig udlægge af Anders selv. Den kan ikke håndteres konsistent indenfor den gennemreflekterede normativitet, i hvilken han ellers analyserer forhold i sin omverden.

Fra en anden synsvinkel er den selv samme normativitet nærmest refleksivt. Det politiske figurerer som en fuldstændig og tendentielt altomfattende baggrund for Anders' udsagn; men indenfor denne baggrunds rammer er udsagnene uhyre refleksive. Vi er stødt på en ekstrem udgave af den normative kompleksitet.

4.3. ET UDGANGSPUNKT I LØNARBEJDET.

Vi har tidligere behandlet eksempler på refleksivt domineret normativitet, hvor perspektiver primært tog deres udgangspunkt internt i arbejdssfæren. Göran (afsnit 2.1) er det klareste, men også Ingemar, som i mere begrænset form er behandlet i afsnit 3.1, repræsenterer sådanne træk.

Jens er i første halvdel af 30'erne, han er gift, og han har ét barn. Han arbejder på X-værk, og han er opvokset i Storkøbing. Efter afsluttet realeksamen kom han i lære som automekaniker. Som for så mange andre var det ikke "omfattende analyser", der førte frem til netop det valg:

PV: "Øhm, hvorfor valgte du at blive automekaniker?"

Jens: "Ja, det ved jeg egentlig ikke i dag, men det var jo vel biler dengang, altså det var jo ikke nogen det tror jeg sådan ikke der var nogen sådan mening med, altså dybere mening med at jeg gerne ville arbejde med det senere hen, eller

Jens havde i sin ungdom et ønske om at blive flymekaniker; men det ville kræve, at han tog hjemmefra. Det havde Jens dengang ikke mod på, så han blev i stedet automekaniker. Et lidt tilfældigt hændelsesforløb har bragt Jens ind på X-værk. Efter (paradoksalt nok) et længere ophold i udlandet kom Jens tilbage til Storkøbing. Han blev arbejdsløs; men da han tidligere havde hørt virksomheden omtalt for dens gode lønninger, tilbød han sig på X-værk, og han blev ansat. Jens beskriver sin debut på X-værk således:

Jens: "Jeg startede med at sidde og samle underdele, skrue 4mm skruer i og det

PV: "Med sådan en almindelig håndskruetrækker?"

Jens: "Ja, eller luftskruetrækker.

PV: "Det var der?"

Jens: "Og det var jeg lige ved at få røde knopper af at tænke på, hvis jeg skulle det resten af min tid. Så hørte jeg om den der [special, red.]-maskine, fordi ham [der arbejdede ved den dengang manuelle maskine, red.], eller dem, de stod lige så jeg kunne se, så var jeg henne og høre ham, fordi han skulle gå på efterløn. Så var jeg henne og høre, om jeg ikke kunne få møvet mig ind på den der [special, red.]-maskine og så overtage hans arbejde sådan set. Og det gik så op. Og så den anden der var der, han var også ældre han var ikke interesseret i og lære det sådan set, og køre med den så ja så var den der.

Jens stod ved samlearbejde i undermontagen i to år, før han fik arbejdet ved specialmaskinen. Motivationen var et ønske om at slippe bort fra et særdeles ensformigt arbejde. Når han ikke søgte væk før, var det dels på grund af frygt for at blive arbejdsløs, dels på grund af at han ikke forventede at kunne finde noget alternativ, som var bedre og samtidig rimeligt betalt. Automekanikerfaget har Jens droppet, for som han siger:

Jens: ".....Og det er både lønnen altså, lønnen og så selve det arbejdsmæssige det og som mekaniker, det er jo dårligt betalt, og det er beskidt og det er altid utilfredse mennesker, det er næsten det værste ved det. Det er altid noget galt med bilen, når det når det er noget lort man har lavet og

PV: "Og det er altid for dyrt

Jens: "Ja, det koster for meget, man kan også se, at du finder næsten ingen mekanikere på 40 år.

I dag arbejder Jens på en ny computerstyret specialmaskine, som på sofistikeret vis udfører det samme arbejde, som hans gamle helt manuelle maskine præsterede. Forskellen er blot, at den nye maskine klarer det på "egen hånd".

Jens er i gang med en teknonomuddannelse, som det er hans plan at færdiggøre over 3-4 år. Det er aftenundervisning, som firmaet betaler for. Hvad uddannelsen skal lede frem til, har han dog ikke nogen præcis forestilling om. Hans beslutning om at påbegynde uddannelsen udsprang ikke af et perspektiv på kommende muligheder i livet; men snarere ud af en irritation over, at hans manglende kundskaber hindrede ham i at opnå indsigt i sin arbejdsplads:

OBS: "Hvorfor begyndte du på at uddanne dig?

Jens: "Ja, for det første så fik vi et af de første år, jeg var hernede, så fik vi sådan et årsregnskab fra [moderkoncernen, red.], og det var tal op og tal ned. Jeg sad og kiggede på det der, hvad det egentlig var for noget. Det forstod jeg overhovedet ikke en brik af. Det er aldrig noget, jeg har set noget af eller noget.

OBS: "Der var ikke nogen vejledning med?

Jens: "Overhovedet ikke.

OBS: "I fik det bare stukket ud?

Jens: "Ja, og det synes jeg, det kunne være interessant at vide lidt om, hvad det egentlig er, nu har jeg fundet ud af, at man kan ikke se en skid ud af et årsregnskab, det

PV: "Så klog er du blevet.

Jens: "Ja, altså andet end de tal der står der sådan set. Det var da sjovt at se, hvad man egentlig kan se ud af sådan noget. Men jeg ellers vil bruge det til fordi der er jo flere specialer altså man kan blive teknonom i, men hvad det lige skal være det ved jeg ikke rigtigt.

De overvejelser over egen fremtid, som Jens gør sig, er ikke på nær samme måde langsigtede og rodfæstede i artikulerede principper for det "gode liv", som vi så det hos både Ulrik og Lis.

De gamle begrænsninger af formel og informel karakter, som præger X-værk i forhold til kompetence, faggrænser og lønsystemer, er en torn i øjet på Jens. Som afslutning på en lidt længere beretning om hierarkier, stive kommandoveje og hermed forbundet ressourcespild, siger Jens:

Jens:Men det er det der med egen afgiven af ansvar eller kompetence, eller hvad skal man sige, det kniber det lidt med hernede. Der er det jo utroligt gammeldags, efter hvad man sådan har læst om andre steder.

OBS: "Har du nogen idé om, hvem det er, der ikke vil have det ændret, eller er der bare ikke nogen der har forsøgt at ændre det, det her gammeldags system, eller de gammeldags manerer?

Jens: "Det er både vores tillidsmænd og firmaet, det er de lige gode om, det tror jeg.

PV: "Hvorfor har Jeres tillidsmænd nogen interesse i at opretholde de der gammeldags tilstande?

Jens: "Ja, det forstår jeg heller ikke, det gør jeg egentlig ikke. Altså nu alt sådan noget med flex-tid og funktionærlignende ansættelse, som jo nok er noget af det bedste, når vi nu ikke får nogen penge, sådan en funktionærlignende ansættelse det ville jo være udmærket. Men der siger de jo, at når det ikke kan gælde alle, for det vil firmaet ikke, det vil de ikke give alle, jamen så skal det ikke være, eller så skal det ikke blive til noget. Og det samme med flex.tid, det er jo ikke alle, der kan få det. Alt så noget så bliver det manet i jorden, og det er jo helt galt.

OBS: "Du mener altså, at der godt kunne være en situation, hvor du måske kunne få en eller anden funktionærlignende overenskomst ved din maskine, men hvor det blive bremsset, fordi så skulle de også have det ovre i el-montagen eller hvor det nu kunne være?

Jens: "Ja, den begrundelse kommer de jo med, ja og det er for dårligt.

Jens holder sig orienteret om nye udviklingstendenser inden for industriel produktion og læser med stor interesse i sit fagblad om nye former for arbejdsorganisering - et udklip om et sådant forsøg på en anden virksomhed pryder hans arbejdsplads sammen med beskeder fra firmaet.

Fagforeningens lighedsideal finder ingen genklang hos Jens. Han er uforstående overfor, at bedre arbejdsbetingelser for ham selv skal bremses af rigide krav om, at de i så fald skal gælde for alle. Jens så gerne en form for fastlønsystem, hvor der var en vis løndifferentiering. Efter nogle overvejelser i interviewet når Jens frem til, at uddannelse må være et acceptabelt skel ved lønfastlæggelsen:

Jens: "Jo, men det synes jeg det er, det synes jeg det er. Altså der er jo også forskel på en der arbejder for [entreprenørfirma] der graver huller og så en læge på sygehuset, så nu er det bare større spring. Men altså uddannelse det, hvorfor tager man ellers en uddannelse?

Den individuelle aflønning, som den overvejende del af interviewpersonerne er afvisende overfor, accepteres grundlæggende af Jens. Han er dog betænkelig ved kvalifikationsvurdering, for hvem skal foretage den?:

Jens: "Det var ingen god idé, tror jeg, det tror jeg ikke. For det er op til personen, hvor god han er til at snakke og det har jo ikke noget med hans kunnen og kvalifikationer at gøre sådan set. Ja, så skal man køre, ligesom de gør nogen gange ligesom efter en point-system. Med hvis du kan det og det, så får du så meget i løn, men hvem skal afgøre det? Skal værkføreren afgøre det, så hører det ingen steder

hjemme. Fordi det ved han ikke en skid om. Hvor meget man kan, så det bliver kun ud fra hvor god manden han er til at snakke for sig. Så duer det ikke.

Jens opponerer ikke mod idéen i systemet; men derimod er han bange for, at værkførererne skal få overdraget for meget magt, således at aflønningen bliver afhængig af personlige sym- og antipatier.

Jens har gjort op med nogle af de gamle arbejderidealer om lige vilkår arbejderne imellem; men dette betyder på ingen måde, at han er "firmaets mand". Specielt den noget "gammel-dags" (fordistisk oplagte, stærkt regelsatte og hierarkiske) måde at afvikle produktionen på provokerer og støder ham. Hans opgør med fortidige traditioner og idealer vender sig også imod virksomheden. Dens forsøg på at højne kvaliteten i produktionen via løntræk fra de arbejdere, der laver fejl, har han denne kommentar til:

Jens: ".....De kører en sag²⁸ som skal på ti-mands-møde her på mandag, om en der er 17 timer. Og der har de endda trukket ham i løn uden at fortælle ham det først.

OBS: "De har bare gjort det?

Jens: "Ja. Og det kører de jo altså meget hårdt, det er noget værre svineri.

OBS: "Det er jo meget - 17 timer

Jens: "Af 70 kroner.

OBS: "Men nu ham på tegnestuen, blev han trukket?

Jens: "Han blev ikke trukket. Ja, det er sgu' noget svineri sådan noget der.

OBS: "Men det her med at trække folk i løn, hvis de bommer, eller hvis de laver noget forkert, er det noget nyt?

Jens: "Sådan har aftalen altid været, at det måtte de godt, men de har aldrig, altså i grove tilfælde der har de benyttet sig af det, altså hvis det er gentagne gange med den samme mand. Jeg ved en mand, der har en fast konto eller har haft en fast konto på hans løn-seddel, hvor de har trukket, og det forstår jeg slet ikke, at firmaet har sådan en mand overhovedet. Altså det er da dumt.

²⁸. Sagen er autentisk; men om Jens' udlægning af de præcise forhold er fuldstændig i overensstemmelse med de faktiske forhold, det står hen i det uvisse. dette er iøvrigt uden betydning i forhold til nærværende projekt.

PV: "Vil det sige, at tidligere har de kun brugt det i tilfælde med rigtig sjusk?"

Jens: "Ja.

Jens er forstående overfor virksomhedens ønske om højere kvalitet i produktionen; men han kan ikke acceptere, at arbejderne skal trækkes i løn ved fejl, når det samme ikke gælder funktionærerne, og iøvrigt bryder han sig ikke om systemet.

Jens afdramatiserer et spørgsmål om arbejdernes interne sammenhold som et muligt værn overfor ledelsen. I stedet belyser han det, han betragter som ledelsens manglende evne til at udnytte tilstedeværende ressourcer hos arbejderne i den daglige produktion:

OBS: "Jeg spørger om det sammenhold, der er mellem folk i afdelingen over for ledelsen, er det nødvendigt i det daglige eller er det kun når der er ballade med et eller andet nyt påbud eller en anden ting, som I er utilfredse med. Er det kun lige i de situationer det kommer til udtryk?"

Jens: "Næh, det synes jeg ikke. Altså nogen gang, men det kunne de jo også udnytte, ledelsen, med det sammenhold der, for eksempel en afdeling, med at få arbejdet til at

OBS: "At glide

Jens: "Ja, hvis nu jeg skulle bruge lidt hjælp nede ved mig en dag. Så kom der ham derovre, han havde ikke så meget at lave, eller det varer længe, inden han skulle aflevere det, så kunne han komme over til mig, i stedet for nu går jeg ud til værkføreren og siger, at jeg skal bruge en mand. Det gjorde jeg i mandags. Der har ikke været nogen der endnu [inw. optaget en fredag. red.]. Hvis vi nu selv kunne bestemme det der, så ham der står ude ved [stor proces-,red.] maskinen, han har sådan set ikke haft noget at lave de sidste 2-3 dage, men tiden den går jo fint, ikke?"

OBS: "Han kan godt få det til at se ud som om?"

Jens: "Ja, så kunne han, hvis vi nu selv havde, så havde han jo været inde ved mig og men det har vi jo ingen interesse i, og han har jo slet ikke. Men der kunne firmaet jo udnytte det der sammenhold, at vi kender hinanden, men nu bliver det kun brugt negativt.

I forlængelse af et spørgsmål om, hvorvidt det forholder sig sådan, at arbejdernes holdning til virksomheden er blevet mindre stridslysten samtidig med, at virksomheden har strammet ledelsen op, siger Jens:

Jens: "Det har jeg følelsen af da, det er helt sikkert. Det er lige ved, at hvis vi snakker om, at de er ved at indføre de der systemer, som de er ved at afskaffe ovre øst på jo. Så gammeldags er det hele jo.

PV: "Hvad er det for nogle systemer, du tænker på?

Jens: "Altså i øst-landene

PV: "Nå ja, det er sådan noget stift noget.

Jens: "Ja, altså bureaukrati og regler og helt ned til ganske lille ting, med at vaske hænder 5 minutter før, det er jo så udpint, at det er helt til grin faktisk. At man skulle ikke tro, at det var voksne mennesker sådan set.

For Jens fremstår ledelsen nærmest som fortidig, når den bevarer (og delvist forsøger at forstærke, jævnfør bind 2) et stramt greb om medarbejderne.

I tråd med det forudgående går Jens ikke ind for at løse konflikter igennem strejke. Atter baserer han sit udsagn på en nøgtern vurdering af fænomenet:

OBS: "Hvad med sådan noget med strejker og arbejdskonflikter. Tidligere har der jo været temmelig meget ballade på X-værk, det kan godt være at en del af det er før din tid, men hvad er din holdning til strejker?

Jens: "Ja, det hjælper jo ikke en pind. Det er og en dårlig måde, en dårlig løsning.

OBS: "En dårlig løsning?

Jens: "Ja, det synes jeg. Man burde nok kunne snakke sig til rette, men altså det koster altid os penge. Altså nu behøver vi ikke at gøre det op i penge, men vi får aldrig noget gennemført ved at strejke. Det er i hvert fald sjældent. Og det koster os kun vores penge. Sådan set.

OBS: "Det var bedre hvis man kunne beholde pengene

Jens: "Ja.

For det første koster strejke altid penge, og for det andet er det simpelthen en dårlig idé - en dårlig måde at løse problemer på. Jens ser det som noget usamtidigt. "Man burde kunne snakke sig til rette". Tiden er ikke længere til manifestationer med åben magtanvendelse. Den

almene reguleringsform i refleksivitetens domæne - "diskursen" - ses også i denne sammenhæng som det ideelle - "kamp" er umoderne.

Den måde, hvorpå Jens forholder sig til arbejdet og til arbejdsverdenens institutioner, har sit udgangspunkt i en reflektivt domineret normativitet. Solidaritet, en "vi" - "dem" definition (i Lysgaards forstand), bestemte fags ret til alene at udføre bestemte opgaver..... er alle forhold, som Jens vægrer sig ved at tage til efterretning som givne institutionaliserede sandheder. De er alle genstand for hans sætten spørgsmål ved, hvilken adkomst de har til at regulere netop hans liv.

Her er det relevant at drage en parallel til Göran, som vi har beskrevet tidligere (afsnit 2.1). Både Göran og Jens er positivt indstillede til nye måder at organisere produktionen på, og betragter det som rimeligt, at faglige kvalifikationer kan udløse højere løn. Også på synspunkter om daglivets orden udenfor arbejdet er der lighedstræk. Begge tager deres ægtefælles arbejdssituation med i betragtningerne, når de vurderer deres egen arbejdspraktik. I deres syn på arbejdet er der på trods af den umiddelbare lighed et skel imellem dem.

I Görans argumentation for en mærkbar lønforskel i de kvalificeredes favør indgik der også en henvisning til opretholdelse af "yrkesstoltheden". Göran mente, at den svenske fagbevægelse med sin solidariske lønpolitik havde bidraget til nedbrydningen af "yrkesstoltheden". Når lønforskellen er for beskeden, så forsvinder også noget af den respekt, der står om de specielt kvalificerede. For man skal jo ikke skamme sig over at have et kvalificeret job og tjene lidt bedre end arbejdskammeraterne (underforstået at det næsten er tilfældet idag), mener Göran. Han begræder den politik, som det svenske LO i et par årtier fulgte, (og til dels følger).

I Jens' version ses ingen parallelle henvisninger til faglig stolthed, nærmest tværtimod. Jens er modstander af at opretholde fagskel, og han mener, at de gamle fagidentiteter på det nærmeste skulle på museum. For ham er der alene tale om en mere nøgtern overvejelse om jobsikkerhed og økonomi.

På præcis samme måde, som Jens lagde afstand til nogle af fagbevægelsens institutioner, tager han afstand fra den temmelig rigide ledelsesform. Den hører til i det samme verdensbillede som arbejdernes institutioner, den er på det nærmeste latterlig set med Jens' briller. I

interviewet får vi talrige eksempler på, hvordan Jens på egen hånd omgår de rigide systemer. Da det naturligvis ikke står i hans magt at ændre dem, omgår han dem ved selv at fastlægge egne regler for, hvordan, hvornår og i hvilken rækkefølge han fremstiller emnerne på sin maskine.

Jens er en arbejder, som passer på flere af kravene til "den nye arbejder", såvel med hensyn til de formelle som de uformelle kvalifikationer. I de sidstnævnte indgår blandt andet viljen til at acceptere nye rammer for og roller i produktionen. På sin vis er han i den paradoksale situation, at han repræsenterer den arbejdsstype, som stadig flere metalindustrielle virksomheder ønsker i deres produktion; men at han kun kan finde anvendelse for disse egenskaber på X-værk ved på uformel vis at krydse virksomhedens stramme regelstyring.

I første del af vores omtale af Jens nævnte vi, at de overvejelser, som Jens gør sig, ikke på samme måde er forankret i en idé om en bestemt udgave af det gode liv, som det var tilfældet for såvel Ulrik som Lis. Den efterfølgende gennemgang konformererede i store træk med denne udlægning; men det er ikke ensbetydende med, at refleksiviteten fuldstændigt kan opfattes som et normativt islæt, der alene omfatter fortolkninger knyttet til arbejdet. Jens har en vagt defineret vision om et arbejde, som gør op med industriarbejdets monotoni. Hos Jens er visionen ikke så gennemtænkt og artikuleret, som vi så det hos Lis og Ulrik; men den er der:

OBS: Er du ansat på X-værk om 10 år?

Jens: Det vil jeg næsten ikke håbe, havde jeg nær sagt. Det vil jeg næsten ikke håbe, men man kan jo aldrig vide.

PV: Ser du dig om efter et andet arbejde lige nu?

Jens: Ja, det gør jeg altid.

OBS: Hvad er det så for ting, du leder efter?

Jens: Alt muligt. Jeg har været til samtale nede på [navn på fængsel, red.] som på sådan et værksted. Ved I hvad [samme navn, red.] er?

PV: Det er en institution ikke?

Jens: Ja for, altså fængsel, åbent fængsel og lukket fængsel også. Som så har værksted, altså der er sådant nogen værksteder, hvor de indsatte de kan arbejde. Og

det har jeg fortrudt mange gange, at jeg ikke sagde ja til, fordi jeg havde jo sådan fået det, jeg skulle bare sige ja eller nej, og der gjorde jeg det, sagde jeg nej på grund af pengene, og jeg har sgu' aldrig fortrudt så meget.

PV: Lønnen var for lille?

Jens: Ja.

PV: Hvor stor var forskellen?

Jens: Ja. Jeg mener, det var 30-35-40.000 på årsbasis.

Jens ved ikke, hvad det er, han "kigger efter"; men en idé om, at det industrielle arbejde ikke kan blive ved i et livsperspektiv, er til stede hos ham. Tanken er kun til stede i kimform, han vil "næsten ikke håbe havde han nær sagt" - idéen om alternativet er ikke sat ind i en ramme. Idéen eksisterer som et håb. Han sagde nej til et andet job på grund af dets lavere løn. I dag ærgrer han sig, fordi han er blevet opmærksom på, at det måske indeholdt andre og vigtigere kvaliteter:

OBS: "Hvad ville der have været bedre ved at komme derned?"

Jens: "Jeg tror nu ikke, det ville have været så kedeligt, fordi det er mennesker, det er ikke så ens, altså at snakke med og jeg tror, det ville have været mere afvekslende - måske heller ikke så lukket som her, selv om det var et lukket fængsel. Ja, men alligevel.

Jens drages af det afvekslende og tanken om at skulle arbejde med mennesker og om at bruge sine faglige kvalifikationer kreativt, i stedet for som nu blot at fremstille produkterne for deres egen (virksomhedens) skyld. Han danner perspektiver i kontrast til den nuværende arbejdssituation, men for Jens bliver dette ikke indsat i et videre værdirationelt univers, og det sættes ikke eksplicit i forhold til andre praktikfelter.

4.4. VISIONER I KONTRAST TIL DET VÆRENDE

John arbejder på Helioprint. Han er i slutningen af 20'erne. John er enlig og han har ingen børn. John har tidligere levet i et langvarigt parforhold; men han bor nu alene. John har overvejet dette nøje og mener, at det er den eneste rigtige måde at leve på for ham (i de første mange år i det mindste):

PV: Har du.... Nu har du boet sammen med en pige i 8 år. Har du ideer om igen sådan at etablere dig i en familie?

John: Nej.

PV: Er det noget, du bevidst har fundet ud af, at det gider du ikke foreløbig?

John: Jeg har prøvet at tænke det meget igennem det der og har fundet ud af, at den eneste rigtig gode måde, jeg kan leve på, det er - jeg vil meget gerne have en kæreste - men jeg vil have min egen lejlighed, og hun skal også have sin egen lejlighed. Sådan er det nødt til at være. Fordi....

PV: Du er ikke indstillet på sådan....

John: Jeg er ikke interesseret i børn, nej. Det kan jeg jo ikke svare på. Det kan jo godt være, at jeg lige pludselig....

PV: Nej, ikke ud i al fremtid.

John: Nej, men for nærværende, så har jeg det bedst alene.

John bruger meget af sin fritid på at dyrke sport og er i det hele taget et meget aktivt menneske. Han er oprindelig uddannet som håndværker; men han forlod tidligt sit fag, for at arbejde på Helioprint, herom siger han:

John: Ja, men det giver ikke, altså. Så skal man ud på byggepladser eller sådan noget. Jeg fik 70 kr. i timen, ikke. Her kunne jeg få 100. Så det gjorde jeg.

PV: Så det gjorde du. Men du havde ikke sådan nogle særlige skrupler ved at forlade dit fag?

John: Ikke spor.

PV: Ikke spor?

John: Nej, fordi det kedede mig. Det er rart at kunne bruge det i dagligdagen, ikke. Men som levevej, det har jeg ikke lyst til.

For John har der aldrig været knyttet nogen "stolthed" til hans fag. Et økonomiske motiv og manglende faglig interesse fik ham til at skifte med det samme, muligheden viste sig. Allerede da han stod i lære, blev han klar over, at han ikke ville kunne holde ud at arbejde i sit fag resten af livet, hvilket vi berører senere. Imidlertid er John heller ikke ubetinget glad for sit nuværende job, og han spekulerer en del på mulige alternativer til arbejdet på Helioprint:

PV: Har du haft nogen andre flyvske ideer undervejs siden, ja siden du gik ud af skolen? Havde du tænkt på at lave noget helt andet?

John: Ja, ja ja, det har jeg. Jeg har tænkt på at åbne et [en form for café, red.], og det snakker vi stadigvæk om.

PV: Hvem er vi?

John: Det er mig og nogle kammerater, som har diskuteret det der. Og vi leder efter et egnet sted, ikke.

PV: Hvor, hvor lang.... hvor stammer den ide fra?

John: Ja, den stammer fra nogle tanker om, at vi gerne selv vil bestemme lidt mere.

PV: Og den er gammel?

John: Den er gammel, men det er altså noget med, at vi stort set hver søndag slår op i aviserne og ser, om der nu skulle være et eller andet til leje et eller andet sted.

PV: Det vil sige, at du er rede til at springe fra det her og bruge dine penge på at forsøge at åbne sådan en biks der?

John: Ja, lige præcis. Og sælge min lejlighed for at få pengene.

PV: Også selv om det vil betyde, at du skal til at oprette.....

John: Ja, ja, men alle de ting der, det har vi været igennem med at vi skulle arbejde 18 timer, det ville ikke men det ville være på en anden måde.

John beretter her om en plan, som går ud på at åbne og drive en café sammen med nogle kammerater. Han har overvejet de forskellige omkostningerne, der kan være forbundet med at blive selvstændig. John har tydeligvis tænkt en del over dette alternativ, og hans tanker herom virker i første omgang ganske målrettede. Imidlertid skal det vise sig, at tanken om at blive selvstændig restauratør blot er een blandt flere ideer, der alle har dette ene til fælles, at de indebærer en anden form for arbejde end det nuværende industriarbejde.

John formulerer sine ideer i kontrast til sin nuværende situation. Hans motiv er, at han "ønsker at bestemme lidt mere selv". Dette uddybes lidt senere:

PV: Kunne du lige så godt være selvstændig på et andet felt? Er det det at være selvstændig, du er ude efter?

John: Nej det er det ikke. Det er at være selvstændig med noget, som jeg vil trives med. Hvor jeg kan gå og hygge mig, hvor jeg kan gå og snakke med nogle mennesker hele tiden. Altså sådan et eksportfirma eller sådan noget det....

PV: Det siger dig ikke noget?

John: Nej, nej.

Motivet udvides her til et mere alment ønske om at beskæftige sig med noget, som han kan "trives med". Det er ikke drømmen om den selvstændige virksomhed, som er omdrejningsaksen. Perspektivet er derimod snævert knyttet til en bestemt forestilling om gode sociale relationer som en næsten "naturgiven" egenskab ved arbejdet i cafémiljøet.

Drømmen om at starte en café er, som nævnt, ikke den eneste mulighed, som John forestiller sig som muligt alternativ til sit montagearbejde. John har således overvejet, hvad han skal stille op, hvis Helioprint en dag skulle gå hen og lukke :

PV: eller hele shoppen bliver lukket?

John: Det har jeg tænkt på. Så vil jeg nok.... Så har jeg jo ikke råd til at bo i min lejlighed, f.eks. hvis jeg blev arbejdsløs og ikke fandt noget andet. Så ville jeg nok leje min lejlighed ud, det kan snildt lade sig gøre, sådan så jeg ikke har nogen udgifter ved den og så finde et andet sted at bo. Det har jeg også checket ud, at jeg kan få et værelse et andet sted, ikke. Og så vil jeg nok, øh det glemte jeg at sige før,

for jeg har det første år af skoletiden som teknisk assistent. Altså jeg mangler praktiktiden, ikke. Så vil jeg nok gøre det færdig.

PV: Og så vil du tage din praktikperiode og blive teknisk assistent?

John: Ja, og så vil jeg så se, om det nytter noget.

Ovenstående udtrykker Johns umiddelbare planer i tilfælde af, at hans arbejdsplads skulle lukke. Imidlertid spørger der en anden uddannelsesrelateret idé, som det ikke ligger lige for at realisere; men som er mere langsigtet og radikal i sit indhold:

PV: Det var så det, du umiddelbart ville kaste dig ud i?

John: Ja, det tror jeg. Det tror jeg. Jeg har også tænkt på, at jeg kunne godt tænke mig at tage nogle fag på HF. Det har jeg tænkt på, selv om jeg fortsætter her, så vil jeg så tage dem om aftenen, ikke. Jeg ville nok se, om jeg ikke kunne komme lidt videre, fordi jeg synes ligesom nok det er lige som, det er jo ikke specielt udviklende det her.

Her ser John sit nuværende arbejdes mangler som en begrænsning for hans personlige udviklingsmuligheder. John har mange forskellige idéer, og de går i mange meget forskellige retninger. Det kan være svært at gennemskue, hvad der egentlig er mest fremtrædende, også for John selv:

PV: Hvad var det for nogle fag, du ville tage? Hvad har du tænkt på?

John: Jeg kunne godt tænke mig biologi og lidt mere fysik.

PV: Hvorfor vil du gøre det. Hvorfor har du lyst til det?

John: Det er fordi, det interesserer mig.

PV: Er det ikke fordi du ville kunne bruge det til sådan noget mere formelt.

John: Jo, det havde jeg. Men det måtte så komme, når jeg fandt ud af, om det nu var noget, ikke. Altså jeg kunne da godt tænke mig at komme ind og læse biologi.

PV: Det er jo for fanden noget helt andet end at have [en form for café, red.] ?

John: Ja, men det er jo altså forskellige retninger, hvad der viser sig først, ikke.

John vil noget andet, det hersker der ikke tvivl om; men hvad, dette "andet" skal være, ser nærmest ud til at afhænge af skæbnens valg. John er ikke helt så afklaret om de forskellige muligheds konsekvenser, som man ved første øjekast får indtryk af. De forskellige perspektiver fremstår som formulerede i kontrast til det eksisterende snarere end med udgangspunkt i det nyes kvaliteter.

John forklarer selv baggrunden for den mangfoldighed af alternativer, som han opstiller, med en mangeårig ærgrelse over forspildte muligheder et dusin år tilbage i ungdommen:

PV: Men hvor stammer de ideer fra? Er det også nogle, der er gamle?

John: Det er også nogle, jeg har gået og tænkt på altid, altså. Det kan da godt være jeg føler mig.... Jeg føler nok, jeg har misbrugt lidt af de muligheder, jeg har haft.

PV: Hvordan har du misbrugt dem? Ved at....

John: [Beretning om Johns ungdom].... Jeg havde i hvert fald ikke lyst til at være [hans håndværker fag, red.], vel. Og jeg kunne godt se, at hvis jeg skulle rende rundt sådan 30-35 år endnu som [håndværkerfaget, red.], det ville jeg nok ikke kunne holde ud. Men så fik jeg sådan en nedtur der. Den lærte jeg meget af. Det er lidt vanskeligt med det her, når du siger "nu går det dårligt herude", ikke. For jeg er lidt bange for, at den eneste måde jeg skulle kunne komme videre på, det var ved at blive fyret her. Fordi jeg tror ikke selv, at jeg siger op. Så er der også det andet, der trækker lidt, at jeg har brug for pengene, hvis den der mulighed for at åbne noget det viser sig, ikke.

John er ambivalent med hensyn til sin fremtid på Helioprint, på den ene side er jobbet ikke særlig spændende, men på den anden side forekommer skridtet ud i noget andet stort. John frygter, at han ikke vil være i stand til at tage dette skridt, medmindre en lukning af virksomheden tvang ham til det. Hans selverkendelse fortæller ham, at overvindelsen, der skal til for at sige farvel til det vellønnede arbejde måske er så stor, at han aldrig får det gjort. Atter får vi indicier for, at det snarere er det nuværende arbejdes manglende kvalitet end et værdibaseret alternativ, som er omdrejningspunktet i Johns perspektiv.

I sit syn på en planlagt omlægning af Helioprints lager, som vil overflytte opgaver og ansvar til montørerne, får vi igen indblik i Johns vurdering af sit arbejde som nærmest trivielt:

PV: Det er jer, som skal afgive de der ordrer med stregkodekortet og jeres initialer, og så er det også jer, der er ansvarlige for, at det sker korrekt, ikke. Øh, hvad synes du om det system?

John: Det synes jeg er en klar fordel, ikke. Altså jo flere arbejdsopgaver, der kommer ind i det at lave et kamera, jo bedre er det altså.

PV: Hvorfor det?

John: Fordi så, det bliver mindre trivielt jo.

PV: Det bliver mindre trivielt?

John: Ja, det gør det klart.

PV: Du får jo også, ja man kan sige, at der er mere, du kan hænges op på. Du får større ansvar.

John: Ja, men det ser jeg ikke som noget problem.

PV: Det ser du ikke som noget problem?

John: Næ, det gør jeg ikke.

John indvilliger uden videre betænkeligheder i at få sine arbejdsopgaver udvidet, når blot det samtidig kan bidrage til at gøre arbejdet mere udfordrende og mindre trivielt. I interviewet skitseres ideen om individuelle kvalifikationsbaserede lønsystemer, dem er John ikke begejstret for:

John: Det bryder jeg mig ikke om. Det, det...

PV: Det bryder du dig ikke om?

John: Næ altså, for eksempel herude i hovedmontagen hvis man kunne 5-6 forskellige modeller, altså det hver især skulle berettige til, at man skulle have mere i løn, end den der stod lige ved siden af og måske står og lavede det samme kamera, som han står og laver, men han kan bare lave nogle andre? Nej, den er langt ude.

PV: Den er langt ude?

John: Ja, det er den. Men det er jo heller ikke alle her, vi kan jo ikke allesammen være i hovedmontagen her i fabrikken, vel.

PV: Nå, men det kunne også være noget med en hovedmontør, altså jeg nævner det bare som eksempel, men det kunne jo også i eksemplet også være noget med f.eks. dig som hovedmontør, der så kunne 3 forskellige funktioner i undermontagen, for eksempel, altså det kunne også tænkes.

John: Nej, det bryder jeg mig ikke om.

PV: Det bryder du dig ikke om. Synes du, det er uretfærdigt eller hvad? Hvad er det mere nøje, du ikke bryder dig om i det?

John: Jamen, det kan jo igen også blive sådan noget nærmest fedterøvstillæg, ikke. Fordi så kunne man jo få værktøjer til lige at lære dig nogle forskellige, så du får mulighed for at lære nogle forskellige ting, og så tjener du lige pludselig flere penge, fordi du har haft sådan en mulighed, altså. Nej, det synes jeg ikke.

PV: Det synes du ikke?

John: Nej, det... så er det jo ikke lige vilkår, vi er ude på.

Opblødningen af montagearbejdernes traditionelle arbejdsopgaver tiltaler John, men den skal ikke kobles sammen med en individualiseret løn. I den første sammenhæng er det et individuelt perspektiv på personlige muligheder, i den anden et moralsk retfærdighedsbegreb, som afgør sagen for John. I lighed med flere andre, som vi har citeret tidligere, støder den ulighed (eller potentielle ulighed), som systemet indebærer, på politisk/moralsk orienterede betragtninger om retfærdighed og lighed. Sandsynligvis ville et sådant lønsystem indebære, at blandt andre John ville kunne bevæge sig op ad lønstigen. John har øje for dette forhold, men peger på den enkle, men vigtige kendsgerning, at "vi kan jo ikke allesammen være i hovedmontagen her i fabrikken, vel". Han argumenterer med den uretfærdighed, der ligger i, at alle er med til at få produktionen til at glide, men at et individualiseret lønsystem vil favorisere nogle grupper frem for andre.

John repræsenterer en refleksivt domineret normativitet, men det er en form, som er anderledes end de forudgående eksempler. Den kommer til udtryk i og med hans analyse af sit nuværende arbejdes begrænsede muligheder, sammenholdt med "noget andet". Dette "andet" har han en række formulerede ideer om, men det er ikke kvalitative aspekter ved disse alternativer, der er perspektivets omdrejningsakse, men derimod en negativ vurdering af det nuværende arbejde. Derfor er det faktiske indhold i disse perspektiver ikke indsat i et værdirationelt univers, som udpeger dette eller hint forhold som vigtigt i hans liv og som rettesnor for hans forsøg på at

forme sin tilværelse. Derfor bliver det tilfældigheder snarere end formulerede strategier, som kommer til at afgøre om nogen - og i så fald hvilken - af hans fremtidsvisioner bliver realiseret. Som han selv siger, det kommer an på, hvad "der viser sig først".

4.5. SAMMENFATTENDE OM REFLEKSIVITETSFORMER.

Vi har i dette kapitel analyseret refleksiviteten i de hovedformer, som optræder i vores materiale. De udvalgte interviews er netop dem, hvor refleksiviteten optræder som normativitetens dominerende form. Der forekommer med andre ord refleksive indslag i alle andre interviews; men i disse optræder den ikke som en dominerende form.

Refleksivitets dominans kommer til udtryk i individernes måde at fortolke omverdenen på, karakteriseret ved individernes stadige reflekteren over egen situation. Denne reflekteren udfordrer til stadighed deres tanker om det, som var før, med overvejelser over det, som skal komme.

Refleksiviteten som normativ komponent kan have forskellig rækkevidde for den enkelte. Den kan udfolde sig inden for **begrænsede sfærer** som f.eks arbejdet, eller den kan have en mere **omfattende status**.

I de tilfælde, hvor refleksiviteten får en mere **omfattende status**, tager den sit udspring i en (for personen selv) artikuleret værdirationel konstruktion. Det kan f.eks dreje sig om en veldefineret forestilling om et bestemt "godt liv", eller en velunderbygget politisk overbevisning. Når refleksiviteten kan have så forskellige udgangspunkter, skyldes det, at den ikke er afhængig af nogen **bestemt form** for værdirationel konstruktion. Det væsentlige er, at der er en konstruktion, som dels tillader en stadig dannelse af langsigtede perspektiver på det værende, og som dels kan fungere som kritikbase for den stadige afvejning af værdier, som

livets evindelige valg byder på. Blandt de interviews, som er behandlet i dette kapitel, kan vi pege på eksemplerne Ulrik, Lis, Lillian og Anders, som eksempler, der afspejler refleksivitetsformer, som antager en sådan mere omfattende status. De repræsenterer hver på deres måde en værdirationel helhed, som omfatter hele dagliglivet, og som sætter dem i stand til at navigere deres liv imod bestemte mål eller efter bestemte principper. Her over for markerer John nærmest det stik modsatte forhold, her var en manglende værdirationel ensbetydende med, at de formulerede perspektiver fik et noget diffust skær.

Ulriks udgangspunkt er drømmen om at kunne leve af sin musik og i det hele taget forståelsen af ham selv som rockmusiker. Alt, hvad han ellers foretager sig, er underordnet dette ene perspektiv. Ulrik har et meget klart billede af, hvilke krav og begrænsninger musikerperspektivet sætter for det øvrige liv. For Ulrik har dette perspektiv sin pris, og han har gjort op med sig selv, at han er villig til at betale den. Ulriks perspektiv er ekstremt individualistisk²⁹. Det omfatter kun ham selv og hans eget liv. I den udstrækning det omfatter andre mennesker, er det som en begrænsning i de relationer, han kan have til dem og omvendt.

Lis' udgangspunkt er overvejelser over indholdet i og karakteren af "det gode liv". De primære elementer i dette "gode liv" er knyttet til familien og til andre primære sociale relationer. De sociale relationer er bærende i det "gode liv", og Lis ved om dem, at de skal plejes for at fungere. Lis har et perspektiv, som handler om at komme bort fra industriarbejdet gennem at uddanne sig. Hun indfrier det ikke umiddelbart, idet hun ræsonnerer over de konsekvenser, det ville have for hendes nuværende liv, hvis hun skulle mobilisere de hertil nødvendige ressourcer. Lis' perspektiv er i en vis udstrækning et perspektiv på, hvad hun ville gøre hvis.... Til gengæld er det relativt klart formuleret.

Lillian tager på samme måde udgangspunkt i et begreb om det "gode liv". For Lillian er det gode liv centreret omkring familien og i forlængelse heraf omkring det nedlagte husmandssted som en symbolsk ramme omkring familielivet. Udfyldelsen af denne ramme har snæver forbindelse med mandens etablering af en selvstændig virksomhed. Herved får perspektivet på det gode liv en forholdsvis langsigtet karakter, det er et perspektiv, som Lillian og hendes

²⁹. Individualistisk er her netop ikke synonymt med egoistisk.

familie vedvarende arbejder på at realisere. Lillian ser sit fabriksarbejde som et middel til at virkeliggøre perspektivet. I det langsigtede perspektiv ser hun muligheden for dels at få en funktionel placering i den selvstændige virksomhed, dels at vende tilbage til udøvelsen af sit eget fag.

Fælles for disse tre eksempler er, at refleksiviteten udmønter sig i en form for realisme. Denne realisme omfatter reflekterede vurderinger af værdier, en prioritering af perspektiver, en vurdering af de "ydre" begrænsninger for perspektivernes realisering, en vurdering af denne virkeliggørelses omkostninger og en operationalisering i strategier.

Som et fjerde eksempel i denne række kan vi nævne eksemplet Göran fra afsnit 2.1. Hans opstilling af sammenhængende perspektiver på arbejde og familieliv udtrykker en anden variant af denne mere omfattende refleksivitet. Omvendt fremstår den refleksivitetsform, som Göran afspejler, dels som delvist afgrænset af brukskulturen, dels som afgrænset af hans aktuelle situation. Göran er faktisk nået til en grænse - vi så, hvordan alle veje fremad i arbejdet var lukkede og uvægerligt ville tvinge ham til en overskridelse af de værdier, som ligger i de normative fortolkninger, som har været udgangspunkt for hans hidtidige udvikling.

Anders repræsenterer en anden form af en mere omfattende refleksivitet. Anders repræsenterer en omfattende politisk normativitet, som bl.a. har vist sig i et livslangt politisk engagement. Den politisk betonedede normativitet udgør et værdirationelt univers, som ikke på samme måde, som det var tilfældet i de forudgående eksempler, udstikker ultimative mål for hans gøren og laden. Det politiske værdirationelle univers er selvfølgelig ideologisk, og netop derfor kommer Anders i langt højere grad end noget andet eksempel til at udtrykke en helhedsfortolkende refleksivitet. Den værdirationelle pragmatik - realismen - som karakteriserede de forudgående fire eksempler, er her udskiftet med en form for idealisme.

Hvis refleksiviteten udfolder sig indenfor en **begrænset sfære**, som f.eks. arbejdet og ikke er indvævet i et omfattende hele, som inkluderer hele livet, kan den have sit udspring i en almen skepsis overfor alt det, som tidligere fandt sin berettigelse via det kultur- eller traditionsbundne. Der kan være tale om forhold eller fænomener, som qua den samfundsmæssige

rationalisering nu henstår som meningsløse remenicenser, og på det nærmeste provokerer den rationelle tankes logik.

John og Jens repræsenterer begge forholdsvis klare udgaver af denne refleksivitetsform. Den optræder imidlertid ofte i udformninger, som er vanskelige af skelne fra konventionaliteten, og hyppigt forekommer refleksiviteten mindre dominerende end den sameksisterende konventionalitet. Den samme form for realisme, som vi forbandt med de forudgående eksempler, forekommer her. Imidlertid vil den altid optræde i en mere partiel form.

Strategi er et centralt begreb i vores forståelse af refleksiviteten. Det er værd at bemærke sig, at den har væsensforskellige fremtrædelsesformer. Strategi er ikke nødvendigvis noget, der indebærer veldefinerede planer for forløb, som rækker langt ud i fremtiden. Det kan også være et spørgsmål om at navigere uden om bestemte situationer, om på forhånd at kunne definere sin stilling til umiddelbart forestående valgsituationer, som en eller anden udvikling forudsigeligt eller potentielt muligt bringer den enkelte i.

Vores pointering vedrørende "perspektiv" fra afsnit 2.7 bliver igen relevant her. Strategier bygger altid på definerede perspektiver. Strategier kan udtrykkes i faktiske handlinger, men de kan også bestå i at undlade bestemte typer af handlinger. Eksempelvis må vi fortolke det som strategisk, når Lis udfra et bestemt perspektiv helt udelukker, at hun vil arbejde i hovedmontagen. Tilsvarende er det strategisk, når Ulrik udelukker, at han vil arbejde på funktionærlignende vilkår, fordi det vil binde ham og besvære hans frie udfoldelse som musiker.

Lillian er oplagt strategisk i sin forståelse af egen arbejdssituation, når hun omtaler sit arbejde som midlertidigt, og lader det indgå som en brik i et puslespil, der skal lægges for at skabe en situation nogle år ud i fremtiden. For Anders gælder det, at han er strategisk i en form, hvor han fortrinsvis undgår bestemte situationer. Det kan lyde vagt, men er det faktisk ikke. Hans perspektiv er meget omfattende og særdeles veldefineret, og de valg han foretager er meget sjældent tilfældige eller uden solide perspektivbundne overvejelser. På denne måde har hans liv en strategisk dimension.

Om Jens siger vi, at det refleksive element i den normativitet, som han repræsenterer, er knyttet til arbejdet. Jens er i en vis udstrækning strategisk i sin daglige omgang med arbejdet. Han forstår sig selv som agerende i et forældet og buraukratisk system, som han bliver nødt til at omgå for at opnå tålelige arbejdsbetingelser. Han har påbegyndt en videreuddannelse; men formålet med forehavendet er så uklart for ham selv, at han næppe kan siges at have indsat sin videreuddannelse i en strategi, hvorimod han nok ser den i et bestemt perspektiv.

John er svært utilfreds med sit nuværende arbejde, ikke med hensyn til lønnen men med hensyn til de personlige udviklingsmuligheder i arbejdet. Først og fremmest vil John **noget andet** end sit nuværende industriarbejde. Hans utilfredshed er en permanent kilde til udviklingen af perspektiver, som handler om alternativer. John arbejder ikke strategisk mod eet af disse alternativer. Fraværet af et omfattende værdirationelt univers betyder, at han ikke har dannet en strategi, men alene har udviklet perspektivet om en fremtid uden industriarbejdet.

5. EKSKURS: DORTHE'S FORTÆLLING

Ragnar: "...jag tror att vi har kommit ifrån varann mera. Jag känner det så, jag vet inte.... jag tror att.. det kommer nog att bli ännu värre längre fram för att.. om du tittar på de här nya arbetsplatserna..... så lägger de in fler och fler arbetsmoment på varje arbetsplats. En man ska hinna med fan i mig snart allt va, det går ju ut på det. Det är rationalisering kallar de väl det för, men jag skulle nästan.. kalla det där för en viss avlivning av individ. För att jag tror att människan själv blir nog så jävla lik den där maskin du ska sköta..... Ska följa med i samma tempo (skratt) du ska vara här och du ska vara där och du skall kolla det och det och det, var slutar det till slut. Jo på dårhuset, där hamnar de. Så framtidens individer de blir inte.. jag tror inte att de kommer att få samma livslängd inte, jag är rädd för det".

Strategier kan være svære at have med at gøre, de kan mislykkes, eller de kan føre til andre resultater og tilstande, end det der var det bagvedliggende perspektivs formulerede mål. Ikke mindst sådanne forhold, som har med arbejdslivet at gøre, kan være vanskelige at overskue. Vurderinger af muligheder og vilkår vil i reglen altid være forbundet med meget store usikkerheder, og de forudsætninger, som på et tidspunkt danner udgangspunktet, kan siden vise sig at være opløste.

Dorthe's beretning illustrerer dette forhold med stor præcision. Dorthe er i 30-erne, og har været på X-værk i adskillige år. Dorthe arbejder med bearbejdning af metalemnier. Hun har været i sit nuværende job i en kortere periode. Før da var hun beskæftiget i over 2 år i en anden afdeling, hvor hun deltog i indførelsen af et stort pladebearbejdende FMS-anlæg, og hun blev siden operatør på anlægget. Det er oplevelserne herfra der er denne beretnings genstand.

Dorthe blev spurgt, om hun ville være med på FMS-projektet. Hun sagde ja, ikke mindst med den bagtanke at hun her fik en mulig indgang til arbejdet med ny teknik og dermed - i følge hendes daværende opfattelse - til et mere spændende og udfordrende arbejde. Dernæst var det i almindelighed spændende at prøve noget nyt.

Dorthe, hendes kolleger og nogle af fabrikkens teknikere deltog i et forberedende gruppearbejde. Siden rejste gruppen til udlandet og besøgte producenten. Diverse specifikationer blev gennemgået, og arbejderne fik lejlighed til at stifte bekendskab med maskinen. Dorthe syntes, det var spændende at blive inddraget, og hun var glad for de nye muligheder, som hun fik via deltagelsen i forberedelserne.

Dorthe: "Det er jo altid sjovt at så være med fra starten. Jeg synes at det var helt flot at tage med derned som operatør, fordi mange gange så er det altså kun dem, der køber den ind, og dem der skal lave nogle af de andre ting på den. Altså os der skal arbejde med den, det er sjældent vi får lov at være med. Men det gjorde vi godt nok. Det synes jeg det var alle tiders. Det gjorde også, at man var lidt mere interesseret, da den kom, fordi man havde set det før og vidste sådan lidt om, hvad det var for noget. Og så var det de samme folk, der var med oppe og - altså dem vi arbejdede sammen med i [leverandørlandet, red.] -den var dem der var oppe og stille den op heroppe. Det synes jeg det var sjovt".

Nogen tid derefter blev maskinen leveret og stillet op. Maskinen blev overladt til Dorthe og hendes arbejdskammerater. De havde en lang periode, hvor de i fællesskab måtte lære maskinen at kende. Siden skulle de hver især køre den på egen hånd (maskinen kører i 3-holdsskift med en operatør på hvert skift):

Dorthe: "... Og de første 3-4 måneder der kørte vi to på maskinen, altså [navn på arbejdskammerat, red.], der kører nat og vi kørte om dagen begge to. Og der var det jo fint, for vi skulle jo lære alle de programmer, og vi skulle lære og rette i dem, og vi skulle lære at stille værktøjer op, og når man så går to om det og snakker, om hvordan det vi mener, at vi nu gjorde det. For der var ikke en, der vidste, hvordan det skulle være, vi skulle sådan selv finde ud af det hen ad vejen og huske, hvad vi nu havde set dernede. Så det var meget sjovt, det gik der og lige nogle måneder med, jo. Og så skulle til at køre den selv, jamen så skal man jo op til sådan en eksamen og sådan noget. Og prøve om man kan. Og det kunne vi jo selvfølgelig også, altså når vi har kørt med det i 4 måneder, så kan man også godt. Så skulle vi til

OBS: Hvad siger du, I var til en slags eksamen?

Dorthe: Nej, det følte jeg dengang, jeg skulle til at køre den. Nej, det var vi jo ikke vel, men da jeg sådan skulle til at stå på helt egne ben. Jeg ikke havde [navn på arbejdskammerat, red.] ved siden af, til at sige, "hvordan var det nu, vi gjorde den dag? Og hvordan gør vi nu" og ... Altså når man går 2 og snakker om det, det er jo nemmere.

Men efter yderligere et par måneder forsvandt "sommerfuglene i maven". Nu havde Dorthe og hendes kammerater lært, hvad der var at lære. Der var nu gået sammenlagt omkring 10 måneder, og maskinen havde været på plads i 5 - 6 måneder. Fra dette tidspunkt begyndte mismodet at melde sig hos Dorthe, såvel som hos hendes arbejdskammerater.

Maskinen laver sit arbejde udfra et computerprogram og en programmering af det enkelte emne. Denne programmering laves af teknikere, som i princippet ikke har noget med maskinen at gøre. Dorthes arbejde bestod i at sætte disketten i computeren og starte programmet via en menustyret skærm. Desuden skulle hun montere maskinens værktøj og kontrollere, at den faktisk gjorde, som den blev bedt om. Var det ikke tilfældet, kunne hun rette enkle fejl. Hun skulle dernæst sørge for, at den fik det nødvendige materiale, og at færdige emner blev bragt væk.

Maskinen laver oftest meget store serier, yderst sjældent kører den i tidsrum, som er kortere end 4 timer. Under tiden er dens cykler beregnet i døgn. Dernæst laver maskinen et infernalsk spektakel - tæt på de tilladte 90 db. Man kan ikke føre en samtale i maskinens nærhed.

Snart blev lediggang, stilstand og isolation et stort problem for Dorthe. Arbejdsdagene blev meget lange, og arbejdet omgærdet af ulyst, og Dorthe drømte om at komme væk derfra:

OBS: "Hvorfor ville du væk dernede fra?"

Dorthe: Det ville jeg, fordi det blev for kedeligt og sidde dernede. Og sidde og overvåge den. Og så og fordi den støjer, den støjer simpelthen så meget. Og ikke nok med at den støjer, men så alt den anden støj der er dernede i rummet, det er altså ...

OBS: Er der meget bulder?

Dorthe: Ja, det er der. Og det ... man er træt i hovedet, når man har siddet der sådan en hel dag. Og siddet og overvåget maskinen så skulle koncentrere sig. Altså ledelsen ville helst have man ser aktiv ud, selv om man sidder og overvåger. Det kan de altså ikke forstå, at man ikke laver en hel masse samtidig med. Det kan de godt nok ikke. Så de har det egentlig bedst, når man sidder og filer og laver alt muligt sådan ved siden af. Og vi gør det, vi gør værktøjet klar til den næste operation, vi skal i gang med. Men det kan vi altså ikke være 8-10 timer om.

OBS: Kan det vare 24 timer?

Dorthe: Ja, det kan det godt. Altså ... og det tager måske en time eller halvanden og gøre værktøjet klar. Så kan man gå og feje og rydde lidt til side. Altså det kan man jo heller ikke få 8 timer til at gå med. Det kan man godt nok ikke.

OBS: Hvad sker der så - er det så værkføreren, der kommer og prikker dig på skulderen og siger, "nu synes jeg du skulle tage og lave noget"?

Dorthe: Nej.

OBS: Eller hvem er det? Hvordan får I at vide, at ledelsen helst ser, at I ser ud, som om I laver noget?

Dorthe: Altså jeg var begyndt og sidde og læse bøger og læse avis, det kom værkføreren og sagde til mig, at det så ikke pænt ud, så det måtte jeg ikke. Og det havde han så fået at vide af ... det var vist nogle af de øverste, der havde gået forbi, ikke også? Og jeg gjorde ellers det, hver gang jeg vidste der kom gæster og sådan noget. Så pakkede jeg selvfølgelig avisen væk, og gik rundt og så aktiv ud og sådan noget. Men det er søreme svært altså, når der egentlig ikke er noget at lave".

Lykkeligt var det ikke. Dorthe havnede nærmest i en situation helt modsat det "dårehus", som Ragnar beskrev i sin teknologiske mareridtsvision. Dorthe havde ikke for meget at gøre, hun havde for lidt, og hun følte, at hun gik i stå. Hun følte også, at de kummerlige arbejdsvilkår forfulgte hende ud af fabrikken, når hun gik derfra:

OBS: Men det her med at man går i stå, har det også betydning for, hvordan og hvorledes man opfører sig, når man kommer ud? Går man også i stå i en masse andre sammenhænge? Når man er kommet voldsomt ned i tempo på sin arbejdsplads?

Dorthe: Altså hjemme, der synes jeg ikke, at jeg er gået i stå i den forbindelse, men ... når man så skal snakke med andre folk om, hvad man foretager sig på sit arbejde, så går man i stå, for så har man ikke rigtig noget at fortælle om. Altså hvis folk spørger "Hvad laver du?" Nå, men jeg kører sådan en maskine der. "Nå, det lyder da spændende", siger de så. Ja, det lyder da meget spændende, men det er det faktisk ikke.

OBS: Det er det ikke?

Dorthe: Nej. Så bliver det nok vendt til noget negativt i stedet for, og det er jo godt nok lidt ærgerligt. Altså jeg kunne næsten kun fortælle de dårlige ting om maskinen til sidst. I stedet for det der var godt ved den. For selvfølgelig er der også noget godt ved den. Altså ikke at man sidder og overvåger den, men det er jo da spændende, altså de ting vi lavede, når vi lavede noget, det var da spændende.

OBS: Hvordan havde du det, når du skulle på arbejde om morgenen?

Dorthe: Jeg havde det ikke særligt rart med det. Altså jeg vidste, at jeg skulle ned og sidde i den larm der. Øhm, hvis jeg vidste, at der var noget, jeg skulle i gang med lige med det samme, når jeg kom, så var det rart at gå på arbejde. Men hvis jeg vidste, at det kørte bare fra i går stadigvæk, så var det altså ikke så spændende. Det var sådan det var lige før, at når den havde lavet noget skidt eller den havde krøllet en plade, og der var sket et eller andet helt vildt, så var det næsten sjovere at være her. Det var lige før man stod og klappede i sine små hænder - Århh endelig nu sker der noget. Det er ikke så rart at stå op hver morgen og tænke "Åååhhh nu skal du ned og høre på det støj dernede igen, altså". Man lever af hovedpinepiller det halve af dagen, og sådan noget også, ikke? Selv om man har høreværn på så ... det kunne jeg ikke holde ud og gå med på hele dagen.

Problemet var frem for alt støjen og lediggangen, men retrospektivt ser Dorthe også andre dimensioner. En anden arbejdsdeling mellem programmører og arbejdere kunne have betydet, at jobbet blev mere spændende, og at der også var personlige og faglige udviklingsmuligheder at forfølge den dag, Dorthe havde lært sig maskinen.

OBS: Hvad med denne her proces - I var i [udlandet] - I var med nede og kigge på den, I var med til at diskutere, hvad den skulle lave. I var med til at diskutere, hvordan den skulle stilles op, og hvordan alt det der skulle foregå. Var I med til at bestemme, at der skulle være den her arbejdsdeling mellem programmører og operatører?

Dorthe: Nej, det tror jeg var fastsat på forhånd.

OBS: Det var fastlagt på forhånd?

Dorthe: Ja, det tror jeg.

OBS: Det var Jer, der var hænderne, og de andre der var ...

Dorthe: Ja, der var hovedet - ja det var det.

OBS: Var det ærgerligt?

Dorthe: Det vidste jeg egentlig ikke rigtig på det tidspunkt, om det var, fordi at der var det jo egentlig spændende nok bare det at være med til at få lov at køre den. Så finder man jo først ud af, når man har fået den til at køre og gjort det et stykke tid, at man egentlig godt kunne tænke sig at være med til at lave det hovedet [person, der programmerer maskinen], laver her. Også fordi man bliver jo - man bliver ligesom bare en robot. Når man sidder dernede ved den. Og det virker, ikke også? Så bagefter så synes jeg, at det var ærgerligt, at vi ikke kunne finde ud af at komme lidt mere ind i den. For det tror jeg ikke, man tænker på, når man lige får sådan et tilbud om at

komme med. Så er det jo sjovt, bare det at få lov at komme med ned og se den og

OBS: [udlandet] er spændende og sådan noget?

Dorthe: Ja, men at få lov at være med til og så bestemme lidt om, hvad den skal kunne, og hvad vi forventer af den og sådan noget. Selv om de havde de jo nok også fastsat på forhånd, men altså det har gjort, at vi fik en fornemmelse af, at vi havde et lille ansvar.

OBS: At I var med?

Dorthe: Ja, og det synes jeg er udmærket, man skulle nok bare have haft lidt større ansvar. Men det finder man altså først ud af bagefter.

Dorthe var skuffet over den måde, tingene havde udviklet sig på. Det nye arbejde i teknologiens favn havde vist sig at være en dårekiste. Dorthe var led og ked af arbejdet og bad om at blive flyttet væk. Den ansvarlige værkfører ville imidlertid ikke slippe Dorthe, for det tager selvfølgelig tid at oplære nye folk til et sådant job.

Imidlertid står maskinen nær en port, og Dorthe fik alvorlige helbredsproblemer på grund af træk. Tre gange var hun sygemeldt i længere perioder. Da hun kom tilbage tredje gang, blev hun flyttet til en anden afdeling. Det var en festdag for Dorthe.

For Dorthe opstod muligheden pludselig, hun greb den, idet hun så nogle perspektiver i at komme til at arbejde med computere og FMS. Ny teknik er fremtiden, og det er spændende, tænkte hun, og så gik hun i gang. Hun blev skuffet. Virkeligheden ved maskinen viste sig at være alt andet end det, hun havde forestillet sig. Fjernt fra at være spændende og personligt udviklende, var arbejdet en grusom oplevelse, en daglig elendighed af monotoni, stilstand og social isolation.

I dag arbejder Dorthe i en mindre afdeling. Arbejdet består i konventionel bearbejdning af mindre emner, det består i enkle operationer ved forholdsvis enkle maskiner. Egentlig ligger det fjernt fra denne verdens standardopfattelser af det "gode arbejde". For Dorthe har det imidlertid andre kvaliteter. Det er organiseret på en måde, som indebærer en Kooperation med

arbejdskammerater og en vis autonomi. Det giver mulighed for social kontakt i arbejdet, og det er fri af det forrige arbejdes fysiske gener.

6. LIVSFORMER OG NORMATIVITET

I bind 1 udviklede vi en normativitetsteoretisk forståelse af begrebet livsform. Vi har anvendt dette begrebsapparat i analysen af en række interviews. Vi skal her konkludere på vores analyse i forhold til livsformbegrebet.

Vi har præsenteret en livsformteori og en livsformanalyse, som frem for alt fokuserer på de processer, som indgår i livsformens produktion og reproduktion af betydning. Teoretisk er dette forvaltet i en normativitetsteoretisk fortolkning af begrebet livsform. Begrebet blev betragtet som en dobbeltstruktur af betydning og praktik, og betydningssiden blev videre differentieret ved hjælp af de to underbegreber konventionalitet og refleksivitet. Disse to begreber kom siden til at udgøre den analytiske rygrad i dette binds kapitler 2 - 5. Praktiksiden blev differentieret i en række felter: lønarbejde, husarbejde, familieliv, andet arbejde og den egne tid.

Vi har udviklet en livsformteori, hvis ambition det er at håndtere den evige individ-struktur problematik på en ikke-deterministisk måde. Vi ville hinsides en mekanisk og reduktionistisk opfattelse af daglige systemer af praktik og betydning. Derfor placerede vi fortolkningen af det intentionelt handlende individ og af handlingsteorien centralt i teorien. Konsekvensen er, at vi herefter står med et livsformbegreb, hvor en livsform ikke bliver til uden om dens bærere - individer er samtidig livsformernes producenter.

Individerne bliver betragtet, som intentionelt handlende aktører, og som medvirkende i skabelsen af deres eget liv og dermed også i produktionen af dette livs sociale dimension indfanget i begrebet livsform.

Indsættelsen - eller rettere genindsættelsen - af individet i livsformteorien får samtidig den konsekvens, at vi må betragte livsformer som historiske. Denne historicitet er til stede såvel i forhold til en videre samfundsmæssig dimension - "den store historie" - som i forhold til en livsformbestemt dimension - "den lille historie".

På et abstrakt niveau betyder dette på den ene side, at enhver livsform til stadighed står under indflydelse af den store histories udvikling - dens tendens. Dette "den store histories tendens" blev teoretisk håndteret i en diskussion af samfundsmæssig og kulturel rationalisering. På den anden side betyder det, at enhver livsform er specifik i sin historiske og samfundsmæssige kontekst. Det vil sige, den er ikke en een gang given fast form, men skal forstås som et til stadighed blivende fænomen. Faktisk kan det i forlængelse heraf, og i forlængelse af dette projekt i øvrigt, diskuteres, om betegnelsen livsform fortsat er relevant som betegnelse. Vi vender tilbage til dette forhold i afsnit 6.3.

"Den lille histories" betydning i sammenhæng med livsformbegrebet blev teoretisk håndteret ved hjælp af af kontekstualiseringen og medieringskategorierne biografi og primær social gruppe. Herved bliver livsformbegrebet meget direkte sat i relation til det levede liv. I praksis er dette synligt i analysens løbende interesse for især biografiske relationer i materialet.

Denne individernes status som medvirkende producenter i livsformernes skabelse og de implikationer, som følger heraf, kommer empirisk til udtryk i den normative kompleksitet, som vi skal diskutere i det følgende.

6.1. NORMATIV KOMPLEKSITET

Vi skal indledningsvis endnu engang pointere normativitetskategoriernes status som analytiske kategorier og dermed erindre om de principielle kommentarer om deres anvendelse, som vi fremsatte i kapitel 1. For det første er **der ingen livsformer, som er refleksive eller er konventionalistiske**, derimod kan der findes livsformer, hvor normativiteten domineres af en bestemt normativitetsform og i empirisk analyse kan vi finde eksempler, hvor individer ses som bærere af en sådan livsform. For det andet **er de opstillede normativitetskategorier ikke i sig selv normative**. Det vil sige, de er ikke udtryk for nogen vurdering af godt eller forkert, klogt eller mindre klogt.... o.s.v. For det tredje anvender vi alene disse kategorier som begreber, der kan sige noget om strukturen i en livsformspecifik normativitet og netop ikke om individers mentale formåen.

I forbindelse med teorien og sidenhen i forbindelse med analysen har vi peget på, at normativitet som konkret fænomen, på trods af at det lader sig gøre at skelne mellem principielt forskellige former, altid er uhyre kompleks. De to former er principielt forskellige for så vidt angår deres teoretiske definitioner, men at den teoretiske destinktion er mulig betyder ikke, at den empirisk fremstår som tilsvarende glasklar. Tværtimod har vi ofte i denne analyse peget på en besynderlig tvetydighed.

Denne tvetydighed hidrører fra den omstændighed, at vores interviewanalyse viste, at både refleksiviteten og konventionaliteten optræder i såvel omfattende som i fragmenterede versioner. Hermed hentyder vi til, at de kan være omfattende i og med, at de indskrives sig i sammenhængende værdirationelle systemer, eller de kan være fragmenterede i og med værdirationaliteten netop ikke udtrykker en sammenhængende form. Vi skal i det følgende redegøre for denne opdeling i forhold til hver af de to normativitetsformer.

I vores gennemgang af refleksivitetsens former så vi to væsensforskellige udgaver. I den ene udgave funderer refleksiviteten sig på et **sammenhængende værdirationelt univers**, f.eks. karakteriseret ved forestillinger om "det gode liv". I disse tilfælde kan perspektiver på fremtiden munde ud i strategier i forhold til lønarbejdet eller andre praktikfelter, som nok handler om et bestemt felt, men som samtidig sætter dette i forhold til en videre livssammenhæng med henblik på at stræbe efter "det gode liv".

I den anden udgave funderer refleksiviteten sig på fra hinanden **afkoblede værdirationelle elementer**, omhandlende f.eks. lønarbejdet. Det karakteristiske her indenfor er, at perspektiver på et bestemt felt ikke sættes i relation til andre felter og tilsyneladende ikke står i forhold til en videre forestilling om "det gode liv".

Vi så i flere tilfælde, hvordan disse forskellige former af refleksiviteten gav sig udslag i de samme fortolkninger af bestemte temaer. Der er imidlertid intet besynderligt heri. Det væsentlige for den sontring, som vi her beskæftiger os med, er ikke det faktiske indhold, men den principielle form. Alene i de udgaver, hvor refleksiviteten antager en mere omfattende karakter, optræder de refleksive betragtninger indenfor praktikfeltet som et enkelt ud af flere,

der er i samklang med hinanden og koordineret ud fra et veldefineret perspektiv i en strategi for tilværelsen.

Om konventionaliteten gjaldt det, at den var mest fremherskende i en fragmenteret udgave; men i øvrigt ser vi principielt samme opsplitning som i forhold til refleksiviteten. Vi så såvel fragmenterede som mere helhedsbetonede udgaver.

Den fragmenterede konventionalitet er frem for alt synlig som en form, hvor konventionaliteten i den udstrækning, den kan iagttages inden for flere temaer, ikke grunder sig på samme kulturelle komponent. Der er i sådanne tilfælde tale om, at bestemte normative kodninger videreføres som isolerede normer om ret og rimeligt, rigtigt og forkert... I og for sig den i praksis eksisterende principstyrede etik. Den sammenhængende kulturelle dimension er i bind 1's livsverden termer forsvundet.

Vi har dernæst set konventionaliteten i mere omfattende udgaver, hvor det konventionelle netop indskrev sig i en mere omfattende værdirationel helhed. Dette var ikke mindst synligt i forhold til den svenske interviewserie, hvor brukskulturen kunne ses som en særlig konventionel helhed.

Her er det relevant at inddrage den nogle gange diffuse overgang imellem normativitetsformerne. Kombineres forestillingen om hhv. fragmenteret refleksivitet og fragmenteret konventionalitet ses det, at tilstedeværelsen af reminiscenser af nu hedengangne hele kulturelle systemer kan blande sig med refleksive fortolkninger af tilsvarende snævert afgrænsede fænomener indenfor et eller flere praktikfelter.

Analysen viser imidlertid, at denne normative kompleksitet ikke er et fænomen, som alene hidrører fra de principielt flydende grænser mellem konventionalitet og refleksivitet. Normativitetsformerne fyldes i det levede liv med konkret indhold. De bliver bærere af interesser knyttet til bestemte fænomener. Den normative kompleksitet afspejler det levede livs kompleksitet, dets myriader af konkrete normativt prægede forestillinger, dets forskelligartede praktikker, dets problemer, dets værdier... I sin omfattende form resulterer såvel den refleksive som den konventionelle normativitet i, at bærerens tilværelse "ordnes" efter en større helhed.

Egentlig er det "perspektivets" sammenhængskraft, der afspejles på denne måde. De fragmenterede refleksivitetsformer giver ikke på samme måde indtryk af at ordne bærerens tilværelse efter i en reflekteret helhed. Dermed har vi dog ikke udtalt os om, hvordan samme sag tager sig ud fra bærerens synsvinkel.

Vi fandt betydeligt færre eksempler, hvor vi kunne tale om refleksivt domineret normativitet, end vi på forhånd havde ventet, men samtidig fandt vi dem i andre former, end vi havde ventet. Faktisk er det sådan, at vi kun i et enkelt eller to tilfælde kan se større dele af en normativitet, som korresponderer med de linier, som vi udstak i bind 1's andet kapitel, og som nævnt er disse eksempler ikke ubetingede.

Vi fandt nok refleksive normativitetsformer, hvor flere af "den nye arbejders" karakteristika passede ind. Det gælder f.eks. uddannelse, lysten til at påtage sig nye og mere omfattende arbejdsopgaver og en tilhørende accept af større ansvar, men **samtidig** fandt vi en pointering af, at dette ikke måtte ske på bekostning af lighedsprincipperne i aflønningen og i det hele taget på måder, der kunne erodere det gode "kollegiale kammeratskab". Denne pointering finder vi vel og mærket i både omfattende og fragmenterede refleksivitetsformer. Den "karriereorienterede, moderne, målrationelle" arbejder, som trives i fremtidsbillederne hos såvel industriens arbejdsgivere som Dansk Metalarbejderforbund m.fl. (jvf. kapitel 2 i bind 1), kunne vi ikke finde som grundform.

6.2. FRISÆTTELSENS DILEMMA

- AMBIVALENS

Teorien driver så at sige to hovedlinier. På den ene side en rationaliseringsteoretisk synsvinkel og på den anden side en handlingsteoretisk synsvinkel. Den første af disse indebærer bl.a., at vi får et bestemt syn på den samfundsmæssige og kulturelle udvikling i den moderne verden. En hovedoverskrift på denne udviklingsdiagnose er på den ene side den normative frisættelse, på den anden side konstateringen af de symbolske systemers opløsning i en principstyret etik.

Vi sagde i forbindelse med udviklingen af det normteoretiske perspektiv, at dette antagelig kunne oversættes til en forskydning fra konventionalistiske normativitetsformer til stadig mere reflektivt betonedede former. Denne antagelse viser sig i lyset af analysen at være altfor snæver. Dette er egentlig ikke så underligt, thi den er nærmest en moderne version af den Weber'ske fremtidsprofeti, som vi kritiserede i forbindelse med teoriudviklingen.

Der er grund til at hæfte sig mere ved et andet aspekt af denne frisættelses- og rationaliseringsproces. I stedet for - som det implicit ligger i den teoretiske antagelse - altovervejende at forstå disse processer i termer af opløsning, virker det nærliggende også at anskue dem i termer af **afkobling**.

Således er rationaliseringens faktiske konsekvens ikke nødvendigvis en total opløsning af alle kulturelt formidlede tydningsmønstre. Der kan tillige være tale om en proces, hvori elementer af bestemte tydningsmønstre afkobles fra den oprindelige videre kulturelt formidlede kontekst, uden at den hermed gøres til genstand for refleksion.

Vi kan altså bære på elementer, som er kulturelt overleverede, uden at vi er i stand til at forstå dem og anvende dem som sådan. Forklaringen herpå kan have både en social og en individuel side. Når tydningsmønstre afkobles fra deres oprindelige videre kulturelt formidlede kontekst, kan den enkelte ikke længere tage for givet, at dette eller hint deles med andre. Således opstår der potentielt situationer, hvor der på et abstrakt niveau kan tales om fælles situationsforståelser, men hvor disse ikke kan erkendes og udnyttes som sådanne. Afkoblingen kan være et problem for individet, uanset om betragtninger om sociale koordineringsproblemer inddrages eller ej. Frisættelsen kan resultere i identitetsproblemer og manglende lyst på livet. Thomas Ziehe (bl.a. 1987) har belyst dette problem (se også Mortensen, 1988 s.61).

Frisættelse er i denne fortolkning et dobbelt fænomen. På den ene side er frisættelsen den proces, som skaber refleksivitetens grundlagsbetingelser gennem en en normativ deregulering. Herved bringes individet tættere på kontrollen over sit eget liv³⁰ - det frigøres som tænkende og handlende væsen. På den anden side er frisættelsen den proces, som potentielt resulterer

³⁰. - men ikke nødvendigvis over dets betingelser.

i orienteringsproblemer, idet den skaber afstand mellem individet og videre kollektive forståelsessammenhænge. Produktionen af individualiserede perspektiver og strategier bliver mulig, men gennem den individuelle stræben antastes det kollektive tilhør. Virkeliggørelsen af individuelle perspektiver bliver således en hårfin balanceakt mellem menneskelig emancipation og det Weber'ske jernbur.

Niels Mortensen diskuterer denne konsekvens af frisættelsen på lignende vis og påpeger på baggrund af sin teoretiske diskussion at:

"I denne situation er "en livsform" i stigende grad kun en midlertidig mulighed eller en pseudoløsning. Hvis man forsøger at fastholde en livsform, bliver det i bedste fald en trodsig livsstil" (Mortensen et al. 1988, s. 61).

Lidt senere samme sted hedder det, at frisættelsens nye livsverdens struktureringer får den konsekvens at

"Livsformer" bliver selvsocialiserende i stedet for konstitutive, selvretfærdige i stedet for autentiske, negativt afgrænsede i stedet for hvilende i sig selv, stiliserende i stedet for symbolskabende, "moderne" i stedet for kulturelt overførte, ritualiserede i stedet for tilvante" (ibid.)

Det er et temmelig dystert syn på karakteren af socialt liv, som Mortensen her optrækker i forlængelse af overvejelser over frisættelsen. Han ser en udvej, nemlig i en udvidelse af de substantielle hverdagslivskræfter, hvor det større råderum netop er en konsekvens af, at "livsformernes tvang" aftager.

Frisættelsen anbringer den enkelte i en situation af valg, men valg er uløseligt forbundet med fravalg, overskridelse af kulturelle normer er forbundet med social afstand.... Vores analyse viser med meget stor vægt dette frisættelsens dilemma. Vi ser det som en hyppigt forekommende **ambivalens** i interviewpersonernes udsagn.

Vi skal kort redegøre for, hvad vi forstår ved denne "ambivalens" og hvilke sider af analysen vi hentyder til med begrebet. Vi vender mere udførligt tilbage til fænomenet i kapitel 7.

Genkaldes gennemgangen af den svenske arbejder Göran (afsnit 2.1) vil man huske, at hans ambition i arbejdet på den ene side er at blive arbejdsleder, men at han på den anden side tillægger fællesskabet med arbejdskammeraterne stor betydning i fortolkningen af arbejdet. Han er fuldt ud klar over, at det ofte giver problemer, når man pludselig skal optræde som leder overfor sine forhenværende arbejdskammerater. Imidlertid var Göran af den opfattelse, at i netop hans tilfælde vil det p.g.a. deres unikke indbyrdes sociale relationer være muligt at bevare forholdet til kammeraterne. Vi kan naturligvis ikke vide, om Göran i givet fald ville have heldet med sig og bevare de sociale relationer uændret, men det kan med god ret betvivles.

Göran illustrerer en af de måder, hvorpå ambivalensen viser sig. Langt størstedelen af vores informanter afviser fuldstændigt tanken om at blive værkfører, fordi de som Göran er klar over det potentielle problem. Görans perspektiv på arbejdet udspringer i en dominerende refleksiv normativitet, med hvilken han har dannet strategier for sit arbejdsliv. Imidlertid er Göran på samme tid bruksarbejder, og arbejdets særlige sociale relationer og den bestemte udformning de har på værket, spiller en meget stor rolle for ham. Göran er splittet mellem på den ene side den individuelle refleksivt grundede strategi og på den anden side den sociale forankring i en specifik variant af lønarbejdets sociale relationer. Vi vælger at sige, at Göran er ambivalent i normativ forstand. Som vi skal vise i næste kapitel er lignende former for ambivalens et generelt træk i arbejdernes fortolkning af forhold knyttet til de nye produktionskoncepter.

Ambivalens behøver ikke at have nogen forbindelse med lønarbejdet, men kan, som det er synligt i talrige eksempler f.eks. beretningen om Clara (afsnit 2.2 og senere), berøre andre praktikfelter, forholdet mellem forskellige praktikfelter og de hertil knyttede sociale relationer.

Refleksiviteten som normativitetsform knytter ambivalensen til sig, det kulturbundne udgør i en eller anden udstrækning altid en kontrast. I de tilfælde, hvor vi har at gøre med en stærkt konventionalistisk domineret normativitet, forsvinder ambivalensen ind i en egentlig principiel afvisning.

6.3. FARVEL TIL LIVSFORMBEGREBET - DET ENS OG DET FORSKELLIGE

Det er klart, at vi med den teoretiske indgangsvinkel, som vi har taget til livsformanalysen, ikke kan lade vores analyse munde ud i opstillingen af et endeligt antal teoretiske livsformkategorier. Dernæst modsiger vores analyseresultater netop relevansen af at gøre dette. Det ville selvfølgelig være meget nemmere og langt mere bekvemt, hvis vi kunne levere et resultat, som sagde, at arbejderklassen i dag omfatter to livsformer; en konventionalistisk og en refleksiv - og at det kun er et spørgsmål om tid, før den anden er absolut dominerende. Sådan er det imidlertid ikke.

Den fare, som enhver livsformteori rummer, er, at den skrider fra at være et kulturanalytisk instrument til at være en serie faste billeder, som vi applikerer på vores sociale omverden. Livsformer er teoretiske konstruktioner - ikke et antal kasser, som vi kan stoppe hinanden ned i.

Vi har at gøre med en population med det grundlæggende fællestræk, at de alle er lønarbejdere i industrien. Vi har med de forudgående kapitler netop vist, at dette fællestræk ikke sætter sig igennem som en tilsvarende social og kulturel ensartethed. Vi har vist, at vi i stedet for een veldefineret livsformkategori eller nogle få varianter heraf står overfor en betydelig mere vidtspændt mangfoldighed, som ikke umiddelbart lader sig anbringe på en og samme nævner.

Men hvad har vi da? - lige så mange livsformer som individer? Eller har vi blot stillet spørgsmålet forkert?

At konstatere et fravær af kulturel ensartethed er ikke det samme som at postulere ikke-eksistensen af strukturelle fællestræk, endsige at postulere at sådanne fællestræk er uden betydning. Alle vore interviewpersoner er lønarbejdere i industrien, det betyder, at de i forhold til arbejdet er undergivet betingelser, der i mange henseender er ens, og som de hver for sig principielt ikke har nogen indflydelse på. Dette handler ikke mindst om en lang række

socialteoretiske "trivialiteter" - alt fra underordningen i arbejdets autoritære sociale relationer til underkastelsen under arbejdets lineære tidsbegreber.

Den normativitetsteoretiske udgave af livsformanalysen viser imidlertid, at der ikke er nogen nødvendig sammenhæng mellem eksistensen af sådanne strukturelle fællestræk og den kulturelle og sociale helhed, som livsformerne repræsenterer. Analysen viser netop, at der eksisterer meget forskellige livsformmæssige helheder på trods af sådanne strukturelle fællestræk.

Samtidig er der imidlertid på en række punkter tale om en betydelig homogenitet i materialet. "Ambivalens", som vi har diskuteret det i det forudgående afsnit, og som vi i det følgende kapitel skal uddybe specifikt i forhold til de nye produktionskoncepter, er et sådant homogent træk. Den her konstaterede ambivalens udtrykker således på livsformbegrebets niveau afstanden mellem de strukturelle vilkår og de normativt genererede idealer og forestillinger.

Det er denne dobbelthed mellem lønarbejdet som fundamental omstændighed og den tilhørende ambivalens, som berettiger præfixet "lønarbejds"³¹ i den anvendte term "lønarbejds livsformer". Det er konstateringen af den kulturelle mangfoldighed, som eksisterer sideløbende med og på trods af denne dobbelthed, som får os til at insistere på, at vi skal tale om "livsformer" snarere end "livsform".

Et selvstændigt mål med den teoretiske konstruktion, som vi har opbygget i dette projekt, var, som nævnt tidligere, en (gen)installering af individet i produktionen af livsformen. Dette betyder ikke, at individet anskues som en suveræn "createur" i sin egen lille private livsform, men blot at vi fastholder individet som intentionelt handlende, og at vi tildeler denne intentionalitet fundamental betydning for livsformens reproduktion som livsform overhovedet. Den grundlæggende synsvinkel er hermed, at den kulturelle helhed - livsformen - bliver til i spændingsfeltet mellem struktur og individ.

³¹. Strengt taget burde vi operere med "det industrielle lønarbejdes.." snarere end blot "lønarbejds" som præfix.

I bind 1 førte vi en lang diskussion om samfundsmæssig og om kulturel rationalisering. Den synsvinkel, vi i forlængelse heraf anlægger på "spændingsfeltet mellem struktur og individ", argumenterer, at det strukturelle også omfatter kulturelle dimensioner og/eller har kulturelle implikationer. Derfor er nøglebegreberne i den forståelse af livsformens tilblivelse i spændingsfeltet mellem struktur og individ, den kulturelle rationalisering og den normative frisættelse overfor den individuelle intentionalitet situeret i en bestemt kulturel og social kontekst.

Pointen i diskussionen om kulturel rationalisering og normativ frisættelse specifikt i forhold til den principielle eksistens af livsformer forstået som "kulturelle helheder", er imidlertid, at vi i den moderne verden i stadig mindre grad kan tale om helheder overhovedet. Dette er den ultimative konsekvens af på den ene side subsystemernes selvstændiggørelse i en principstyret etik og på den anden side frisættelsens opløsning af normative kodningers indskrivning i integrerede normative helheder.

På den ene side peger vi på lønarbejdet som strukturelt element i den daglige tilværelse, på den anden side peger vi på den kulturelle rationalisering og den normative frisættelse som kulturhistorisk proces og tendens. Det er det sidste af disse to elementer, der skaber grundlaget for eksistensen af den kulturelle mangfoldighed, som vi får frem i analysen. Det er det første af disse to elementer, som på trods heraf skaber den relative homogenitet i centrale fortolkninger blandt interviewpersonerne - synligt f.eks. i ambivalensen overfor arbejdets forandring.

I bind 1 (s.136) citerede vi Mortensen et al. for en programerklæring vedrørende livsformbegrebets ydeevne i en socialteoretisk forstand. Citatet lyder som følger:

"Hvis man benytter Habermas' opdeling af samfundet i systemaspekter og livsverdensaspekter, kan man sige, at et "etnografisk" livsforms- og kulturbegreb om en afgrænsbar livsform med sine egne givne forestillinger må suppleres med en livsformsforståelse, hvor der dels peges på overgribende systemmæssige meningsprocesser gennem de økonomiske og politiske strukturer, og dels meningsprocesser, som er mere frie i forhold til givne institutionelle eller kulturelle kontekster" (Mortensen 1987 s. 24).

Strengt taget har vi med dette projekt i vidt omfang indfriet disse ambitioner. Konsekvensen er imidlertid, at livsformbegrebet ikke kan defineres med en egen indre substans. Det kan alene defineres ved de processer, der leder frem til den empiriske forekomst af de kulturelle helheder, som vi benævner livsformer. Hermed er det faktisk ikke længere meningsfuldt at opretholde et livsformbegreb, for strengt taget er vi i en socialteoretisk helt umulig situation, hvor der er lige så mange livsformer som individer. Vi kan alene anvende betegnelsen livsform som en applikation på grupper, som er konstateret kulturelt og socialt ensartede; men herved bliver livsformbegrebet så snævert knyttet til bestemte snævert afgrænsede sammenhænge, at det ikke længere lader sig gøre at opretholde begrebet som meningsfuldt i teoretisk forstand.

Pointen heri er på den ene side, at der nok eksisterer sociale og kulturelle fællestræk i den moderne verden, men at disse på den anden side ikke lader sig indfange i meningsfulde teoretiske begreber om livsformer. Derfor nedlægger vi livsformbegrebet som socialteoretisk begreb.

6.4. MELLEM LIV OG FORM

- EN SELVKRITIK

Det er indlysende, at den livsformanalyse, som er præsenteret med dette projekt, i mange sammenhænge balancerer på randen af "idealisme". Dette hænger sammen med det teoretiske udgangspunkt, vi præsenterer i bind 1, og dermed hænger det også sammen med valg, som er truffet meget tidligt i forløbet, og som vi derfor siden er bundet af.

Det idealistiske anstrøg ser vi selv som hidrørende fra vores anknytning til Weber. Det drejer sig her frem for alt om de handlingsteoretiske ræssonnementer. Weber tager - som diskuteret i bind 1 kapitel 4 - et bevidsthedsteoretisk udgangspunkt for sin handlingsteori. Konsekvensen heraf er, at han kommer til at tage bevidstheden for givet, og at han taber muligheden for

effektivt at forbinde sin handlingsteori med en videre samfundsteori. Bevidstheden er i individet, og den er autentisk.

Vi kritiserede denne synsvinkel og overskred den ved hjælp af Habermas og Schluchter. Imidlertid er det tvivlsomt om dette til fulde løste problemet. Det åbnede problemet, det uddybede vort kendskab til dets substans og til dets facetter, men det kan diskuteres, om det reelt løste problemet.

Vi er endt i en situation, hvor vi opnår meget stor klarhed over og indsigt i betydningsmæssig differentiering og diversitet. Derimod er vi også endt i en situation, hvor denne diversitet bliver for fremtrædende med fare for, at den dernæst tillægges overdreven social og kulturel konsekvens, i det forbindelse til de strukturelle dimensioner kun opretholdes med besvær. Som vi ser det, er der for meget "individ" og for lidt "struktur" i vores fortolkning af forholdet "struktur-individ".

At vi tvinges til at nedlægge livsformbegrebet kan imidlertid ikke ses som en konsekvens heraf. Denne konklusion er såvel teoretisk som empirisk absolut velbegrundet.

7. ARBEJDETS TRANSFORMATION OG LIVSFORMERS FORANDRING

Vi skal afslutte dette projekt med en kort diskussion af temaet "arbejdets transformation" indsat i en normativitetsteoretisk ramme. Vi har så at sige taget livsformernes parti i dette projekt. Dette er årsagen til, at vi i det forudgående har kunnet præsentere en analyse af "arbejdets forandring", hvori vi kun ofrer arbejdet som sådan forholdsvis beskeden opmærksomhed. Vi kunne - også på grundlag af det foreliggende materiale - have beskæftiget os langt mere indgående med analysen af faktiske forandringer og deres konsekvenser i arbejdet, for arbejdet og for dets sociale relationer. Det turde imidlertid være klart, at vi med den opfattelse af problemstillingen, som vi udviklede i bind 1, ikke kunne lade en sådan analyse gøre det ud for en analyse af de med arbejdets transformation forbundne sociale og kulturelle konsekvenser.

Ved hjælp af den valgte forskningsstrategi er vi i følge vores egen opfattelse nået bag om mange af de antagelser, som præger diskussionerne om "det gode arbejde", "arbejdslivets humanisering", "de menneskelige ressourcer".... etc. Frem for alt er det med dette projekt dokumenteret, at det "transformerede arbejde" ikke nødvendigvis er godt arbejde. Som et særligt træk i forhold hertil, skal det nævnes, at forestillinger om det gode arbejde decideret ikke er forbundet med ny teknologi. Som det er fremgået, er det gode arbejde et begreb, som blandt vore interviewpersoner snarere defineres i kulturelle og sociale termer end i termer af kvalifikationer og arbejdsfunktioner.

Hermed være ikke sagt, at vi kan registrere en generel modvilje mod f.eks. mere ansvarsbetonede jobs, snarere tværtimod - derimod er ambivalens i forhold til sådanne forhold et - på grænsen til det absolutte - fremtrædende træk i materialet. Vi skal i det følgende diskutere denne ambivalens, dens karakter og fremtrædelsesformer lidt nærmere.

7.1. AMBIVALENS

Hvor forskellige fortolkningerne end måtte være, da er arbejdet et centralt element i tilværelsen for samtlige undersøgelsens interviewpersoner. Formulerede egentlig opadstræbende perspektiver på arbejdet hører til undtagelserne³², og som det er fremgået, optræder sådanne ikke på en måde, som indsætter dette perspektiv foran alle andre perspektiver.

Det "gode arbejde" defineres i samtlige interviews i termer, som dels ikke bliver indenfor arbejdets snævre funktionelle logik (f.eks. er kammeratskab et væsentligt element i langt de fleste fortolkninger), dels sætter arbejdet i relation til andre sider af tilværelsen. Det defineres så at sige i sociale og kulturelle termer. Dette ses i en tydelig ambivalens overfor hele idéen med de nye produktionskoncepter.

På den ene side er der utallige udsagn i de her anvendte interviews, som udtrykker ønske om, at det nuværende arbejde kunne blive mere ansvarsbetonet, mere udfordrende, mere spændende.... etc. Dette begrundes med flere forskellige betragtninger - personlig udvikling, faglig udvikling, lyst til at prøve noget nyt, ulyst ved arbejdet som det er...etc.

På den anden side bliver disse udsagn betydeligt mere ambivalente, så snart de bliver sat ind i en specifik produktionssammenhæng, og så snart sådanne visioner kobles til individualiserede ansættelses-, uddannelses- og lønsystemer. Det er faktisk meget få³³ som i nogen grad udtrykker sig positivt overfor sådanne sammenkædninger. Reservationerne begrundes frem for alt i betragtninger om retfærdighed, lighed, uretfærdighed...etc. Det vil sige reservationerne er dybt normativt forankrede.

Ambivalens ses her som den afstand, som de interviewede enten bevidst eller intuitivt registrerer mellem den personlige fortolknings ideal og den faktiske virkeligheds muligheder.

³². Kun tre interviewpersoner formulerer omfattende strategier forbundet med arbejdet. To af disse hører til stålværkets faglige elite, og er det tætteste vi kommer bind 1's fortolkning af den "nye arbejder". Den tredje kommer fra X-værk og har helt andre ikke arbejdsbundne motiver for sine strategier i forhold til arbejdet.

³³. For at være helt præcis: 1.

Typisk ligger de positive forventninger til for eksempel et mere ansvarsbetonet job ikke så meget i selve dette at få et større ansvar, men snarere i at den enkelte håber på at blive vist en større grad af tillid i det daglige arbejde. Forventninger om et mere spændende og fagligt udfordrende arbejde begrundes generelt ikke med opadstræbende perspektiver, men snarere med lysten til at have det sjovt, til at udfordre sig selv... De begrundes med normativt dybt forankrede begreber om det kvalitativt væsentlige ved det gode arbejde. Således er der for eksempel overordentlig mange eksempler, hvor ønsker om at gøre noget andet kædes sammen med utilfredshed med det nuværende arbejde, dets sociale relationer og dets organisation.

Endnu mere tydeligt bliver dette forhold, når bedre betingelser i arbejdet kobles sammen med et personligt karrierespæktiv i spørgsmålet om den enkeltes eventuelle ønske om at bevæge sig opad i systemet enten ved uddannelse eller ved skift til værkførerstatus. De samme reservationer optræder atter, de fleste vil gerne lære sig noget nyt, men det skal ikke give sig udslag i bedre løn. Kun en kunne forestille sig en værkførerkarriere, og som vi har vist, har han de samme betænkeligheder, som får alle andre til at afvise perspektivet, nemlig frygten for at miste den sociale forankring i arbejdets kammeratskabsrelationer. Andre afviser perspektivet med de samme reservationer, men udvider begrundelserne til også at omfatte fortolkninger af, hvad dette perspektiv eventuelt måtte indbære for andre praktikfelter. Atter andre afviser perspektivet som nærmest utænkeligt - i vores fortolkning: "kulturstridigt" - eller som politisk irrelevant.

De normative billeder af det "gode arbejde", som kommer til udtryk i disse interviews, er markant forskellige fra det billede, som ligger implicit i de "nye produktionskoncepter". Denne forskel har sin rod i disse billeders væsensforskellige udgangspunkt - i forskellen mellem på den ene side arbejdet fortolket i en hverdaglig sammenhæng, og på den anden side arbejdet opfattet som ressource i en kapitalistisk produktion.

Således spiller det faglige indhold og de faglige udfordringer kun en sekundær rolle i de livsformspecifikke fortolkninger af arbejdet. Det er i højere grad defineret i forhold til de sociale relationer i og omkring arbejdet. Vigtigere end faglig udfordring, højere løn og større

ansvar er kammeratskabet og solidariteten³⁴ i arbejdet, og dette kammeratskab og denne solidaritet kan ikke opretholdes, hvis forskellene bliver for store og slet ikke, hvis hver enkelt iværksætter sine egne individualiserede strategier for virkeliggørelsen af det "gode arbejde".

Et generelt træk i de normative fortolkninger i vore interviews er - med forskellig normativ baggrund - en logik noget i retning af: "jeg kunne godt tænke mig dette eller hint, hvis det altså ikke sker på andres bekostning, og hvis det ikke isolerer mig i forhold til dem". Og det er faktisk præcis, hvad de nye produktionskoncepter går ud på. Vi kan erindre os personalechefen Hans Sääf (Kloster Speedsteel) og hans kritik af den solidariske lønpolitik:

"... det betyder, att dem 10 bäste inom ett företag, kanske på 4 - 500 ska dra med seg dem her andra 490 människor, och det accepterar man inte inom näringslivet."

Strengt taget kunne en og anden blandt vore interviewpersoner have formuleret sig tilsvarende om ideerne i nye produktionsstrategier blot med omvendt fortegn: ..det betyder, at de 10 som virksomheden har mest brug for skal have på bekostning af de 490 andre, og det accepterer man ikke blandt arbejdere.

Problemet i de nye produktionskoncepter set fra et arbejdersynspunkt og gennem normativitetsteoriens briller er, at det måske nok kan give et bedre arbejde til nogen; men samtidig lades andre i stikken. Det giver nogen en sikrere position; men destabiliserer vilkårene for andre... Det individualiserer arbejdet og den enkeltes vilkår i arbejdet, og herved skaber det afstand arbejderne imellem, og det bryder solidariteten.

Nye produktionskoncepter bliver herved et konfliktfyldt felt, der skelnes mellem vindere og tabere, mellem dem der er med og dem der er ude... men måske vigtigere; der skelnes mellem dem, der lever op til de nye koncepters billeder, og dem der ikke gør det.

³⁴. Dette uden at solidaritetsbegrebet nødvendigvis er indsat i en eller anden større politisk fortolkning. I de fleste tilfælde synes solidaritet snarere at være et element knyttet til arbejdets umiddelbare sociale relationer - som et menneskeligt princip snarere end et politisk princip.

Vi så igennem de svenske interviews, hvordan de nye systemer i og omkring arbejdet ændrede på arbejdets praktik - til glæde for nogle få og til irritation for andre. Vi så afmagten hos nogle af bruksarbejderne.

Nye produktionskoncepter skaber ikke i sig selv nye fortolkninger af arbejdet. Arbejderes fortolkningsmønstre ændres ikke, blot fordi en virksomhed laver om på arbejdets organisation. På den anden side skal det ikke negligeres, at netop bruksarbejdernes afmagt er udtryk for en marginalisering af fortolkninger og tydningsmønstre, som tidligere var dominerende. I denne forstand kan vi hævde, at der i dette specielle tilfælde er tale om, at en bestemt forandring bevirker, at det materielle grundlag for opretholdelsen af bestemte fortolkninger opløses. Disse fortolkninger er "historie nu". Opretholdelsen af de traditionelle fortolkninger skete nærmest på trods af den "nye virkelighed" - i en afmægtig kamp om arbejdets betydning.

Den drivende logik i de nye produktionskoncepter handler om virksomhedernes muligheder for at tjene penge. Det nye i de nye produktionskoncepter består frem for alt i et ændret syn på arbejdskraftens betydning i produktionen - en fornyet respekt for det unikke i de menneskelige ressourcer. I sammenhæng med den kapitalistiske produktionslogik er det imidlertid ikke det menneskelige i de menneskelige ressourcer, der er det vigtige, men netop deres egenskab af at være ressourcer, som hidtil har været underudnyttet.

I de udgaver af de nye produktionskoncepter, som vi har set i dette projekt, drejer det sig imidlertid ikke så meget om de menneskelige ressourcer, sådan som de er hos mennesker, men snarere om de menneskelige ressourcer sådan som de kunne være. Såvel på Helioprint som på Kloster Speedsteel har et delmål i de anvendte strategier i et vist omfang været at ændre på arbejdernes fortolkninger af arbejdet og af deres egen rolle heri - dette med sigte på udnyttelsen af de "menneskelige ressourcer". Dette har fået en særlig markant udformning på Kloster Speedsteel. Gennem opbygning af nye lønsystemer og uddannelsessystemer, gennem nye organisationsprincipper etc. har virksomheden forsøgt at "skabe" nye fortolkninger af arbejdet, fortolkninger som er individualiserede og spiralistiske snarere end kollektivistiske og solidariske.

Disse nye systemer har været koblet sammen med visioner om et bedre arbejde. Vi har med dette projekt vist, at viljen til at tage del i det "gode arbejde" ikke afhænger af individuel vinding og prestige - nærmest tværtimod. De "menneskelige ressourcer" er til stede, og de er tilgængelige også uden disse individualiserende systemer. Imidlertid har vi også vist, at disse ressourcer i deres specifikke udgaver er fortolket i normative konstruktioner, som er grundlæggende forskellige fra den form, de får i de nye produktionskoncepter. I denne forstand er nye produktionskoncepter et spørgsmål om arbejdets betydning.

Den sammenkædning, der sker i de nye produktionskoncepter af udvidet ansvar og "bedre" arbejde med mere individualiserede aflønnings- og ansættelsesformer, er et politisk anvendt ideologisk redskab og ikke nogen funktionel nødvendighed. Det er et element i en art "del og hersk"-strategi.

8. SUMMARY

In the three volumes of this project we present the theoretical work and its related discussions as well as the related qualitative analyses of a three year of research project named "The transformation of work and changes of lifemodes".

This research deals with the social and the cultural consequences of current changes in technical and organizational principles of modern industrial production in Denmark and Sweden. In the current debate on industrial organization, the shop-floor level of such changes has been labelled "the transformation of work" (Wood 1989). On the company level, the principles of management and of production visible behind such changes have been labelled "new concepts of production" (Kern & Schumann 1984, 1987 & 1989). Furthermore, these terms and the discussions behind them are inscribed in the vast debate on the "crisis of fordism", "postfordism" and/or "flexible specialisation" etc.

We assume a social theoretical approach to the understanding of the transformation of work. By doing this, we want to address the question of social consequences in a way most directly linked to the actual day-to-day lives of workers and their families. With critical remark to much of the current debate on changes in ways of production, we argue that much of what is published on this topic is written in either total neglect or poor recognition of the social and cultural dimensions of these changes.

The important theoretical tool of the project is the concept of lifemode as demonstrated in the first volume. The discussions opening the actual theoretical development should be understood as closely related to the development within social theory in Scandinavia during the 70'es and 80'es³⁵.

Our use of the concept of lifemode is very different from its previous outlines within the social sciences in Scandinavia. We concentrate our critical discussion on a rather dense

³⁵. For a more elaborated presentation of these links see Bærenholdt, Simonsen, Beier Sørensen and Vogelius 1990.

critique on structuralist marxist versions of the lifemode concept such as presented by Danish ethnologist Thomas Højrup and others. This is not least due to the enormous impact of such theories in Scandinavia during the 80'es. We relate this critique to the English so called "Birmingham School" and to research carried out in France during the 80'es.

We choose to uphold the concept of lifemode as a binary construction, relating **what we do** to our **understanding of what we do**. Thus, we define the concept of lifemode as the whole of two interrelated and partly integrated "sides" - conceptually labelled: **practice** and **meaning**.

Our diagnosis of previous attempts, and our understanding of the social and cultural problems related to the transformation of work in common, led us to concentrate our resources on the development of a theory on the meaning-side of the concept of lifemode. Through our theoretical discussion we relate three major discussions to each other, namely of societal and cultural rationalization, of social action and of normativity, and hence integrate them into a wider theory of lifemode.

Developing our understanding we follow and criticise lines of thought put forward by Max Weber, especially on rationalization. This includes an understanding of historical tendency in the process of cultural rationalization framed in the processes of demythologization and modernization.

In order to elaborate the issue of cultural rationalization further and in order to relate the issue more consistently to a theory of action, we draw inspiration from especially Jürgen Habermas and Wolfgang Schluchter. This entails a reinterpretation of the process of rationalization. In contrast to Weber's exclusively negative interpretation predicting the institutionalisation of purposive rational action, we argue a double interpretation stressing on the one hand the aspects highlighted by Weber, and on the other the latent communicative potentials made accessible in and by the general process of rationalization. Thus, normative emancipation is not solely a question of a collapse of social integration as assumed by Weber in his focusing on loss of meaning and loss of freedom as the key cultural characteristics of modern society.

Along with Jürgen Habermas we end up with a - compared to Weber - wider conceptualization of social action, in that we point out types of action oriented to reaching understanding. Thus **communicative action** and its communicative rationality is further related to its complementary concept - **lifeworld**. The lifeworld - in the form of culturally and linguistically organized stocks of knowledge - represents the horizon forming context of communicative action, and thus it is invested with a peculiar halftranscendent character - that is to say, participants cannot take up an extramundane relation to it (Habermas 1991(1981) vol.2, s.113ff.).

The important point about these connections and relations is that they make it possible for us to create a concept of lifemode in which the individuals - the carriers of the lifemode - are continually developing the lifemode in a potentially emancipating, communicative, interpersonal production of meaning.

These aspects are drawn into a discussion on normativity. We reinterpret a theory of normativity put forward by the Danish sociologist Niels Mortensen et al. This discussion leads to an interpretation of the concept of meaning as being related to two different forms of normativity: **conventionality** and **reflexivity**. Normativity concerns itself with the form of arguments and with ways of legitimating actions and non-actions. In brief, these two forms are theoretically conceived of as on the one hand "all that is taken for granted"³⁶ and on the other all that is argued in terms of formal or communicative rationality.

Closely related to the concepts of conventionality and of reflexivity we develop the binary concepts of **perspective** and **strategy**. Perspective is the existing imagination that everyday elements might be structured differently. Strategy is the structuring of action - or the desistance from action - in order to fulfill such perspectives.

Figure 8.1 crudely displays the relations and concepts dealt with in our theoretical discussion and elaboration of the concept of lifemode. Apart from what is explained here, it shows our

³⁶ This definition should not be understood as phenomenologically inspired.

subdivision of the concept of practice, and it also reveals our insistence that any specific lifemode must be interpreted in close relationship to its societal and contextual settings.

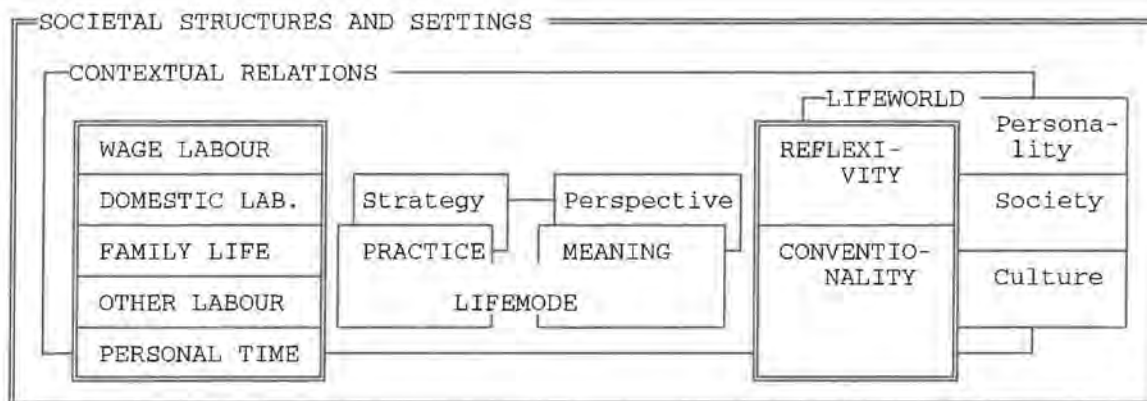

Figure 8.1: Concept of lifemode: Meaning and practice: This figure displays the complete system of concepts and relations drawn upon in our analysis. In this summary we have to limit the discussion and thus we leave some of the relations uncommented.

The empirical material concerns three different plants in Sweden (1 - a specialized steelmill) and Denmark (2 - metal-assembling industry) all putting some kind of new concept of production into work. The three plants employ between 300 and 800 workers. The plants were chosen partly with respect to the adopted principles of production, partly with respect to their actual production and their social and spatial contexts. We deliberately chose plants placed in very different social and cultural settings, in Denmark and Sweden as "modern capitalist societies".

Thus Swedish Kloster Speedsteel in Söderfors is a steelwork in a small village in a rural forest region north of Uppsala - the ironwork (and the village) dating its history back to 1676. Söderfors and Kloster Speedsteel is a "brukssamhälle" - meaning an ironworks village historically dominated by the special patriarchal relations of the "bruk" as a distinct social organization. X-værk of Storkøbing (anonymized) is an older Danish industry in a classic urban industrial area in one of the larger provincial cities of Denmark. Helioprint is a younger company, and it is placed in a planned industrial area adjacent to a rural village, but within commuter distance of Copenhagen and several larger towns.

In order to contextualize our social analyses we carried out rather extensive studies on the specific articulation of social and cultural structures and processes in the local setting. It goes beyond saying that this proved to be especially important with respect to the Swedish case study - this special importance is visible in the somewhat asymmetrical structure of volume 2. In general the material gathered for this purpose consists of interviews with key-informants - shop stewards, managers, local politicians and others. Interviews were taped and transcribed. Furthermore, it comprises historical material and sources as well as different media sources.

Our actual social research is based almost entirely on qualitative methods. Thus, the empirical material consists primarily of observation studies and of intensive interviews with workers on these factories. On each factory we recorded 12 interviews with workers. Each interview had a length of 1½ to 3 hours. The interviews were carried out as semi structured interviews. That is to say; we had a list of the themes we wanted to touch on during the interview, but the actual character of the single interview was pretty much like a dialogue and the development of the single interview thus reflects not just our research interest in a formal sense, but also the priorities made in the responses by the interviewed people. Thus the list worked as an informal check list.

The informants were selected with the help of shop stewards. We specified a number of characteristics for the persons we wanted to interview. The steward(s) made suggestions on whom to interview, a few of the suggested persons were replaced on grounds related to the specified characteristics. We talked to the informants and made the necessary appointments for interviews and observation studies - the stewards were not present at these talks, neither at the interviews nor at the observation studies. A few of the appointed informants did not want to participate, they were accordingly replaced.

We have a few reservations about the methodological consequences of our way of selecting and of getting in touch with informants. On the one hand, we have no reason whatsoever to believe that the stewards deliberately tried to control information through their important role in the selection of informants. On the other hand, they may very well deliberately have chosen people of whom they knew in advance that they are outspoken and reflected. An other point to make is that the shop stewards of course choose among people they know and with whom

they have some kind of regular contact, that is to say we did not get in touch with people who oppose or dislike the union or the shop stewards. In spite of their best intentions they may have created a "weak spot" in our sample. All quotes made from these interviews have been anonymized, and the informants have had the opportunity to comment or even forbid our use of specific quotes.

All interviews (35 with a total length of 80 hours) were taped, and the tapes were transcribed. We tried to use a computer programme as an organizational device - a sort of giant notebook - in order to support our analytical work. This turned out to be, if not useless, then not paying in relation to the invested work. In brief, the formal logics of the computer showed to be totally incompatible with the complexity of everyday language and of inherent normative processes. Instead we had to resign to more "old fashioned" but well tried ways of coming to grips with our material.

Our analysis bears results on two levels. First, in relation to the analysis of lifemode as such; second, in relation to the relationship between the transformation of work and changes in lifemode.

Despite the fact that our population consist entirely of workers - and almost exclusively of workers with a workingclass background our analysis displays an enormous normative complexity within the population. We see differences in normativity due to different dominating forms of normativity. Thus we are able to differentiate between reflexively dominated forms of normativity and conventionally dominated forms of normativity. Furthermore we are in both cases able to differentiate between comprehensive and fragmented versions.

We relate the analytical findings to the concepts of rationalization and of normative emancipation. Doing this it becomes clear that the normative complexity we have demonstrated cannot be conceptually handled within the concept of lifemode. Despite the fact that we are able to produce important information through our analysis, we end up dismantling the concept of lifemode.

Our analysis confirms what our theory predicted - it is irrelevant and it is false to let a theory of lifemode terminate in a typology counting a fixed number of "real" lifemodes and predicting their internal relations of meaning and practice. The ultimate result is that the concept of lifemode must be understood as a theory formulated in terms of processes, not in terms of fixed relationships. In this situation the concept has no substance of its own and there can be made no claim for its viability as a social theoretical concept.

With respect to the transformation of work our analysis shows results that are surprising, measured against the original assumptions of this project. We were not able to find normative figures corresponding to the notion of the "new worker" as the carrier oriented upward striving social character outlined by Kern & Schuman. Rather we met a great awareness of the potential dangers of the new concepts of production - especially its leading to enhanced segmentation and inequality.

We see a dominating contrast between the normatively defined concepts of "the good work" represented in our interviews on the one hand and the definitions of "the good work" found implicit in the new concepts of production on the other. All our informants define their concepts of the good work in cultural and social terms rather than terms of responsibility, qualifications and future perspectives. Despite the great heterogeneity with respect to actual lifemode, they represent the same ambiguity towards the changes involved in the new concepts of production. At the heart of this **ambiguity** lies the opposition between the possible in structural terms and the relevant in cultural terms. In this sense new concepts of production inhibit a social conflict a struggle over the meaning of work and over its situation in day-to-day life.

Bilag B.
REDEGØRELSE FOR METODEN.

B.1. INDLEDNING

Umiddelbart kan det virke besynderligt, at vi har "forvist" metodegennemgangen til et bilag, når vi (som det vil fremgå) samtidig pointere den intime sammenhæng imellem problem og metodevalg. Nærværende kapitels status som bilag skal imidlertid ikke tages som udtryk for andet end en dispositorisk overvejelse. Det viste sig mest hensigtsmæssigt at holde metodeovervejelserne uden for den logik, som har bestemt "gangen" i de tre bind.

I dette metodebidrag er det ikke vores hensigt at gå ind i diskussionen om kvalitativ kontra kvantitativ metode. Litteraturen om dette tema er omfattende, og en sådan diskussion ville være et helt "projekt" i sig selv. Vores hensigt er i stedet at dokumentere vores fremgangsmåde og give indblik i de motiver, der ligger bag de afgrænsninger, vi har måttet foretage undervejs. Afslutningsvis skal vi diskutere et par metodiske hovedproblemer, som angår det kvalitative interview og relevansen af EDB-baserede hjælpemidler i interviewanalysen.

Det er vores opfattelse, at "metode" principielt ikke kan adskilles fra en forståelse af, hvad det er for et problem, metoden skal applikeres på. Teori, metode og problemstilling er uløseligt forbundne størrelser. Den teoretiske baggrund, som er nødvendig for at gennemlyse en given problemstilling, kan ikke opstilles med mindre selv samme problemstilling er grundigt dissekeret. Omvendt kan teorien i en feed-back proces bidrage til en ny opfattelse af problemets natur.

I særdeleshed gælder dette for den kvalitativt baserede forskning, at dens fremgangsmåder, og herunder det kvalitative forskningsinterview, kun kan bearbejdes meningsfuldt, hvis der eksisterer en teoretisk formuleret ramme om det problemfelt, som interviewet omhandler.

Inden vi tager fat på selve metodebeskrivelsen i afsnit 2 skal vi knytte nogle korte bemærkninger til to forhold af generel karakter, der vedrører vores specifikke tilgang til empirien. For det første har vi arbejdet med **case-studier**, og for det andet har vi arbejdet **kontekstuel**. Hvad sidstnævnte angår, har vi i bind 2's kapitel 1 diskuteret hvilke metodiske overvejelser, der er centrale i forbindelse med brug af kontekstbegrebet. Her skal vi blot påpege, at der også er en metodisk kobling imellem case-studietilgangen og konteks-

tualiseringsønsket. Bent Flyvbjerg beskæftiger sig med denne kobling i forbindelse med en redegørelse for case studiet set som forskningsmetode:

"Når kontakten er etableret (eksempelvis til case virksomheden, red.) er udgangspunktet, at dataindsamlingen skal være både dybdegående og helhedspræget. Målet med case studiet er som nævnt at beskrive og analysere casen i sin helhed, og det må dataindsamlingen selvsagt indrettes efter. I den forbindelse er det en antagelse, at forståelsen af en case forudsætter en forståelse af casens relationer til dens omgivelser (kontekst). Det er altså ikke tilstrækkeligt at samle data ind om selve casen. Data om relationer til omgivelserne er nok så vigtige, og vil i parentes bemærket ofte kunne udgøre vigtige anknætningspunkter til den strukturelle analyse" (Flyvbjerg 1988, s.9)

Flyvbjerg får her på en enkel og klar måde godtgjort, at de to forskningsprincipper er samhörrende, således at et case studie altid bør være kontekstuel i en eller anden udstrækning.

B.2. AFGRÆNSNING AF EMPIRIEN.

Med den viden vi står med ved projektets afslutning, er det ikke givet, at vi i dag i et og alt ville have foretaget en afgrænsning magen til den, vi belyser i det følgende. Imidlertid vil redegørelsen basere sig på de overvejelser, der var aktuelle i projektets tidlige faser, hvor empiriens rammer blev afstukket.

Projektet rummer tre case-studier, een svensk og to danske. Udgangspunktet for valget af eksempler, har været overvejelser med baggrund i livsformbegrebet. Det vil sige valget af brancher og virksomheder (se nærmere i B.2.3.ff.) blev foretaget på en sådan måde, at bestemte livsformsvarianter kunne ventes at være aktuelle. På de enkelte virksomheder er personerne derimod udvalgt med henblik på at vise mangfoldigheden indenfor disse varianter.

B.2.1 INTERVIEWPERSONERNE

Med de **kvalitative interviews** var det hensigten at nå arbejdere med stærkt normbefæstede arbejdsbegreber og arbejdere, som oplever en stærk sammenhæng mellem faglige kvalifikationer og "det daglige arbejde", og som kunne forventes at knytte relativt stærke identitetsmæssige værdier til det daglige arbejde. Dette primært for at få konflikter mellem på den ene side normbefæstede arbejdsbegreber og stærke faglige traditioner og på den anden side tekniske og organisatoriske forandringer repræsenteret i materialet.

Udvælgelsen af personer til de intensive interviews byggede på overvejelser på baggrund af livsformbegrebet. Målet var at indfange faktiske livsformer og disses relation til forskellige forandringer i arbejdets verden. Udvælgelseskriterierne var derfor ikke designet med henblik på at skabe et repræsentativt udsnit af alle arbejderne på en bestemt virksomhed, men på at nå mennesker, som lever forholdsvis forankret i disse livsformer, og som blev berørt af de konkrete forandringer.

Omvendt er det til enhver tid væsentligt for den kvalitative metode, at udvalget ikke blot dublikerer det teoretiske begrebs "arketype". Tværtimod må udvalget søge at udfordre det teoretiske begreb ved at vise mangfoldigheden i de relationer, som begrebet peger på. Dette kræver, at der foretages en afvejning af forskellige "almene sociologiske faktorer" ved personudvælgelsen. Der tænkes her på, at undersøgelsespopulationen også skal defineres i forhold til indbyrdes relaterede forhold som alder, familieforhold, stadie i livscyklus og faglig anciennitet (andre faktorer var også inde i billedet, f.eks. faglig uddannelse).

Som udgangspunkt opererede vi med to grupper. En gruppe af arbejdere med høj anciennitet, familie, næsten voksne børn og en alder omkring 40 - 50 år. Den anden gruppe bestående af unge uden egen familie eller med nyligt etableret familie og med 3-7 års anciennitet; de var typisk omkring de tredive. Som en slags undergruppe under den første kategori havde vi endvidere ældre arbejdere med voksne ikke hjemmeboende børn. Opdelingen er udtryk for de almene sociologiske undersøgelseshensyn og går dermed på tværs af livsformkriterierne. Ligeledes på tværs af denne grundopdeling søgte vi endvidere en repræsentation af fag- såvel som ufaglærte arbejdere samt mænd såvel som kvinder. I det følgende skitserer vi kort,

hvordan skaren af informanter så ud på de tre virksomheder. Ved læsningen kan man evt. støtte sig på bilag C, som er et simpelt skema, hvor alle informanter er opført med nogle få basale oplysninger.

Konkret havde vi for Speedstells vedkommende primært valgt folk over en vis alder (her ca. 30 år), med familie og børn og som tillige havde arbejdet mindst 5 år på virksomheden. Desuden havde vi valgt enkelte, som var væsentligt ældre (over 50 år), med bopæl i byen og mange års ansættelse på værket. På tværs af disse kriterier var informanterne udvalgt således at mere end halvdelen havde deres bopæl i byen.

På X-værk var halvdelen af informanterne yngre arbejdere fra sidst i 20'erne til midt i 30'erne, med en enkelt undtagelse var de fast etableret i kernefamilier. Den anden halvdel fordeler sig nogenlunde ligeligt imellem midaldrende arbejdere med store hjemmeboende børn og lidt ældre arbejdere i 50'erne med voksne børn (en enkelt uden børn). Der er ingen langdistancependlere iblandt informanterne på X-værk. Alle bor i byens opland. 5 personer bor i 12 - 15 km's afstand, resten bor imellem 3 og 10 km fra fabrikken.

Helioprints informanter fordelte sig med 4 interviewpersoner, der var fra sidst i 40'erne til sidst i 50'erne alle med voksne børn, bortset fra en enkelt teen-age efternøler. En anden gruppe på 3 i første halvdel af 40'erne med hjemmeboende børn. Og endelig en gruppe på 5 fra sidst i 20'erne til midt i 30'erne, hvoraf et par stykker er enlige uden børn. På Helioprint bor 3 mellem 15 og 25 km fra fabrikken, og resten har 8 km eller derunder til deres arbejdsplads.

Endvidere var det også væsentligt at få personer, der havde forskellige konkrete erfaringer med deres arbejde indenfor virksomheden, dette blev opnået dels ved at vælge personer fra forskellige afdelinger, dels ved indenfor afdelingerne at vælge folk med vidt forskellige kvalifikationsprofiler og med forskellige arbejdslivsforløb indenfor virksomheden. Nedenfor skal vi kort skitsere informanternes fordeling på forskellige typer af arbejde (med hensyn til hvad det konkrete arbejde omhandler skal vi henvise til bind 2's case gennemgange):

- For Kloster Speedsteels vedkommende har vi hentet folk fra egentlig stålproducerende afdelinger (7 personer), det drejer sig om stål- og valseværk. Fra de stål-bearbejdende afdelinger har vi hentet de resterende 4³⁷ personer, det drejer sig om "færdigstillingen" og afdelinger med umiddelbar tilknytning hertil.

- For X-værks vedkommende drejer det sig om 12 personer hvoraf 4 er kvinder. 2 kommer fra el- montage og 3 fra andre undermontage funktioner, 3 kommer fra egentlige metalbe- arbejdende funktioner, 1 i slutkontrol, 2 fra tilpasning og udvikling og endelig 1 fra overflade behandling.

- For Helioprints vedkommende drejer det sig om 12 personer, hvoraf 3 er kvinder. 6 kom fra hovedmontagen, 4 fra undermontagen, 1 fra støttefunktionerne og 1 fra spindelmontagen (en mellemting mellem hoved- og undermontage).

Selve den praktiske udvælgelse af informanterne på virksomhederne er sket ved velvillig assistance fra tillidsmænd og -kvinder. Uden deres hjælp havde opgaven været umulig. Fremgangsmåden har været den, at vi specificerede nogle hovedgrupper af informanter, vi var interesseret i at interviewe. På dette grundlag foreslog tillidsrepræsentanterne et antal personer, vi diskuterede derpå deres udvalg med dem og foretog om nødvendigt korrektioner. Herefter vi gik til hver enkelt for at indhente tilsagn. I to tilfælde måtte der udpeges nye interview- personer, fordi en af de oprindeligt udpegede ikke ønskede at deltage.

Som med alle udvælgesformer rummer også denne problemer. Hovedproblemet ved vores fremgangsmåde er den, at råsoring sker igennem det "filter", som tillidsrepræsentanten udgør. Der er på ingen måde tale om, at tillidsrepræsentanten bevidst forsøger at føre os "bag lyset" ved at vælge folk, som han/hun stoler på. Derimod kan det ikke udelukkes, at han/hun har sine egne ideer om, hvem der er "gode" informanter f.eks. i kraft af, at de er engagerede, velformulerede etc. etc. Man kan også tænke sig, at tillidsrepræsentanten ganske enkelt overser

³⁷ Jævnfør noten i bind 1's indledning skal vi erindre om, at der fra Speedsteel er analyseret 11 interview mod 12 på de to andre virksomheder. Der blev optaget 12 interviews, men et af disse viste sig af flere forskellige årsager uanvendeligt, og det viste sig tidsmæssigt umuligt at lave et nyt til erstatning herfor.

grupper, som han/hun ikke har den store kontakt med, f.eks. nye, folk der er mere tilbageholdene eller folk, der er modstandere af hele fagforeningssystemet.

Der er ingen universalløsning på dette "filterproblem". Som forsker kan man alene forsøge af oparbejde en så god kommunikation som muligt med tillidsrepræsentanten - sikre sig, at man taler samme sprog, og prøve at forstå han/hendes opfattelse af grupperinger i de afdelinger, det drejer sig om. I en dialog med tillidsrepræsentanten må man prøve at fange, hvordan han/hun har fortolket de retningslinier, som man har afstukket for udvælgelsen.

Som nævnt i kapitel 1 har vi anonymiseret alle interviews så godt det overhovedet har været os muligt, uden at det har berørt de forskellige interviews og udsagns substantielle og principielle indhold. Denne anonymisering vedrører sådanne personbundne eller personnære oplysninger, som kan lede til en sikker identifikation af personen bag de enkelte udsagn. Denne anonymisering indebærer, at vi har ændret eller utydeliggjort en række oplysninger f.eks. navnestof, alder og stednavne. Dernæst har vi i nogle tilfælde anset det for nødvendigt at anonymisere præcise betegnelser for arbejdssted og arbejdsprocesser m.m. Vores anonymisering er igen den bedst mulige på de foreliggende betingelser, thi for de allernærmeste vil det sandsynligvis i visse tilfælde fortsat være muligt at identificere de pågældende.

Alle arbejdere, der er blevet citeret i blot lidt mere omfattende form, er inden dette binds trykning blevet forespurgt, om de havde indvendinger mod, at de nævnte citater blev anvendt³⁸. Vi har naturligvis forud for interviewets optagelse sat dem ind i formålet med interviewet. Dette er sket i samtaler med hver enkelt, som regel nogle uger forud for interviewet og for for X-værks vedkommende endvidere ved et stort gruppemøde.

³⁸ De eksemplarer af bind 3 (ialt 3 stk.), som er tilgået det udvalg, som har bedømt afhandlingen er afleveret før nævnte godkendelse, hvorfor udvalget for god ordens skyld er blevet bedt om at behandle bind 3 fortroligt.

B.2.2. NØGLEPERSONER

På hver virksomhed er der foretaget 4-7 nøglepersoninterview med en varighed på mellem 3/4 og ca. 2½ time. De interviewede nøglepersoner beklæder stillinger, hverv som tillidsmand/-kvinde, sikkerhedsrepræsentant, værkfører, driftsleder, personalechef, produktionchef/direktør og adm.direktør. Vi har ikke talt med alle disse personer på hver af de tre virksomheder. Der er variationer fra virksomhed til virksomhed, hvilket grunder sig på, at der afhængig af de lokale forhold ikke alle steder er brug for samme type information. Alle steder er der dog foretaget bandede interview med tillidsmænd og virksomhedens produktionsansvarlige. Bagest i bind 2 findes der optegnelser over hvilke interviews, der er foretaget hvor.

Ialt er der optaget ca. 25 timers nøglepersoninterview på de 3 virksomheder. Hertil kommer et antal interview, som er ikke er optaget på bånd, disse er som regel af introducerende eller opfølgende karakter.

B.2.3. OM BRANCHE

De lønarbejdergrupper, som vi har haft i søgelyset, er fortrinsvis knyttet til brancher med lang faglig og produktmæssig historie, og med en tradition for produktion i stor skala. Endvidere var et kriterie, at branchen skulle have en relativ stærk tradition for faglig organisering. Valget faldt på metalindustri (med både bearbejdning og montering) og metalfremstillende industri.

B.2.4. OM DE TRE VIRKSOMHEDER

Virksomhederne er valgt således: at de alle er relativt store (300 - 600 ansatte), at de alle - på nær en - indgår i større koncerner, at de alle har en historie, som strækker sig mere end 30 år tilbage, at de alle har gennemgået eller gennemgår store tekniske og organisatoriske forandringer, at de rummer en relativt kompliceret produktionsproces med mange led, og at de rummer afdelinger med vidt forskellige produktionsformer. Desuden er udvalgt een virksomhed, som har været igennem en række større omvæltninger i form af værksammenlægninger, fusioner og ejerskifte.

Endvidere har det været afgørende at vælge virksomheder, som eksisterer indenfor indbyrdes forskellige politiske, sociale og kulturelle kontekstuelle rammer. Især har vi fokuseret på virksomhedens relation til og betydning for sin umiddelbare omverden.

Case studierne er foretaget på følgende 3 virksomheder :

- Helioprint A/S, Kvistgaard, Nordsjælland. Indsamlet af PV
- Kloster Speedsteel, Söderfors, Sverige. Indsamlet af OBS
- X-værk i Storkøbing. Indsamlet af PV & OBS.

De tre virksomheder, rummer en mangesiddet intern arbejdsdeling. Dette sidste er væsentligt, idet vi således kan forvente at finde store grupper af arbejdere med samme faglige tilhørsforhold og baggrund, men som samtidig repræsenterer vidt forskellige former for arbejde og sociale relationer i arbejdet.

Ud over den vidensmængde, der er repræsenteret ved nøglepersoninterviewene, er der indsamlet materiale om de enkelte virksomheder. Det drejer sig om tidligere beskrivelser i forbindelse med andre forskningsprojekter, specialeopgaver og lign., interne virksomhedsrapporter og avisartikler. Hertil kommer en række data beskrevet ved internt materiale om lønniveau og personaleforhold. Interne personaleblade, opslagstavler og lign. er endvidere gennemgået.

En af de deltagende virksomheder betingede sig fra starten anonymitet. Det har vi naturligvis søgt at respektere efter bedste evne. Det siger sig selv, at i et lille land som Danmark vil den læser, som har et særligt engagement og i tilgift en metalindustriel indsigt, have gode forudsætninger for at gætte kvalificeret på hvilken virksomhed, der er tale om, anderledes kan det ikke være. Anonymiseringen har givet nogle hovedbrud undervejs. Ofte er det akavet ikke at kalde tingene ved deres rette navn, dette gælder både beskrivelsene af "Storkøbing" og forhold internt på "X-værk". Specielt må vi bede læserne om at bære over med, at vi ikke har været i stand til at overholde de normale regler for kildehenvisninger.

Ledelsen på de tre virksomheder har haft lejlighed til at kommentere næsten færdige udkast til de tre case beretninger i bind 2. Kun i tilfældet X-værk har dette givet anledning til mere omfattende justeringer. Det er dog vigtigt at pointere, at der **ikke** har været tale om nogen godkendelse af beretningerne fra virksomhedernes ledelser. Konklusioner og vurderinger står derfor helt for forfatterens egen regning.

Projektets empirifase er i sagens natur ikke forløbet problemløst. I dette projekt måtte en til et case studie udvalgt virksomhed "droppes" selv om de berørte faglige repræsentanter fandt projektet relevant og var positivt stemt for dets gennemførelse. Ledelsen ønskede efter "moden overvejelse ikke at deltage i projektet". For en anden af de undersøgte virksomheder måtte feltfasens start udskydes 4-5 måneder (i forhold til det af os ønskede starttidsunkt) af hensyn til interne omstruktureringer og udskiftninger i topledelsen. For dette projekt har den periode, indenfor hvilken der har været arbejdet praktisk med empiridelen strakt sig over 11 måneder.

B.2.5. LOKALITETERNE

Yderpunkterne udgøres af den avancerede metalindustri X-værk i Storkøbing med et mangesidde og komplekse storby-arbejdsmarked overfor Kloster Speedsteel - et specialstål-værk i den gamle "bruksort" Söderfors, hvor virksomheden i mange henseender gennem århundreder har haft en dominerende rolle. Helioprint er sværere at indplacere i dette spektrum. Den har ikke den lange historiske tilknytning til stedet som X-værk, (for slet ikke

at tale om Kloster Speedsteel), den ligger i en lille "rural industriby", som er et barn af 1960'ernes hastige industrialisering. Virksomheden har ikke nogen lokal dominans-position i arbejdsmarkedshenseende (bl.a. fordi den ligger tæt på Helsingør), men oplever på sin side ikke at agere på et konkurrencebetonet arbejdsmarked. På trods af, at Helioprint kun ligger godt en halv times køretid fra København, skulle det - mod forventning - vise sig, at arbejdskraften kun i beskeden udstrækning opfatter det storkøbenhavnske arbejdsmarked som relevant for dem.

B.3. INTERVIEWTEMAERNE

Livsforminterviews er intensive interviews, som i dette tilfælde strækker sig over 1½ - 3 timer. Alle interviews er optaget på bånd. Som grundlag for disse interviews er opstillet et tematisk skema for interviewet, ikke som et skema over dets forløb, men som en "huskeliste" over de relationer og forhold, som skal berøres i interviewet.

Udgangspunktet for udvælgelsen af temaer er treleddet. For det første i den teoretiske skitse af livsformen, for det andet i viden om de "nye produktionskoncepters" bestanddele og endelig for det tredje i kontekststudiets redegørelse for forhold, der i relation til problemstillingen er af speciel interesse på netop dén virksomhed. Det sidste led betyder, at interviewguiderne ikke har været helt ens på de tre virksomheder.

Præsenteret i hovedoverskrifter har temaerne i de hidtil udførte interviews været: personens og familiens biografi, arbejdslivsforløb, det nuværende arbejde, arbejdsformer (kooperation og selvbestemmelse), teknik og arbejdsorganisation, kvalifikation og uddannelse, lønssystem, køn og arbejde, fysisk arbejdsmiljø, forholdet til arbejdskammerater, sociale relationer i arbejdet, uformelle regler i arbejdet, arbejdstid og anden tid, skifteholdsarbejde og familieleven, familieleven og køn, hverdagens koordinering og arbejdsdeling, egen tid, fritiden og dens sociale relationer, forventninger til børnenes fremtid, forventninger til egen fremtid, tilværelsesstrategier (og herunder disses relation til arbejdets forandring).

I vore nøglepersoninterviews blev der anvendt særlige interviewguides til det enkelte interview.

B.4. TOLKNINGEN AF PROJEKTETS ARBEJDERINTERVIEW

Vi skal i dette afsnit berøre to forhold, det ene angår selve det kvalitative interview som metode, med nødvendige bemærkninger om den tolkning vi har gennemført, det andet omhandler de praktiske erfaringer, vi har indhøstet i forbindelse med tolkningen.

B.4.1. DET KVALITATIVE INTERVIEW

Indledningsvis skal vi bringe en bemærkning fra bilagets start i erindring, nemlig at vi ikke i dette kapitel har til hensigt at befatte os generelt med kvalitativ metodeproblematik. Uanset dette kunne være relevant og interessant, vil vi nøjes med at henvise til den omfattende litteratur på området³⁹.

Målet for den kvalitative metode, som her anvendes, er ikke for enhver pris at fremkalde præcise svar på bestemte spørgsmål, men langt snarere at få indsigt i interviewpersonens forhold til og fortolkninger af de forskellige temaer, gennem personens beretninger. En væsentligt præmis for et sådant interview er således opbygningen af et "åbent" forhold mellem interviewer og interviewede. I denne sammenhæng er en vigtig delfunktion af en grundig kontekstuel analyse at gøre intervieweren til en " troværdig samtalepartner", gennem en detaljeret viden om konkrete forhold.

³⁹ Eksempelvis kan nævnes Fog et al. 1987, Broch, Krarup, Larsen og Rieper (red.) 1987, Kjær Jensen 1991, Nygaard Christoffersen og Hjorth Andersen 1982 og Berg Sørensen 1988.

På den ene side sætter metodens karakter og håndteringen af de data, den frembringer, en grænse for, hvor mange interviews der kan optages og inddrages. Denne grænse ligger erfaringsmæssigt i niveau med det her anvendte samlede antal. På den anden side kan dette give anledning til kritik på punkter som signifikans og repræsentativitet.

Imidlertid er metodens duelighed ikke betinget af populationens størrelse. Hensigten er ikke at opnå en statistisk signifikans som grundlag for virificering/falsificering og for generalisering af resultater, og det er derfor heller ikke afgørende om populationen afspejler et "repræsentativt udsnit" af det samlede analysefelt i statistisk forstand. Derimod er det som nævnt afgørende, at udvælgelsen tilstræber en teoretisk defineret mangfoldighed, snarere end konformitet.

I praksis bliver interviewguiden (huskelisten) ikke anvendt slavisk fra ende til anden. Da interviewene gerne skulle have karakter af en "samtale" snarere end et traditionelt interview, bliver listen en tjekliste for interviewet. Dette således, at man søger at vende tilbage til det enkelte tema, indtil det på forhånd fastlagte detaljeringsniveau for temaet er nået. Selve forløbet af interviewet kan således siges at være ustruktureret, da det enkelte tema som oftest dukker op flere gange med vidt forskellige udgangspunkter i løbet af interviewet. Undervejs er det naturligvis til stadighed nødvendigt at være sensibel overfor, om der dukker vinkler op på temaet, som man ved fastlæggelsen af guiden ikke har haft fantasi (kulturel eller faglig indsigt) til at forestille sig.

B.4.2. PRAKTISKE ERFARINGER

I metode litteraturen (som nævnt i tidligere note) er der beskrevet værdifulde erfaringer med kvalitative undersøgelser. Her skal vi bidrage med (synes vi selv!) værdifulde erfaringer på et formentlig i fremtiden meget vigtigt punkt, nemlig anvendelse af et EDB-redskab i forbindelse med håndteringen af de kvalitative interviews.

Samtlige interview er indskrevet i et tekstbehandlingsprogram, hvilket i sig selv er en stor fordel sammenlignet med almindelige papirbundne udskrifter fra før EDB-alderen. Ligger interviewene på filer, er der i princippet ingen grænser for, hvordan der hurtigt og selektivt kan snittes mindre bidder ud af interviewene til brug for en analyse. Et problem er imidlertid ikke overvundet med interviewenes lagring på filer i et tekstbehandlingsprogram, det drejer sig for det første, om hvordan man finder væsentlige analysetemaer i teksten, og for det andet, hvordan man holder orden på deres forekomst (dvs. organisere dem systematisk på en måde så de let kan genfindes) i et interviewmateriale, der svarer til 4500 A4 sider?

Er der tale om et mindre antal interview (under 10 med den varighed vores interview har), kan man i grove træk holde dem adskilt i hovedet, dette er dog umuligt, når der er tale om 35 interview. Blandt andet med udgangspunkt i disse problemer er der ved Center for Kvalitativ Metodeudvikling / Psykologisk Institut ved Århus Universitet udviklet et EDB-program, Tekstbase Alpha for håndtering af kvalitative interview. Simpelt kan man sige, at programmet er en "avanceret markørpen, saks og limstift i et".

Ideen er, at det via programmet skulle være muligt, at markere hele tekstmaterialet (i vores tilfælde de ca. 4500 sider) med et kodesystem for de analysetemaer, som man ønsker at inddrage. Herefter genererer programmet selv en temafil, som indeholder oplysninger om, hvor hvilke temaer er omtalt i det enkelte interview. Disse filer kan nu behandles under et, således at man kan udtrække oplysninger om alle de steder, hvor et givet tema er omtalt i hele interviewmassen! Programmet har en række supplerende faciliteter. Den vigtigste af disse er, at samtlige informanter kan karakteriseres ud fra 15 variable. Herved kan man udtrække bestemte temaer fra en delpopulation, som er karakteriseret ved egenskaber defineret ud fra en eller flere af de 15 variable.

I betragtning af det omfang, vores interviewmateriale besidder, besluttede vi at anvende Tekstbase Alpha. Det forberedende arbejde, som vi hermed påtog os, var større, end vi havde forestillet os.

For at bruge tekstbasen krævede det, at vi udviklede et kodesystem, som afspejlede ideen i vores analyse, således at de enkelte koder var i stand til at fange det væsentlige. Kodesystemet

kom til at bestå af 4 hovedgrupper med ialt 32 underpunkter, som igen hver for sig var beskrevet ved en håndfuld "pinde". Vi var betænkelige ved denne voldsomme differentiering (alle tekstpassager skulle på denne måde indplaceres i mindst et ud af 32 forskellige kodenumre), men kunne på den anden side heller ikke tillade et mere grovmasket system, da det i så fald ikke ville være præcist nok.

Arbejdet med at udvikle kodesystemet og derefter med at kode de 4500 siders interview krævede skønsmæssigt 2 "mandarbejds måneder". Hertil kommer så den tid, som vi brugte til at sætte os ind i programmet og indkøre det⁴⁰.

Da vi skulle til at bruge systemet i praksis, måtte vi erkende, at det var uhensigtsmæssigt. For det første er det svært at bevare overblikket i de udskrifter, programmet leverer, og for det andet og langt vigtigere viste selve ideen sig grundlæggende at være en misforståelse.

Ved analyse af kvalitative interview er det ganske rigtigt vigtigt at kunne finde omtale af bestemte temaer i teksten, men når de er fundet, er det som hovedregel en nødvendighed hurtigt at kunne stedfæste den tekstmæssige kontekst, som sekvensen indgår i. Tekstbase-Alpha leverer udskrifter, hvor de enkelte koders tekstsekvenser kommer ud, uden at det er muligt at se, hvad der står umiddelbart før eller efter. Det er derfor nødvendigt at have den almindelige interviewudskrift ved hånden, men så falder noget af ideen unægtelig bort. Som programmet rent teknisk fungerer, strider det simpelthen mod den måde kvalitativ analyse i praksis kan bedrives, og mod interviewmaterialets kartakter. Hvis programmet bruges alene forskjæntes muligheden for at etablere det vigtige langsgående overblik i interviewet - det fragmenteres til isolerede deludsagn, der kun med besvær kan forstås i en sammenhæng.

Vores arbejde med Alpha kan ikke siges at have været helt spildt, vi har faktisk brugt flere af de koder, som gav nogle mere sammenhængende udskriftpassager. Imidlertid står det helt klart, at den investerede tid ikke står mål med udbyttet, hvis vi skal vurdere programmet.

⁴⁰ Programmet har en ret ufærdig form, det kan let bringes til at "gå ned" og indlæsningsprocedurene er lidet brugervenlige og har mangelfuld inddata kontrol.

Skal vi give gode råd på baggrund af vores erfaringer med EDB-anvendelse i kvalitativ analyse, må det gå på at arbejde med interviewene i et godt tekstbehandlingsprogram, hvilket på den anden side kan gøre det umådeligt meget lettere end papir og saks metoden fra før PC-æraen.

LITTERATURLISTE:

Broch, T. et al. 1987: Kvalitative metoder i dansk samfundsforskning. København: Nyt fra Samfundsvidenskaberne.

Christophersen, M.N. & Andersen, B.H. 1982: Åbent Interview. København: Socialforskningsinstituttet, SFI-studie 41.

Fog, J. et al. 1987: Interviewet som forskningsmetode. Aarhus: Psykologisk Institut.

Højrup, T. 1983: Det glemte folk. København: Institut for Europæisk Folkelivsforskning, Københavns Universitet / Statens Byggeforskningsinstitut.

Jensen, M.K. 1991: Kvalitative metoder i anvendt samfundsforskning. København: Socialforskningsinstituttet, SFI-rapport 91-1.

Kern, H. & Schumann, M. 1984: Das Ende der Arbeitsteilung ? München: Verlag C. H. Beck.

Kern, H. & Schumann, M. 1987: Limits of the division of labour. New production and employment concepts in west german industry. Stockholm: Economic and industrial democracy, volume 8 nr. 2.

Kern, H. & Schumann, M. 1989: New concepts of production in west german plants. I: Katzenstein, P. J. 1989: Industri and Politics in West Germany. Ithaca, New York: Cornell University Press.

Lysgaard, S. 1985 (1961): Arbeiderkollektivet. Oslo: Universitetsforlaget.

Mortensen, N. 1990: Normer. I: Gundelach, P. et al. 1990: Sociologi under forandring. København: Gyldendal.

Mortensen, N. 1988: På jagt efter livet - om nogle grundproblemer i nyere "livsverdensanalyser" i sociologien. Århus: Philosophia nr. 1 - 2, 17. årg.

Mortensen, N. 1988: Enfamiliehuset i den tertiære by. I: Tonboe, J. C. (red.): Storbyens sociologi. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.

Mortensen, N. et al. 1987: Et hus midt i verden. Aarhus: Institut for statskundskab ved Aarhus Universitet. Arbejdsnotat.

Sørensen, O.B. 1991: Trotjänare och tusenkonstnärer. I Berger, S. (red.) 1991: Samhällets Geografi. Uppsala: Nordisk Samhällsgeografisk Tidsskrift.

Sørensen, O.B. & Vogeliuss, P. 1988a: "Skibsværftsarbejdere uden værft". Roskilde: GeoRuc.

Sørensen, T.B. 1988: Fænomenologisk mikrosociologi. Randers: Gestus.

Ziehe, T. 1987: Det modernes indhold af irritation. I: Bjerg, J. 1987: Pædagogik og modernitet. København: Hans Reitzels Forlag.

INTERVIEWPERSONER:					
KLOSTER SPEEDSTEEL:					
Ende- niet	Afstand hjem - arbejde	Hjemme- boende børn	Sam- boende/ enlig	Alder (cirka)	"Deknavn"
5 - 10	< 5	J	S	30 - 40	Göran
> 20	15 - 30	N	E	40 - 55	Olle
> 20	15 - 30	N	S	> 55	Ogustav
5 - 10	< 5	N	E	< 30	Jan-Erik
> 20	< 5	J	S	40 - 55	Sune
< 5	< 5	N	E	< 30	Jan
10 - 20	5 - 15	J	S	40 - 55	Björn
> 20	> 30	N	S	> 55	Ragnar
> 20	> 30	N	S	> 55	Gunnar
10 - 20	< 5	J	S	30 - 40	Ingemar
10 - 20	< 5	J	S	30 - 40	Karin
10 - 20	< 5	J	S	30 - 40	Clara
X-VÆRK:					
5 - 10	5 - 15	J	S	30 - 40	Dennis
10 - 20	5 - 15	N	S	> 55	Anders
> 20	< 5	N	S	40 - 55	Kurt
> 20	5 - 15	J	S	30 - 40	Niels
< 5	5 - 15	J	S	< 30	Morten
> 20	5 - 15	N	S	> 55	Severin
10 - 20	5 - 15	J	S	40 - 55	Paul
5 - 10	5 - 15	J	S	30 - 40	Jens
5 - 10	5 - 15	J	S	30 - 40	Dorthe
< 5	15 - 30	J	S	< 30	Lillian
< 5	< 5	N	E	< 30	Jytte
> 20	5 - 15	N	S	> 55	Herdis
HELIOPRINT:					
< 5	15 - 30	J	S	< 30	Poul Erik
5 - 10	15 - 30	N	S	40 - 55	Knud
10 - 20	< 5	N	S	40 - 55	Søren
5 - 10	15 - 30	J	S	40 - 55	Sten
< 5	5 - 15	N	E	30 - 40	Ulrik
< 5	5 - 15	N	E	30 - 40	John
< 5	5 - 15	J	S	30 - 40	Erik
> 20	5 - 15	J	S	> 55	Hans
> 20	< 5	J	S	40 - 55	Svend
10 - 20	5 - 15	N	S	40 - 55	Signe
< 5	< 5	J	S	40 - 55	Mette
10 - 20	< 5	J	E	30 - 40	Lis